

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Takáts Gyula (1911–2008)

TÜSKÉS TIBOR: Búcsú Takáts Gyulától 1

*

CZESŁAW MIŁOSZ versei (Gömöri György fordításában) 5

TÉREY JÁNOS versei 7

ACZÉL GÉZA verse 9

GEREVICH ANDRÁS versei 11

V. S. NAIPAUL: A megérkezés enigmája (regényrészlet) 13

POÓS ZOLTÁN: Házi áldás (regényrészlet) 25

MÉNES ATTILA: Hidegdauer (regényrészlet) 33

SZOLCSÁNYI ÁKOS versei 40

SZEIFERT NATÁLIA versei 41

SZABÓ ANDRÁS PÉTER versei 44

CSORDÁS GÁBOR: A harminckettedik év (Levelek 1990-ből –
IV. rész) 47

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – PINTÉR BORBÁLA: „Már megszoktam a' bajt” (Hites Sándor beszélgetése Kemény Zsigmond levelezésének megjelenése kapcsán) 54

*

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: Az utolsó utáni polgár (Márai 1943–45 közötti naplójáról) 60

SZŰCS TERI: A holokaustt tanúsága Pilinszky János „evangéliumi esztétikájában” (tanulmány) 73

VÁRI GYÖRGY: Byzantiumban éltem én is (Maszkról, identitásról, történelemtől Gergely Ágnes fordításkönyve kapcsán) 87

*

TAKÁTS JÓZSEF: Esterházy, kezdetben (Palkó Gábor: Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához) 98

KERESZTESI JÓZSEF: Borbély Szilárd két kötetéről (Borbély Szilárd: Egy gyilkosság mellékszálai; Árnyképrajzoló [körülművészek]) 105

2009

JANUÁR

JÁSZ ATTILA: „Pokoli esendőség” avagy tétova jegyzetek (Sziij
Ferenc Kenyércéduláihoz) 109
SÁNTHA JÓZSEF: Először (Rácz Péter: Remélem, belátnak) 113
KRUPP JÓZSEF: A szakács bélszint eszik (Keresztesi József:
Hamisopera. Kritikák 1999-2007) 117

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.



A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúságútja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

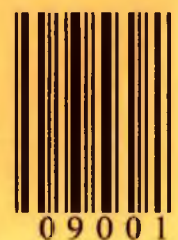
u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtárus.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,- Ft

JELENKOR



JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

1. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat
elektronikus formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.

(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A JELENKOR 50. ÉVFORDULÓJA alkalmából a stuttgarti Magyar Intézet, valamint a pécsi EKF Menedzsment Központ irodalmi estet rendezett Stuttgartban november 7-én, melyen *Ágoston Zoltán* és *Csordás Gábor* beszélt a folyóiratról, valamint a tizenöt éves Jelenkor Kiadóról *Szalay Tamás* moderálásával, majd *Darvasi László* és *Szijj Ferenc* olvastak fel írásaikból.

*

A PÉCSI EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA programok keretében a *Jelenkor* folyóirat szerzői, *Garaczi László* és *Kukorelly Endre* irodalmi estjeire került sor Eszéken november 24-én és november 27-én. Az írókkal mindkét alkalommal *Ágoston Zoltán*, a lap főszerkesztője beszélgetett. *Garaczi László* – a Népkör Magyar Kultúregyesület épületében rendezett – estjén *Gyurok János*, a Pécsi Horvát Kisebbségi Önkormányzat elnöke is részt vett. *Kukorelly Endre* bemutatásában, melynek a Nova könyvesbolt adott otthont, *Medve A. Zoltán* és *Kristina Katalinić* irodalomtörténészek működtek közre.

*

DUNAJCSIK MÁTYÁS nyerte el idén a Bródy Sándor-díjat, amelyben az elmúlt év legjelentősebbnek tartott prózakötetének szerzője részesül. A díjat 2008. november 8-án adták át a Múcsar-

nokban, laudációt mondott *Mikola Gyöngyi* irodalomtörténész, az eseményen felolvasott *Bán Zsófia*, *Józsa Márta*, s részlet hangzott el *Centaury* egyik elbeszéléséből.

*

BREUER MARCEL munkássága a középpontban címmel konferenciát rendezett a Pro Pannónia Kiadói Alapítvány november 12-én szerdán Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában. A konferencián előadást tartott mások mellett *R. Bajkay Éva*, *Ernyey Gyula*, *Horányi Éva*, *Papp László*, *Kapovits Réka* és *Ferkai András*. A rendezvényen mutatták be *Ernyey Gyula Breuer Marcel – Marcel Breuer* című új kötetét.

*

SZIRTES GÁBOR *Lovász Pál pályaképe* című kötetének bemutatóját tartották november 20-án Pécssett, a Művészetek és Irodalom Házában *Lovász Istvánné*, *Nagy Imre* irodalomtörténész és *Tüskés Tibor* irodalomtörténész közreműködésével.

*

PARTI NAGY LAJOS *Ibusár-megállóhely* című huszerettjét mutatták be a Pécsi Harmadik Színházban december 15-én. A főszerepet *Füsti Molnár Éva* alakítja, az előadás zenéjét *Darvas Ferenc* komponálta, a rendező *Vincze János* volt.

Szerzőink

Tüskés Tibor (1930) – író, irodalomtörténész, a *Jelenkor* egykori főszerkesztője, Pécssett él.

Czesław Miłosz (1911–2004) – lengyel költő, író, esszéista.

Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.

Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* főszerkesztője, Debrecenben él.

Gerevich András (1976) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul (1932) – író, Angliában él.

Farkas Krisztina (1970) – műfordító, Pécssett él.

Poós Zoltán (1970) – költő, író, Budapesten él.

Ménes Attila (1961) – író, Budapesten él.

Szolcsányi Ákos (1984) – költő, Budapesten él.

Szeifert Natália (1979) – költő, író, képzőművész, Zircen él.

Szabó András Péter (1980) – történész, Budapesten él.

Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécssett él.

Szegedy-Maszák Mihály (1943) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Pintér Borbála (1975) – tanár, az ELTE BTK Phd-hallgatója, Budapesten él.

Hites Sándor (1974) – irodalomtörténész, az MTA ITI tudományos munkatársa, Budapesten él.

Földényi F. László (1952) – esztéta, kritikus, Budapesten él.

Szűcs Teri (1975) – az ELTE BTK Phd-hallgatója, Budapesten él.

Vári György (1978) – kritikus, irodalomtörténész, Budapesten él.

Takáts József (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécssett él.

Keresztesi József (1970) – kritikus, Pécssett él.

Jász Attila (1966) – költő, kritikus, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatán él.

Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.

Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.

TÜSKÉS TIBOR

BÚCSÚ TAKÁTS GYULÁTÓL

(1911–2008)

Kamaszkoromban, hetedikes gimnazistaként, egy dunántúli kisvárosban talákoztam először a nevével. A *Vigília* folyóirat 1947. évi februári számában olvastam *Egy csatatér árnyékában* című versét. A vers zárójelbe foglalt alcíme: Nagyberék. A terjedelmes, tizenkét négysoros strófából álló költeményt ajánlás zárja: „Kócsag, ha egykor visszatérnél, / féllábra-állva szállj ide. / Aszott pusztában ezüst kútként / legyél e tűnt világ jele.” A vers költőjéről akkor semmit sem tudtam, de a sorok bennem ragadtak: gyerekfejjel magam is átéltem a háború pusztítását, láttam a „kihalt udvar”, a „feldúlt hon” képét, hallottam a „marcali csata” hangját, és bennem is élt a remény: a feldúlt tájra, az „aszott pusztában” a kócsag, a „nádi tündér” visszatér.

Csupán egy évtized telt el, amikor 1957-ben és 1958-ban már Takáts Gyula akkor megjelent két munkájáról, a *Színház az „Ezüst Kancsó”-ban* című regényéről, valamint *Mézöntő* című verseskötetéről kritikát írtam. Akkor már egy másik városban, Pécsen éltem, s arra is lehetőségem nyílt, hogy Kaposvárról ide hívjam meg a költészetét bemutató szerzői estre vendégnek. Akkor talákoztam vele személyesen először. Megismertem, „megtanultam” pályájának ezt megelőző, korábbi korszakát, és azóta figyeltem, kísértem nyomon munkásságának ezt követő állomásait. Megismertem hétköznapi, mindennapi életét is vendégként Kaposváron és Becehegyen, valamint útitársként két külhoni tanulmányút alkalmával Finnországban és Bulgáriában, valamint munkatársként a *Somogy* folyóirat szerkesztésében.

Takáts Gyula írói pályája szerencsés csillagzatállás alatt indult. Az 1911. február 4-én a Somogy megyei Tabon született költő a kaposvári érettségi után 1929-ben a Pozsonyból Pécsre települt Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarára iratkozott. Itt, a pécsi egyetemen találkozott, és a pécsi Flórián kocsma cégére alatt cserélt gondolatot, kötött szövetséget a három jóbarát: Takáts Gyula és az ugyancsak pécsi bölcsészhallgató, Weöres Sándor, valamint Tatay Sándor. „Jó szent Flórián, büszke égi szent, / neved kocsmánk cégére volt: / [...] / Fölöttünk fojtó, nagy füst gomolygott, / mint hajdan az azóvi köd; / és szemünk, mint hat keleti madár, / benne ijedten röpködött. / [...] / és a kocsmáőrző szobor előtt / így kértük hárman Flóriánt...” (*A pécsi Flórián kocsmában*)

Takáts Gyulában korán fölébredt és mindvégig erősen élt a nemzedéki összetartozás tudata. A fővárostól távol, vidéken eltöltött élete is arra készítette, hogy keresse nemzedéktársait a kapcsolatot, sűrűn váltson velük levelet, számon tartsa munkásságukat. A *Nyugat* harmadik költőnemzedékének szokták mondani azt az írói kört, amelynek tagjai, a „fiak” nem az „apák”, nem a közvetlenül előttük járók, a *Nyugat* második nemzedékének teljesítményére, hanem a „nagyapákra”, az első nemzedék tagjaira figyeltek, s mindenekelőtt Babits irodalmi eszményeit, humanizmusát, európai látókörét tekintették mércének. A hétköznapi életben is így van: a gyerekek nem az apai, a szülői normákhoz, intelmekhez, hanem a nagyapák „meséihez” vonzódnak. Takáts Gyula és a harmadik nemzedék legismertebb tagjai, Weöres Sándor, Vas István, Rónay György, Csorba Győző, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Kiss Tamás és mások – azok, akiket Takáts a velük folytatott levelezését tartalmazó kötet címében *Helyét kereső nemzedék*nek mond – nemcsak az indulás pillanatában, a pályakezdés lelkesültségében éreztek egymással szellemi rokonságot, vallottak közös célt, hanem később is megőrizték a kölcsönös egymásra figyelés, a barátság gesztusait.

Takáts Gyula első verseskötete, a *Kút* 1935-ben jelent meg. Ebből dedikált példányt küldött Babitsnak, majd személyesen is elzarándokolt a költő és szerkesztő Attila utcai lakására. A kötetről Radnóti Miklós írt kritikát a *Nyugat*ban, más folyóiratokban Jékely Zoltán és Weöres Sándor ismertette. Íme, Takáts így kapcsolódott Babitshoz, és a nemzedék tagjai így keresték egymás kezét.

Takáts Gyula újabb verseskötete, a *Kakuk a dombon* 1937-ben látott napvilágot. A kötetet a *Nyugat*ban Vas István méltatta. Írását azért érdemes idézni, mert ebben a bírálatban fogalmazódott meg először színvonalasan az a jellemzés és ítélet, amely a pályakezdő Takátsra minden bizonnyal érvényes volt, de amelyet a kritika sztereotip jelzőként mondhatni mindvégig használt vele kapcsolatban, de amivel szemben Takáts mindvégig hadakozott, és cáfolni igyekezett, illetve a jelzőt merőben új tartalmakkal gazdagította. „Takáts Gyula dunántúli költő – kezdte írását Vas István. – Sőt voltaképpen kizárólag Somogy vármegye költője, eltökélt és tiszteletre méltó szándékkal. Legsikerültebb verseiben megyéjének tájait írja le, meglehetősen személytelenül, de mindig életképes, érzékletes lírizmussal. Somogyi *parnassien* – talán így lehetne őt legtalálhatóbban jellemezni.” Dunántúli költő, somogyi költő, tájköltő, és amit még mondani szoktak róla: a pannon derű, a szelídség, az érzékletesség, a vizuális benyomások költője. Megtoldva a formai tökéletlenség, a „pongyola rímhasználat”, nyelvi „tunyaság” vádjával.

Holott már Vas István figyelmeztetett: „Verseinek világát csak a dogmatikus ítélheti szűknek. . . legföldrehozragadtabb soraiban is benne ragyog a költői érzékelés lehetősége. . .” Takáts költészetének tárgyi és földrajzi környezete valóban leírható Somogy megye és a Balaton világával, a Tab, Kaposvár és Becehegy háromszögébe foglalható tájjal. A versek nyelvében valóban sűrűn visszatérő motívum a hal, a háló, a víz, a nád, a szőlő, a présház, a fák, a mandula, a gálisos kutak, a szüret, a vízen járás, a horgászat, de Takáts e „szűk világ” fölé teljes és koherens, egyéni és gazdag, személyes és árnyalt, gondolatokban gazdag és értelemmel átszőtt költői világot boltozott. E „szűk világ” elemei metaforákká, jelképekké lényegülnek lírájában. Találomra egyik szabad versének intonációját idézem: „A téli fehérben, mint rajzlapon, a parkok, / erdők mélyéről egyszerre elénk állnak az / örökzöld fák. Oly hatalmasak és olyan feketék, / akár a sziklák. De csak a színük, nem a szívük. / A nyári zöld és az őszi tarkaság után / a mulandóság lehullt leveles cserjéiből / okosan válaszolnak. – Hogy eddig észre sem / vettük őket? – Nincs bennük se hiúság, se / büszkeség. Szembenéznek veled és a téllel. / Tudják a sorsukat. . .” (*Hideg-tű*)

És a nyelvi, ritmikai pongyolasága? Disszonanciáit a népköltészet igazolja. És a somogyi népnyelv, tájszólás hatása, hogy nem tesz különbséget a -ba, -be és a -ban, -ben ragok között. Erre is egy találomra választott példa: „Láb a földön, szív az égbe, / állok a lét egésszébe / s zsúpunk nádszál-furulyája / szól csillagok kórusába!” (*Átsugárzik és ragyogva*)

Takáts Gyula prózában és programosan is megfogalmazta költői igényét. *A rejtett egész* című kötetével kapcsolatban írta: „E kötet versei *Helyettünk szóljal* című előző gyűjteményem lírai világának folytatásai. A természet és a tárgyak, a látható és láthatatlan felület-mögötti belső lényegének és a reánk figyelő valóság rejtőzködő jeleinek szólítása...” Igénye: az érzéki világ versbe emelésén túl új, a látvány mögötti tartalmak keresése és kimondása. Költészete idővel kitágult, s lírájában a történelem és a társadalomban élő ember gondjai, a létezés alapkérdései fölötti tőprengés is belekerültek.

Költészete évtizedek múltán kötetről kötetre gyarapodott, és a hosszú pálya végén is meg tudott újulni. Takáts Gyula megteremtette költői alteregóját, megszülettek Csú Fuval történt „találkozásának” versei. A *Kövvül az idő* (1989) után megjelent kötetekbe belekerülnek „Csú Fu ismeretlen versei”, majd utolsó karcsú verseskötetét, a *Hol is a Voltot* (2007) kizárólag a Drangalagban élő keleti költő, Csú Fu versei töltik meg. Ezek a versek lecsupaszodtak, dísztelenek, a ritkán rímelő sorok két-három szóra terjednek csupán, és a létezés végső kérdéseit faggatják. Kilencvenedik életéve után is vers születik a költő asztalán, de ezekben a puritán versekben a természet és a táj, a hatyú és a berek, a fény és a fakutya, a varjú és az égerfa már csak olyan nyelvi jelek, amelyek a tűnő időt, a „süket magányt” érzékeltetik. „November és hatyúk helyett / fehérén villámlik a tél. / És berkünk tündér-partjain / a zöld helyett / varjaktól sötét / égerfa áll. // Fénylő jegén / a túlsó partra át, / versek helyett / süket magány suhan / a néma fakutyán.” (*A néma fakutyán*)

Takáts Gyula eredendően és alapvetően költő volt, önmagát is így határozta meg, a létezés, sorsát, a világot költőként élte meg. Mindemellert sokoldalú, reneszánsz lélek volt. A „leggörögbb” magyar költő – mondta róla Csorba Győző. Avagy a „legreneszánszabb” somogyi poeta – variálhatnánk a jelzőt. Miként a szobrász és festő Michelangelo verseket írt, a költő és természettudós Goethe képeket festett, azonképpen – mutatis mutandis – a költő Takáts Gyula otthonosan mozgott az irodalom számos műfajában: regényei és elbeszélései születtek, gyerekverseket írt, tanulmányok írásához terített papírt az asztalán, és mindemellert tehetséggel forgatta az ecsetet és a rajzoló ceruzát. Regényeiben a polgári élet, a dunántúli kisváros jellegzetes figuráit ragadta meg. (*Polgárjelöltek; Színház az „Ezüst Kancsó”-ban*) Gyerekversei felnőtt lírájának, ifjúsági regényei felnőtt prózájának legjobb színvonalán szólnak meg. (*Rózsává lett róka; Egy flóbertpuska története; Vitorlás a berken*) Első festményeit Rippl-Rónai József dicsérte meg. (Csoda, hogy költő, és nem képzőművész lett belőle.) Újesztendőre még a legutóbbi években is mindig elküldte barátainak rajzos üdvözlétét. Tanulmányai, esszéi azt bizonyítják, hogy a művek és mesterek, az elődök és kortársak alkotásai között hibátlan ízléssel mindig eligazodott, jól értékelt és helyesen orientált. (*Képek és versek útjain; Egy kertre emlékezve; A harmónia keresése*)

Reneszánsz lélek volt abban is, hogy csupán egyetlen hang hiányzott lírájából. Tudott gyászolni, két feleségétől, Loncikától és Stefikétől versek sorában búcsúzott el (*Szonettek a Styxén túlra*), de lírája alapvetően életközpontú költészet volt, a szorongás, a halálfélelem – ami nemzedéktársai közül például Csorba Győző lírájában vagy Radnóti kései verseiben meghatározó motívum – őt tartósan nem kísértette meg. Továbbá életműve nemcsak a lírai én megnyilatkozása; a költői érzékenység nála nagy gyakorlati érzéssel párosult. Otthonának, becei házának ajtaja valódi műhelybe vezetett, ahol helye volt a kertészkedésnek, a szőlőművelésnek, értett a növényekhez, állatokhoz, a bor készítéséhez, a halfogáshoz, az erdei vadakhoz. Bár tanítványokat tudatosan nem gyűjtött maga köré, ezt a költői műhelyt a nyitottság jellemezte abban is, hogy a Babitstól megörökölt humanista életszemléletet és írói magatartást, elhivatottságot adta tovább a Somogyból elszármazott fiataloknak, Fodor Andrásnak, Bertók Lászlónak, Kerék Imrének és másoknak, akik aztán a maguk egyéni útját járták tovább.

Takáts Gyulának nemcsak írói indulása volt szerencsés, egész pályája, kilencvenhét életéve mentes maradt a nagyobb megrázkódtatásoktól, metamorfózisoktól. Könyvei sorra-rendre megjelentek, a zord években – vidéki múzeumigazgatóként – a gáncsokat ki tudta kerülni, a hivatalos elvárásokat ki tudta védeni, az irodalompolitika kívánalmainak ellent tudott állni. Az elismerést, a díjakat és kitüntetésekét már életében megkapta. Az utolsó másfél évtizedben megjelent munkáit, naplóját, verseit, Csorba Győzővel, Fodor Andrással folytatott levelezését a pécsi Pro Pannonia Kiadói Alapítvány gondozta. Egyetlen meg nem valósult tervéről tudok. Szeretett volna verseiből egy olyan válogatott kötetet megjelentetni, amelyben a könyv egyik oldalán a hagyományos magyar paraszti világ, a falu, a hegyközség, a berek, a pásztorélet jellegzetes tárgyai láthatók, a könyv másik oldalán, ezzel szemben viszont a hozzájuk kapcsolódó, rájuk rímelő Takáts-versek olvashatók. Mintegy pandanjaként annak a korai kötetének, *Vízitükör* volt a címe, amelyben balatoni tárgyú versei Egry József rajzaival szerepeltek párban. S mintegy föltárva poétai világának – a természet, a Balaton mellett – másik, „népi” forrását.

Bár Takáts Gyula költői hangja, egész életműve Berzsenyi lírájával aligha rokonítható, saját sorsát, életművét Berzsenyi sorsazonosaként élte meg, mutatta föl. (Lásd *Hódolat Berzsenyi szellemének*, 1976.; illetve *Az igazi poézis keresése*, 1994. című kötetében található tanulmányokat.) Ez a párhuzam és sorsazonosság abban kétségtelenül fölismerhető, hogy Takáts is, miként Berzsenyi – bár két eltérő történeti korban – vidéken, Somogyban, a fővárostól, az irodalmi élet központjától távol, valamiféle elrekesztettségben hozta létre életművét, teremtette meg a saját szuverén, senki máséval össze nem téveszthető poétikáját, költői világát.

A fiatalon és tragikusan elhunyt költővel szemben az utókor többnyire lelkifurdalást érez, és a mulasztást, az elmaradt elismerést utólag dicsőítéssel kompenzálja. A magas életkort megélt, a hosszú életpályát bejárt alkotóra gyakran a közöny, a feledés homálya borul.

A halál a hiányt, a veszteséget tudatosítja; még nem az összegzés, a végleges mérleg-készítés ideje. Rába György a *Nyugat* harmadik költőnemzedékének egyik nőtagjával, Hajnal Annával kapcsolatban írta: „Minden íróra halála után purgatórium vár: a feledés sötéte, a félreértések tüskebokra, esetleg a hamis dicsőítések görögtüze. Aztán esztendőik, néha évtizedek múlva fölszáll akár a bálványozás egébe.” Takáts Gyula már életében megismerte mind a félreértések „tüskebokrát”, mind a megillető elismerést. Hisszük, hogy a 2008. november 20-án bekövetkezett halála után nem vár rá sem a „feledés sötéte”, sem a „hamis dicsőítések görögtüze”. Hisszük, hogy Takáts Gyula életműve a jövőtől is megkapja a már életében kivívott tiszteletet és méltó megbecsülést.

A másik tér

*Ó milyen tágas égi szobák!
Ide a levegő lépcsőin léphetünk be.
A felhők fölött paradicsomi függőkertek.*

*A lélek elszakad a testtől és lebeg,
Emlékezik, hogy létezik magasság
És lenti mélység.*

*Valóban elvesztettük a másik térbe vetett hitünket?
Eltűnt, odalett hát az Ég és a Pokol?*

*A földöntúli rétek helyett hol lehet Megváltás?
S hol talál szállásra a kárhozottak kara?*

*Sírjunk, panaszkodjunk a nagy veszteség miatt.
Szénnel csúfítsuk arcunkat, engedjük le a hajunkat.*

*Könyörögjünk, hogy a másik tér
Újra miénk lehessen.*

A tudósokról

*A természet szépsége gyanús.
Igen, a pompázatos virágok.
A tudomány gondoskodik róla, hogy ne legyen illúziónk.
Nem egészen tudni, ez miért fontos neki.
A gének harca, a sikert biztosító sajátosságok, nyereség, veszteség.
Milyen nyelven beszélnek, az Ég szerelmére, ezek a fehér-
Kötényes emberek? Darwinnak legalább
Lelkiismeretfurdalása volt, amikor
Közzétette elméletét, ami, ahogy maga mondta, ördögi.
De ők? Hiszen övék ez az elgondolás:
Elkülöníteni a patkányokat különböző kalitkákban,
Elkülöníteni az embereket, bizonyos fajtájúakat*

*Genetikus veszteségként leírni, vagy megmérgezni.
„Gőgjével a páva az Urat dicséri” – írta Blake.
Valaha szemünket az érdek nélküli szépség
Örvendeztette, a bőség maga.
És mit hagytak meg nekünk? Csupán a kapitalista
Vállalatok könyvelés-technikáját.*

Átváltozások

*„És a zöld tölgyből sárga méz szivárgott”
(Ovidius)*

*Mítoszok mézét szoptam,
Fejemre babért fontam
– Az emlékezés ellen.*

*Ártatlan vándoroltam,
Érzékeny lélek voltam,
Mindvégig jót is tettem.*

*De színed előtt, Uram,
Hiába próbálkoztam,
Hogy igazabbnak tűnjek,*

*Természetem sötétje,
Sértő és sértett énem
Szüntelen fáj és büntet.*

*Te rendeltél ilyennek,
Műved végző embernek,
S én boldogtalan vagyok.*

*Ez a képtelen élet
Ellentmondásos véget
Ér, hogyha meghalok.*

GÖMÖRI GYÖRGY fordításai

Barnamező

*Háta mögött
Acéldaru karja
Kallózza, kavarja
A csomós ködöt.*

*Nézi, ahogy gyarapszik a kép:
Hol barnamező volt,
Egy színesedő bolt
Üvegnégyszögét;*

*A fürtelem fölébe
Emelt otthonok ablakszemeit.
A sárga homokkőre tekint,
S a dicső ércre;*

*Bámulója lett a mindahányszor
Meddő működésnek.
Gyümölcsöt teremne bárhol
A gyümölcsstelen élet.*

Kabul, Bejrút, Bagdad

Fölebredve a naptár döbentette meg. A hónap ismerős volt, de az évszám egyáltalán nem. Ilyen évbe sohasem lépett. Félix ezt az évet mint eljövendő időt tartotta számon, ha gondolt rá egyáltalán. Átaludta volna a fordulópontot, a szilvesztert? Ki törölte el, ki sinkófalta el azokat a közbeeső hónapokat? Csikorogtak a fogaskerekek az agyában. Egyszerűen nem emlékezett az átmenetre, csakis az előzményekre. Egy éve még egy kis könyvvizsgáló cég alkalmazottjaként ábrándozott az előmenetelről, Szegeden. Ura volt saját életének, felesége volt és lendületes irodai flörtjei. A jelek szerint állása megszűnt – hétköznapi volt, munkaidő, ő meg itthon –, s a félig üres gardrób arról árulkodott, hogy felesége is faképnél hagyta. Minden sarokból időzített bombák ketyegését hallotta. Azonosította az elszürkült falon a festmények helyét. Láttá, egy ponton a padló hullámsani kezd. Ábrázata a tükörben a régi. Ellenőrizte a fényesre suvickolt csaptelepeket. Az egyik asztalmasan hörgött, mielőtt kirobbant volna belőle a víz, a másik szaporán csöpögött. Ke-

zet mosott egyszer, kétszer, háromszor. Csupa vetemedő illeszték, elromlott zár, megvakított lámpa. Egytől egyig triviálisak a változások, mégis, megannyi kalapácsütés a szívre. A konyhaszekrényben apró rovarok nyüzsgöttek, nem annyira fürgék azonban, hogy össze ne tudja roppantani őket az ujjbegyével. De túl sokan voltak. Alighanem zsiszikek, gondolta. A csótányok később jelentkeztek. Bekapcsolta a tévét, és meglepődve tapasztalta, hogy majdnem minden csatorna arab nyelvű. De ez még hagyján. Kitekintve a balkonról, látnia kellett, hogy lakása nem keleti fekvésű és napos, ahogy emlékezett, hanem talán déli, és nem a Tisza-partra néz, hanem mecsetek kupoláira. Ez nem Szeged kora áprilisban, hanem alighanem Kabul, Ramadán idején. Esetleg Bejrút vagy mégis inkább Bagdad? És ez még mindig hagyján lenne, ha idebent rend volna. Megakadt a pillantása a polcon egy skorpiómintás perselyen. Ebben az aláaknázott lakásban nagyobb óvatosságot kellett volna tanúsítania, de ő gátlástalanul elfordította a persely kulcsát, és leemelte róla a lakatot. Talált a persely alján egy cédulát. Széthajtogatta. Parányi papírszelet, használati utasítás az ajándék gyertyához, „nemcsak áramszünet esetére”. A gyertya sehol: nyilván betöltötte a rendeltetését. Félixnek volt egyszer valamirevaló élete, ám a kezdeményezés végérvényesen kicsúszott a kezéből.

(kontra)galopp

javított utószinkron

20.

szétszórtan négy gyermek barátvesztések keserűséggel teli évei a fáradó ember a megrepedt időben előre érezi következik a félig felzaklatott birkák és kiéheztetett piócák vélt szabadsága vele a sértettség kovásza hozzáadódik még elvetemült kalandorok szilaj tánca melynek vad ritmusában több vér folyik az utakon mintha forradalom bizonyítsd hát be te kis barom mikor hosszasan elmerengsz tanult vágyaid távolában hogy igazából megint csak az alja jött világra vagy talán az egykori bölcsesség süllyedt az aljára miként a részeg focidrukkerek ha a virtuális meccs tompán megered és már nem az eredményt jelző óra izgalma hull a hóra vagy a nyári gyepre az erőszak inkább a háttal állókkal elegyedne gátlástalan sikert a zszibongó tribünről kaszálva tényleg csak így lehet kitalálva a meglódult ösztönök furcsa szabadossága melyben olykor szinte csendőrért kiáltasz s néhány ocsmány dologra a jó diktatúra a bölcs magyarázat mellyel a gondolat közepén megszegyenülten eloldalogsz mikor a hideg zsigerből kiráz mintha elárultad volna édesanyád az egykor vágyott rendet a benned lassan megkeseredettet nyáladban ízlelgetve a megcsúszott eszmét mintha te találtad volna ki gyöngye pillanataidban ezt a nagy kelepccét melynek homályos zugaiban gyilkosan terpeszkedik szentként az érdek miközben indiai víziókat fakasztva tömegekben poroszkálnak szemeidben a szegények kiknek sisteregve koszlott bőrére ég ez a cinikus újdonság s hol van ma már az az újdondász vagy szépíró nyegle teste ki nem csak nevető izmokat megeresztve nyúl kényes primér anyagához mikor a kurrens ideologizálgatásra rászok hogy lökdössék egymást körbe-körbe ki kinek barátja tróger őre s ne merjen saját alacsony körében ellentmondani kintről meg úgyis csak gárgyult ütemezést hallani ha a szél ez a konstans barát dudorász odaát talán mert öregszem már nem jó a világ hátamon nyögöm roppant terheit de hűségese cipelek néhány demagógiát kedvesek nekem naponta nyitogatom rá a lakótelepi ajtót s meg-meglegyint a késett szerelem talán a bájnak utolsó szép futása belekoccantom eresedő lábaimat a jázminillatú járókába és a hajnali derengésbe érve a hangulatnak itt megteszi az oldott kéve mákonyosan hallgatom nőim szuszogását lám befelé menekülök a leszűkített térben egyre biztonságosabb itt már nincs hely hová letegyem a menet közben éretlenül összegyűjtött tudáshalmokat s a délre nyíló ablakokon kezdem őket sorban kiereszteni szinte érzem amint egy-egy tömb lelkemből vacogva kiszakad s a mulékony idő mellett tapad rá némi szellemi kaland félbeszakadt ambíció eltékozolt értékes vágy csak hát a meleg szoba közepén ambivalensen ott ül a magány összeránt és furcsán taszít pedig őértük ki kellene találni valamit mert jajdulnak az elhagyottak és az elhagyottak közékük kezdenek visszaszívárogni az arctalanodó holtak mivel az öregségnek ez is ideje s bár a megértettségnek különös deleje pislákoló új erő egyre nyomasztóbb a morajló temető melynek düledező fejfái kezdenek kicsüngni a rutinos verbális manír alól szűkülve is belátható nem a tematika hiánya zavar már valahol ha a frissen fölgereblyézett homokos utakra tévedsz időközben csöndesen

változott a nézet és a romantikus borzongásba melyet egykor simán leöntött a szurokfekete éj a nyögő fákat pedig szélvihar alázza ürepedni kezd az álca mögötte tompa üresség lesz a kín késő délutánja döbbenete a menekülés hiányának üregébe zárva végtelenbe tekereg a fizikai fájdalom és az unalom csatája mikor ujjbegyeiden még foszforeszkálnak a tapintható tárgyak nyikorgó ajtók fáradt dossziék dolgozni rest nők a szerkesztőségbe olykor még bevárnak majd utánuk sompolyognak hónuk alatt szörnyű irományaikkal a laikus testvérek te is így kezdted el is önt rögtön a szemérem hogy zavaromban mondjak néhány barátságtalant himbálózni is kezd gyöngülő szemeim alatt a talan/telen későn fölismert ütemezése a békének olykor már nincs szabad vegyértéke ezért aztán gyakran darabosan beleszólok a hallgatásba és nagyokat hallgatok ha a morális fenség nevében bárgyú kis viták hevében szólnom kellene hol van már a kosztolányis i kelleme áldott naivság melyben a világot majd szép rímek mentén megírod de próbáld csak ma idézni a szecs kavágón áthúzott dallamot még ha modern is és lelkesen interpretálják a tudományban valamikor én is erre vágytam aztán belefáradtam mint a semmittevésbe sokat kellett volna tanulni azért hogy az ember tekintélyesen vétse el a művészeti fő irányt kegyetlenebb úr volt a fölérzés hite és a lustaság mégis valahol együvé tartunk miként a masinás kezdetekben hol szekrény nagyságú gépek köpködték az esztétikai információt összevetve lovat és a lót s ki is jött mindig a négy láb önmagával osztható aránya mehattünk volna még papnak rábukva szószékre tintaceruzára meg a hazára ám a tévelygéseknek a mai modernitásban nincsen ára szeretetünknek pedig nincs semmilyen következménye félszázad küszöbén elég zavartan raktam élre eme magánzó felismeréseket s kezdett belém szökni újra a kisgyerek – el innen igen de hová kertem már leadtam amatőrként röstellni kezdtem a sok közepesre sikeredett lakomát melyekből himbálózó fejjel állt föl a gurmé mikor az árnyalt gasztronómra gyanútlanok úgy tudták ez a furcsa költő úr még konyhájában hisz kutyulási trendje messze érdemei fölé repítette fűszerei mellé talán a személyisége ad valami nehezen megbocsátható bukét az elszózott ízekért utólag tapintatosan perlekedve különben is a végleg elfuserált világon mikor támad a polgárnak hibátlan kedve örül ha rácsodálkozhat a részletekre ahogy magam is a párolgó tűzhelynél ambivalensen keseregve örök élményeim közé emeltem a szárított gombát és a vákuumcsomagolást ki csak messiásos népben nemzetben gondolkodik annak innen már nincs tovább csak hogy hiába bámultam évekig sörömbbe semmilyen bántó propagandába nem körözve a presszó ablakában nem akart jönni a nem éltem hiába stenciles gondolata pedig mindig azt kerestem hol a haza és máig fátyolos a szemem hátam érzékeny idege beleremeg az elhasznált himnusz hallatán ilyenkor az sem érdekel ha a tanult sarlatán gúnyosan ajkára biggyed azért csak hagyjátok meg nekem ezt az aprócska kincsem mely nem jó semmire nem globál és nem mise de mint a vak fehér botja olykor a járdaszéleket lebotozza kis abszurdal szólva tartja az irányt ha már a trikolórt is lengethetik odaát amerikában pedig számolatlanul lobognak a csillagok édes barátom mi bajod a kossuth utcával meg a petőfi térrel hisz tele a pocakunk az ír fekete lével tekintetünk meg a lila osztrák tehénnel magam pedig béna hangomon eléggé jól mélázom az orosz dalokat polgárként nem is merengek már sokat a bazi nagy történelmen tessék csak csináljátok hulljon néha a ti roppant nyakatokba is az átok

Ágy

*hangsivatag
zakatol
zizeg
lüktet a testemben
méhem gyümölcse
viszketek
viszolygok
idegen bennem
kitölt
érezem a súlyát
belém fesiül
vakarózom
simogatom a hasamat
a farkamat
érezem a bőrömön az ujjaimat
az ujjaimmal a bőrömet*

Tükör

*látom a testemet a tükörben
látom a testemen a lámpafényt
látom az arcomat
látom az orromat
látom a szememet
látom hogy elhíztam
hogyan van nyírva a hajam
látom az anyajegyét az arcomon
látom a kezemet
ahogy simogatom magam
látom a kezemben a farkamat
látom a szórt
rövidre van nyírva
látom a szememet
nem nézek bele
nem nézek bele
nem nézek bele*

Mosoly

*Nézem magam
a képen
húszévesen
meztelenül
mosolygok.
Akkor azt hittem
randa vagyok
kevés vagyok
üres vagyok.
Mosolygok.
Már szeretem
a srácot a képen
már szép.
Most vagyok
randa
kevés
üres.
Hogy utáltam magam.
Hogy utálok magam.
Mosolygok.*

A megérkezés enigmája

(regényrészlet)*

Szeretett fivérem, Shiva Naipaul emlékének

1945. február 25., Port of Spain –

1985. augusztus 13., London

1. Jack kertje

Az első négy napon esett. Azt sem igen láttam, hol vagyok. Aztán elállt az eső, és a házam előtt elterülő pázsiton és gazdasági épületeken túl földeket láttam, a földek határain meztelen fákat – messze pedig, ha úgy esett a fény, egy kis folyó csillogását; néha úgy látszott, hogy a csillanások különös módon a földfelszín fölé tűnnek fel.

A folyó neve Avon – nem az, amelyet Shakespeare nevével társítanak. Később – amikor ez a táj nagyobb jelentőséget nyert az életemben, amikor teteme-sebb részét itatta át, mint az a trópusi utca, ahol felnőttem – már képes voltam úgy gondolni az árkoktól szabdaltsík, nedves földekre, mint „kövér” vagy „vizes rétekre”, a háttérben, a folyó mögött húzódó alacsony, lankás dombokra pedig mint „dombvidékre”. De akkor, eső után – bár húsz éve éltem Angliában – csak sík földeket és egy keskeny folyót láttam.

Tél volt. A tél és a hó gondolata mindig izgatott, de Angliában a szó számomra veszített romantikájából, hiszen azok a telek, melyekkel Angliában találkoztam, ritkán voltak olyan szélsőségesek, mint amilyenek messze, trópusi szigeteimen képzeltem őket. Más helyeken tapasztaltam már kemény időjárást – Spanyolországban januárban, egy Madridhoz közeli síparadicsomban, Indiában, Simlában decemberben, vagy a Himalájában augusztusban. De Angliában úgy látszott, ez az idő aligha köszönt be. Angliában egész évben ugyanazokat a ruhákat viseltem, ritkán húztam pulóvert, ritkán volt szükségem kabátra.

* Sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul, az 1945 utáni angol irodalom egyik legjelentősebb alkotója 1932-ben született a trinidadai Chaguanasban egy Észak-Indiából bevándorolt hindu család gyermekeként. Tizennyolc éves korában ösztöndíjjal kerül az oxfordi University College-ba. Azóta Angliában él. Novellái, regényei és esszéi mellett számos útirajzot írt Indiáról, a Nyugat-Indiákról és Dél-Amerikáról, Afrikáról, illetve a nem arab iszlám országokról. Munkásságának fő témája a harmadik világ és a nyugati társadalmak közti szakadék. 1971-ben a Booker Prize díjazottja, 1990-ben II. Erzsébet angol királynő lovaggá üti, 2001-ben elnyeri az irodalmi Nobel-díjat.

A *megérkezés enigmája* (The Enigma of Arrival), mely 1987-ben látott napvilágot, az ismeretlen Angliába érkező idegen története, aki könnyörtelen, átható pillantással szemléli e külső táj és a saját, belső táj változásait. Az itt olvasható részlet a regény elejéről származik. (A fordító jegyzete)

És bár tudtam, hogy nyaranta süt a nap, és hogy télen a fák megkopaszodnak és kefeszerűvé válnak, mint Rowland Hilder akvarelljein, az év – ami a vegetációt, sőt a hőmérsékletet illeti – számomra egybemosódott. Nehézséget jelentett megkülönböztetnem az egyik évszakot a másiktól, nem társítottam a virágokat vagy a fák lombzatát egyik hónappal sem. Mégis, szerettem figyelni, mindent észrevettem, és megindított a fák és a virágok, a napos kora reggelek és a késő esték szépsége. A tél a rövid napokat, a munkaidőben mindenütt égő villanyfényeket és a hóesés lehetőségével terhes időszakot jelentette.

Azért mondhatom mégis, hogy tél volt, amikor megérkeztem a folyó völgyi házba, mert emlékszem a párára és a négy napos esőre, amely elrejtette előlem mindazt, ami körülvett, és tükrözte akkoriban érzett aggodalmaimat – aggodalmaimat a munkám és a költözködés miatt, amely ismét egy volt a sok angliai költözködés közül.

Azért is emlékszem a télre, mert aggasztottak a fűtés költségei. A házban csak villanyáram működött, ami többre került a gáznál vagy az olajnál. A házat pedig nehéz volt befűteni. Hosszú volt és keskeny, közel a nedves rétekhez és a folyóhoz, a betonpadló pedig csak egy lábnyira emelkedett a föld fölé.

Akkor, egyik délután havazni kezdett. Hó porozta be a pázsitot a házam előtt, beporozta a fák csupasz ágait, kiemelte az elfeledett tárgyak körvonalait, kirajzolta a pázsitot környező üres, öregségről árulkodó épületeket, melyekre eddig nem figyeltem fel, vagy létezésüknek még nem voltam tudatában – így, ahogy a szállingózó havat figyeltem, darabról darabra felépült körülöttem környezetem elnagyolt képe.

Nyulak jöttek ki a hóra játszani, vagy eleséget keresni. Egy földre kuporodó anyanyúl, három vagy négy kicsinyével. Elütő, piszkos szín a havon. A nyulak képe, pontosabban új színük pedig felidézi vagy létrehozza a téli nap más részleteit is: a késő délutáni hó fényét, a különös, üres házakat a pázsit körül, ahogy fehérre, távolivá és jelentőségteljessé válnak. Felidézi annak az erdőnek az emlékeit is, amelyet mintha azon a fehérülő sövényen túl pillantottam volna meg, melynek tövében a nyulak keresgéltek. A fehér pázsit, körülötte az üres házak, a sövény az egyik oldalon, a rés a sövényben, az ösvény, és azon túl az erdő. Erdőt láttam, de tulajdonképpen nem erdő volt az, csak a régi gyümölcsös kert a nagy ház mögött, melynek birtokán az én házam is elterült.

Nagyon tisztán láttam, amit láttam. Azt azonban nem tudtam, mit nézek. Nem volt hová beillesztenem. Még mindig valamiféle köztes állapotban helyezkedtem el. Bizonyos dolgokkal azonban tisztában voltam. Ismertem a város nevét, ahová vonattal érkeztem: Salisbury. Majdhogynem az első angol város volt, amelyről hallottam, az első, amelyről valamiféle benyomásom alakult ki Constable-nek a salisburyi katedrálisról festett képén keresztül, melynek reprodukciója benne volt a harmadik osztályos szöveggyűjteményemben. Messze, a trópusi szigeten, még tízéves sem voltam. Négy színnyomatos reprodukció volt; a legszebb képnek tartottam, amelyet valaha láttam. Tudtam, hogy a ház, ahová érkeztem, az egyik Salisbury közeli folyó völgyben áll.

A Constable-reprodukció romantikájától eltekintve a tudás, melyet magammal hoztam, tisztán nyelvészeti jellegű volt. Tudtam, hogy az *avon* szó eredetileg csupán „folyót” jelentett, ahogy a *hound* eredetileg csak „kutyát”, bármiféle ku-

tyát. Azt is tudtam, hogy a Waldenshaw – annak a falunak és a birtoknak a neve, ahol éltem – mindkét eleme, a *walden* és a *shaw* is „erdőt” jelent. Ez volt a másik oka, eltekintve attól az érzéstől, melyet a hó és a nyulak tündérmesébe illő látványa keltett, hogy azt hittem, erdőt látok.

Azt is tudtam, hogy a ház a Stonehenge közelében fekszik. Tudtam, hogy létezik egy sétaút, mely az egyik sziklakörhöz vezet, és hogy ezen az úton fent, magasan egy kilátópont található. Így amikor elállt az eső, és az első négy napot követően felszállt a pára, egyik délután elindultam, hogy megkeressem az utat és a kilátót.

Faluról nemigen lehetett beszélni. Ennek örültem. Feszültté tett volna az emberekkel való találkozás. Az Angliában eltöltött hosszú idő dacára még mindig elfogott a szorongás, ha új helyen jártam, még mindig nyersegek voltak a reakcióim, még mindig úgy éreztem magam, mint aki a másik ember országában jár, éreztem az idegenségemet, a magányomat. Így minden egyes utazás, melyet az ország addig ismeretlen táján tettem – és amelyet mások talán kalandnak éreztek volna –, számomra a régi heg felszakítását jelentette.

A keskeny autótűt a ház sötét, tisztafaktól árnyékolt földjei mellett húzódtott. Az út, a drótkerítés és az út menti bozótos túloldalán a talaj meredeken emelkedett felfelé. A Stonehenge és a sétaút ebben az irányban feküdt. Kellott tehát lennie egy gyalogútnak vagy ösvénynek, amely elvezet az országúttól. Balra vagy jobbra forduljak, hogy ezt a gyalogutat vagy ösvényt megtaláljam? Ez persze valószínűleg nem jelentett problémát: gyalogútra bukkantam akkor is, ha balra, egy másikra, ha jobbra fordultam. A két út Jack házánál találkozott, vagyis annál az öreg farznál, ahol Jack kunyhója állt, a domb mögötti völgyben.

Két különböző gyalogút vezetett a kunyhóhoz: az egyik nagyon régi, a másik vadonatúj. A régi út hosszabb és laposabb volt; egy régi, széles és kanyargó folyómedret követett, talán szekerek haladtak rajta valamikor. Az új út, melyet munkagépek számára vágtak, meredeken emelkedett fel a dombtetőre, azután egyenesen vitt lefelé.

Ha az ember az országútról balra fordult, a régi útra érkezett. Az út fölé bükkfák hajlottak. Egy kőperemhez vezetett, épp a folyó fölé, majd meredeken zuhant a folyóval majdnem egy szintre. Egy kis település állt itt, néhány ház csupán. Észrevettem közöttük egy öreg, téglából és kovákból épült kis házat, szép tornáccal, a folyóparton pedig, igen közel a vízhez, egy alacsony, fehér falú, zsúpfedelees kunyhót, melyet éppen felújítottak. (Évekkel később a kunyhón még mindig dolgoztak, még mindig félig kiürült cementeszákokat lehetett látni a poros ablakokon keresztül.) Itt, ezen a településen kellett ráfordulni a régi útra, mely Jack házához vitt.

Egy aszfaltút vezetett el féltucat közönséges, apró ház mellett, közülük kettő vagy három – egyedüli szokatlan vonásként – a tulajdonos, az építő vagy talán a tervező aprólékosan kidolgozott monogramját viselte a homlokzatán az évszámmal együtt – amely meglepő módon háborús évszám volt: 1944. Az aszfalt kikopott, a keskeny dűlőtűt kövessé vált, és miután elérte a völgyet, kiszélesedett, sok kavicsos keréknyom barázdálta, közöttük durva, rojtos, egyenetlen fűcsomók. A völgy ősréginek tűnt. Balra a meredek emelkedő elzárta a további kilátást. Ez az emelkedő kopár volt, fák vagy bozót nélkül, lágymű, ritkás fűtakarója

alatt vonalak és sávok tűntek át, mint egy korbács nyomai: évek hosszú során át folyó szántás vagy erősítések jele. A széles út hirtelen elkanyarodott, és a tágas völgy, melyet elfoglalt – talán régi folyómeder lehetett –, ezután egyenesen futott a távolba, ahol egy alacsony halom kötötte a látóhatárhoz. Jack kunyhója és a farm ennek az egyenes útnak a végén, a kanyarnál feküdt.

A kunyhóhoz vezető másik, rövidebb, meredekebb, újabb utat, mely a főúttól felfelé, majd a völgyben lefelé futott, az északi oldalon szélfogó szegélyezte: fiatal bükkfák öreg fenyők oltalmában. A lejtő tetején egy modern, fémfalú pajta állt, valamivel lejjebb, a másik oldalon rés volt a szélfogóban. Ez a kilátó nézett a Stonehenge-re: távoli volt, kicsi, alig észrevehető, könnyebb volt meglátni a katonai lőtér élénk narancssárga vagy piros célköreit. A lejtő alján pedig, az erdősáv mellett futó köves, hepehupás dűlőút végén álltak az elhagyott gazdasági épületek, illetve a még lakott földműves házak sora, melyek egyikében élt Jack.

A környék dombjai kövesek és szárazak, fehéres barna, fehéres zöld színűek voltak. De a széles út alján, a gazdasági épületek körül a föld sáros volt és fekete. A traktorok kerekei szabálytalan, hosszúkás pocsolyákat mélyítettek a fekete sárba.

Az első délután, amikor a meredek úton, az erdősáv mentén tett sétám végeztével elérkeztem a gazdasági épületekhez, meg kellett kérdeznem a Stonehengehez vezető utat. A dombtetőről, a kilátótól világosnak látszott, de utána domb dombot, lejtő lejtőt követett, a mélyedések és az ösvények rejtve maradtak, a domb lábánál pedig, ahol a sár és a hosszúkás tócsák megnehezítették a járást és nagyobbak tűntették fel a távolságokat, és ahol hirtelen a széles völgymélyi útról elvezető ösvények sokasága tűnt elém, összezavarodtam. Egy közönséges kérdést tettem fel csupán a kihalt vidéken, mégsem felejtettem el azóta sem, hogy az első napon valakitől az út felől kérdezősködtem. Jack lehetett az? Nem figyeltem meg a személyt, sokkal inkább foglalkoztatott az út idegensége, saját idegenségem, és a kérdés abszurditása.

Azt mondták, kerüljem meg a gazdasági épületeket, forduljak jobbra, kövessem a széles főutat, és ne induljak el azokon a csábító száraz ösvényeken, melyek az úttól elkanyarodva a túloldalon fekvő erdők felé vezetnek, fiatal erdők felé, melyek csalókan mélyebb fekvésű vidéket, egy erdőség kezdetét ígérték.

Így, elhaladva a kunyhókat és a farmot körülfogó sár, a régi gerendák rendetlen halmai, az összegubancolódott szögesdrótok és a láthatólag otffelejtett mezőgazdasági gépek mellett, jobbra fordultam. A széles, sáros utat innentől fű borította, hosszú szálú, nedves fű. És hamarosan, miután magam mögött hagytam a farmépületeket, és sétám kivezetett egy széles, kopár, régi folyómederbe, foglyul ejtett a tér határtalanságának érzete.

A füves út, a régi folyómeder (vagy amit én annak gondoltam) felfelé emelkedett, így a tekintet egyenesen az égboltra vezette; mindkét oldalon dombok lejtői nyíltak, szélkében, és felfelé. Az egyik oldalon marhacsorda, a másikon, egy legelő széles, üres térségén túl, fiatal fenyők álltak, egész kis erdő. A környezet ősréginek látszott, a tágas térnek, a lakatlan földnek, a dolgok kezdetének a benyomását hordozta. Házakat nem lehetett látni, csak a széles, füves utat, fölötte az égboltot, és kétoldalt a széles lejtőket.

Sétámnak ezen a szakaszán elidőzhettem volna az üresség gondolatánál. Amikor azonban a füves út tetejére értem, és azonos szintre kerültem azokkal az ősi sírhantokkal és halmokkal, melyek körben a magas dombokat pöttyözték, lenéztem a Stonehenge-re: megpillantottam a Salisbury-síkság lőtereit és West Amesbury kicsiny, takaros házacskáit is. Mind az üresség, mind a tágasság, melyeken (úgy éreztem) keresztülsétáltam, legalább olyannyira illúzióknak bizonyult, mint az erdőség ígérete a fiatal fenyőkön túl. Körben mindenhol – nem is túl messze – utak és sztrádák futottak, rajtuk élénk színű játékkamionokkal és játékautókkal. A Stonehenge, régi sírhalmok körvonalai az égbolt alján, a katonai lőterek, West Amesbury. A régi és az új; és távolabbról, vagy egy más időből visszatekintve, a farm, Jack kunyhójával a völgy mélyén.

Számos farmépületet már nem használtak. A pajták és az aklok – vöröstéglás falaikkal, agyagcserép- vagy palatetőikkel – már omladoztak a sáros udvar körül; az aklokban elvétve teheneket tartottak – beteg teheneket vagy legyengült borjakat, melyeket elválasztottak a csordától. Lehullott cserepek, lyukas tetők, rozsdás hullámlemezek, elgörbült fémdarabok, a mindent átható nedvesség, a rozsdaszín, a barna és a fekete, a csillogó vagy faközöld moha a karámok összetipport, marhatrágyától felpuhult sarán: az állatok elkülönítése ebben a környezetben, mintha maguk is kidobásra váró tárgyak volnának, iszonyatos volt.

Egy alkalommal olyan marhákat hoztak, amelyek valamiféle torz rendellenességtől szenvedtek. Ezeknek az állatoknak annyira mechanikussá vált a tenyésztésük, hogy maga a torzulás is mechanikusnak tűnt, egy ipari folyamat hibájának. Az állatok különböző testrészein furcsa húskezelések látszottak, mintha két részből álló öntőformában öntötték volna őket, és a formák találkozásánál a szarvasmarha-anyag, az a keverék, melyből az állatokat megformázták, szivárgott volna; később pedig megszilárdult, hússá vált, azután szőrt növesztett, a csorda fekete-fehér fríz mintáját. Ott álltak a romos, elhagyott, trágyás, mohos farmudvaron, melyen csak saját trágyájuk tűnt frissnek, zavarba ejtő terhükkel, a fölös marha-anyaggal, amely középtájon úgy lógott rajtuk, mint a bikák lebernyege, mint valami nehéz függöny, és arra vártak, hogy elszállítsák őket a városi vágóhídra.

A régi farmépületektől távol, végig a lapos út mentén, melyet én a farmhoz és Jack kunyhójához vezető régi útnak gondoltam, más maradványok és romok is heverték, más erőfeszítések és életek reliktumai. A széles út végén, az egyik oldalon a magas fűben lapos, alacsony, szürkére festett dobozok álltak két sorba rendezve. Később megtudtam, hogy azelőtt méhkasok voltak, vagy még ma is azok. Arra soha nem jöttem rá, ki volt az, aki méheket tartott. Talán egy munkás a farmról, vagy valamelyik ház lakója, esetleg olyasvalaki, akinek több ráérő ideje volt, üzleti vállalkozásba kezdett, aztán feladta, és megfélemedezett az egészről? Így, elhagyatva, magyarázat nélkül a szürke dobozok, melyeket senki nem tartott érdemesnek arra, hogy elszállítson, egy kissé titokzatosnak látszottak a bekerítetlen, nyitott térségben.

A széles csordaút másik oldalán, mely éppen itt kezdett nagy ívben kanyarodni a farmépületek körül, fiatal fák és bozót menedékében egy régi, de jó állapotú, zöld-sárga-piros lakókocsi állt, élénk színűre festett cigány cirkuszkocsi a régi időkből (gondoltam), mintha a lovakat csak egy pillanattal ezelőtt fogták

volna ki. Újabb titok, újabb gondosan elkészített tárgy magára hagyottan, a múltnak egy újabb darabja, melynek már nem vették hasznát, mégsem dobták ki. Akárcsak a mezőgazdasági gépek elkoptatott, ormótlan darabjai, melyek a farmépületek körül heverték elszórtan, rozsdásodva.

A széles, egyenes út felénél, jóval a méhkasokon és a lakókocsin túl egy régi szénakazal állt, melyet ház alakba felhalmozott szénabálák alkottak, tetején régi, fekete műanyagfólia-takaróval. A széna előregedett, a fekete tömegeből zöld csírák bújtak elő – a széna, melyet egy nyáron gondosan lekaszáltak, bálákba raktak és feltornyoztak, most rothadt, és trágyává bomlott. A farm szénáját manapság modern, nyitott tárolóban tartották, az előregyártott épület a gyártó nevét viselte, melyet a tető csúcsa alá nyomtattak. A tárolót közvetlenül a régi farmudvar összevisszasága mögé emelték, mintha korlátlan hely állna rendelkezésre, és soha semmit, ami régi, nem kellene újjáépíteni. Ebben a tárolóban a széna friss volt, édes és meleg szagú; a bálákat szétbontották és aranyszínű, tiszta és meleg szagú lépcsőkbe rendezték, amiről eszembe jutott az arannyá fonott szénáról szóló mese, meg a szénapajtákban alvó emberek az európai környezetben játszódó könyvekből. Ezt Trinidadban sohasem értettem, hiszen ott a fűvet mindig frissen, mindig zölden kaszálták a csordának, és soha nem száradt barna szénává. Most, a nyirkos völgy fenekén: magasra halmozott arany bálák, meleg aranyszínű lépcsők a keréknyomoktól szabdaltságot feketé sár szomszédságában.

Nem messze a kunyhó vagy ház alakú, rothadó kazaltól egy igazi ház maradványai álltak, melynek a falai kovakőből és betonból épülhettek. Egyszerű ház volt, talán alapok nélkül, s most teljesen feltárult. A tető nélküli, romos falak a puszta földet fogták közre – semmi jele kő- vagy betonpadlónak. Milyen nyirkosnak látszott! A környező fák – szikomorok, bükkök vagy tölgyek – magasra nőttek, a ház eltörpült mellettük. Valaha talán alig lehetett észrevenni ezeket a fákat, melyek tovább éltek, miközben a ház megszűnt létezni, és most hűvösen, mohosan és feketén tartották a földet, örökös árnyékban. A közutak mentén sorakozó kisebb házak, melyeket földfoglalók, főleg mezőgazdasági munkások építettek a múlt században, megalapozták az építők és leszármazottaik birtokjogát. Itt azonban, a füves csordaút mellett, a lejtők, a földek és a magány ölelésében a ház tulajdonosa vagy építője semmit sem hagyott hátra, semmit sem alapozott meg. Csak az általa ültetett fák nőttek tovább.

Talán nem is volt más, csak egy pásztorkunyhó. Vagy mégsem, hiszen a pásztorkunyhók kisebbek, meg aztán a körben magasodó fák sem erre utáltak, nem olyan emberről árulkodtak, aki egyszerre csak néhány éjszakát töltött benne.

A síkság legjellemzőbb állatai már nem a juhok voltak. Birkanyírást is csak egyetlenegyszer láttam. Egy jól megtermett ember végezte, egy ausztrál, tudtam meg, az egyik régi, gerendafalú, palatetős épületben – annak a házsornak az oldalában, ahol Jack lakott. A nyírást véletlenül láttam meg a délutáni sétám közben, előtte nem értesültem róla. Úgy tűnt, egyeseknek kifejezetten újdonságot jelentett, a farmról és máshonnan is emberek sereglettek egybe bámészkodni. A gyorsaság és az erő fitogtatása, ahogy a férfi a bolhás állatokat egyszerre felemelte, megnyírta (és néha megvágta), azután furcsán-csupaszon elengedte őket – a ceremónia mintha egy régi regényből lépett volna ki, talán Hardyéből, vagy egy viktoriánus kalendáriumból. És ekkor úgy tűnt, mintha a Salisbury-síkság

célkörei, a katonai repülőgépek kondenzcsíkjai az égen, a katonai lakóházak és a dübörgő autópályák nem lennének körülöttünk. Mintha a farmépületek és Jack kunyhója körül, ezen a tenyérnyi helyen egy pillanatra megállt volna az idő, és egy kis időre minden olyan lett volna, mint azelőtt. Pedig a birkanyírás volt, ami a múltból jött. Mint a régi farmépületek. Mint a régi lakókocsi, amely soha többé nem indul el. Mint a pajta, ahol soha többé nem tárolnak gabonát.

A pajtának magasan egy ablaka nyílt, alatta fémkonzol ugrott előre a falból. Valamikor talán egy csigát és láncot vagy kötelet erősítettek ehhez a fémkonzolhoz, hogy a bálákat leemelje a taligákról és a szekerekről, majd átlendítse a magas, nyitott ablakon keresztül a pajtába. Hasonló ósdi szerkezetet láttam Salisbury városában annak az épületnek a felső szintjén, amelyben egykor egy jól ismert, régi fűszeresbolt működött. Megmaradt, vagy régiségként, cégérként tovább élhetett, mint ami jól illik egy múltjára gondosan ügyelő, régi városba. Ami azonban régiségnek számított a városban, hulladék volt a domb lábánál. Egy olyan pajta része, amely télről télre morzsolódott szét – semmi kétség, a pajta és a többi pusztulásnak indult gazdasági épület azért maradhatott épségben, mert ezen a védett területen a tervezés szabályai csak ott engedték új épületek emelését, ahol már épületek álltak.

És ahogy a modern, előregyártott tároló felváltotta a régi, rothadó szénakazlat, ugyanúgy – messzebb, nem a régi farmépületek bővítéseként – megjelent az igazi pajta is a domb tetején, a szélfogó mellett. Galvanizált fémfalai voltak, biztosan a patkányok ellen. Ott a gépek mindent mozgásba lendítettek, és az erős teherautók (manapság már nem a szekerek, melyek talán a régi pajtához vezető, szelídebb emelkedésű utat használták a völgy alján) az autóútról felkaptattak a köves útra, bekanyarodtak a pajta betonudvarára, a poros gabona pedig a pajta kifolyócsövén át beleömlött a teherautók mély rakodóvályújába.

A szalma aranyszínű volt és meleg, a gabona is aranylott, de a betonudvarra, a köves útra és a szélfogó fenyőire, fiatal bükkjeire is rászítáló por – az a por, amely akkor szállt fel, amikor a gabona belezúdult a teherautók vályúiba – szürke volt. A fémfalú pajta oldalánál, a fém kifolyócső alatt kúp alakú porhalom magasodott, melyet valamilyen mechanikus eszközzel kirostáltak a pajtában tárolt nagyobb gabonakúpokból. Ez a por – a halom tömör volt alul, és csodálatosan lágy a tetején – nagyon finom volt és szürke, egyetlen aranyszemcse nélkül.

A pajta új volt, minden mechanikus felszerelésével együtt. De közvetlenül mellette, egy kövezetlen, sáros ösvény másik oldalán még egy rom emelkedett: egy háborús bunker, egy álcázásképpen szikomorfákkal beültetett domb, melyből fém ventilátor meredezett idegenül a fatörzsek között. A szikomorokat legalább huszonöt évvel azelőtt ültették, de közel egymáshoz, ezért még mindig fiatalnak látszottak.

*

Jack romok, feleslegessé vált holmik között élt. Ám ez a benyomás csak később alakult ki bennem, és most, írás közben még erősebbé válik. Amikor első sétámra indultam, nem ez ötlött az eszembe.

A romok és az elhagyatottság, az oda-nem-tartozás gondolata saját magammal kapcsolatban merült fel, saját magamhoz kapcsoltam: a másik féltékéről érkezett ember, másfajta háttérrel maga mögött, élete felénél egy félig-meddig elhanyagolt birtokra érkezik pihenni, mely telis-teli van Edward korabeli múltjának emlékeivel, és amelyet csak kevés dolog köt a jelenhez. Különc a völgy nagy házai és birtokai között, földjein pedig jómagam, egy másik különc. Gyökértelennek és idegennek éreztem magam. Minden, ami azokban a kezdeti napokban környezetem felmérése során a szemembe ötlött, minden, amivel napi sétáim alkalmával találkoztam a szélfogó vagy a széles, füves út mentén, egyre mélyítette ezt az érzést. Úgy éreztem, hogy jelenlétem abban az ősi völgyben valamiféle felbolydulás része, változás a vidék történelmének menetében.

Jacket azonban a látvány részének tekintettem. Életét hitelesnek, biztosan gyökerezőnek, odaillőnek láttam: Jack, a tájba illő ember. A múlt egy darabkájának gondoltam (mely múlt megsemmisülésének saját jelenlétem vetítette előre az árnyékát). Nem jöttem rá első sétám alkalmával, amikor csak a tájat láttam, és mindent a sétaút részének gondoltam – időtlen, a helyhez illő dolgokat a Salisbury közeli vidéken –, nem jöttem rá, hogy Jack a szemét kellős közepén él, majd' egy évszázad roncsai között; lehet, hogy a házat körülvevő múlt nem is az ő múltja; hogy valamikor talán ő maga is újonnan érkezett jövevény volt a völgyben; hogy életmódja választás kérdése lehetett, tudatos tevékenység, hogy abból a kis földdarabból, mely földmunkás-házához tartozott (a három házból álló sor egyikéhez), különleges földet alakított ki magának: egy kertet, amelyben (bár romok, eltűnt életek reliktumai vették körül) nagy elégedettségben élte az életét, és ahol, mint valami hóráskönyvben, megünnepelte az évszakokat.

Jacket maradványnak láttam. Nem messze, az ősi sírhalmok és sírdombok között terültek el a Salisbury-síkság katonai gyakorló- és lötereit. Beszélték, hogy ezeken a kizárólag katonai célokra használt, lakatlan területeken annak ellenére, amit az ember a robbantások és a hadgyakorlatok után várhatott, a síkságon fennmaradt egy bizonyos pillangófaj, amely a sűrűbben lakott területekről már eltűnt. Úgy képzeltem, hogy ugyanígy, a völgy alján húzódó széles úton az emberektől, a forgalomtól és a hadseregtől véletlenül megmenekedvén Jack is úgy maradt fenn, akár a pillangók.

Lassan láttam meg a dolgokat, lassan bukkantak elő. Nem Jackre figyeltem fel először sétáim közben, hanem Jack apósára. És nem Jack, inkább az apósa tűnt valamilyen irodalmi figurának az ősi tájban. Wordsworthi figura volt: hajlott, túlzottan hajlott háttal, komoran járt paraszti feladatai után a határtalan tóvidéki magányban.

A hajlott öregember nagyon lassan járt, mindent igen megfontoltan tett. Maga taposta ki saját ösvényeit a lejtőkön, és ragaszkodott is hozzájuk. Ezeket az ösvényeket még a szögesdrót kerítéseken keresztül is követni lehetett az (eredetileg trágját tartalmazó) kék műanyag zsákok segítségével, melyeket az öregember a szögesdrót köré tekert, azután piros nejlonzsinórral igen szorosan átkötött, olyan alaposan, amely illett ahhoz a lassúsághoz és megfontoltsághoz, mellyel ezeket a biztonságos, kipárnázott helyeket létrehozta, ahol aztán átbújhatott a szögesdrót alatt, vagy átléphetett fölötte.

Először tehát az öregember. Utána pedig a kert, a kert az elhajtott dolgok közepe. Jack kertje vétette észre velem Jacket – a többi ház lakóival soha nem ismerkedtem meg, nem ismertem fel őket, sosem tudtam, mikor költöznek ki és mikor költöznek be. De az is beletelt valamennyi időbe, amíg megláttam a kertet. Oly sok hét telt el, olyan sok séta következett még a fehéres mész- és kovakövek között, fel a sírhantok magasságáig, hogy letekintsek a Stonehenge-re, olyan sok séta, amikor csak nyulak után kutattam – eltelt egy kis idő, amíg újdonsült képességgemmel, hogy különbséget tudjak tenni az évszakok között, észrevettem a kertet. Eddig egyszerűen csak ott volt, útjelzőként az ösvény mentén, mint aminek nem kell különösebb figyelmet szentelni. A tájat, a fákat, a virágokat, a felhőket azonban szerettem, és fogékony voltam a fény és a hőmérséklet változásaira.

Először a sövényt láttam meg. Gondosan nyírott és középen tömör volt, de a föld fölötti részekén rongyos. A nyírás módjából úgy éreztem, hogy a kertész azt szerette volna, ha a sövény mindenütt tömör, ha olyan egyenletes, mint egy tégladeszka- vagy más, ember megmunkálta anyagból épült fal. A sövény Jack gyümölcsös- és virágoskertje, illetve a csordaút határát jelezte, amely erre igen széles volt, csupasz föld a házak és a farmépületek körül, szinte mindig puha vagy sáros. Télen a hosszúkás pocsolók az égboltot tükrözték a fekete, sárba mélyedő traktornyomok között. Nyaranta ez a fekete sár kiszáradt, megkeményedett, kifehéredett és porladni kezdett. Így nyaranta néhány napra a sövényt, mely a Jack házához tartozó kert hosszában húzódott, a föld fölött egy lábnyira fehér mészpor borította, télen pedig fehérre vagy szürkére száradt sár fröcskölte be.

A sövény semmit sem rejtett el. Ahogy az ember lefelé ereszkedett a szélfogóval beültetett dombon, mindent láthatott. Az öreg, rozsdás-fekete gazdasági épületeket a háttérben; előttük a szürkével tapasztott házakat; a házak előtt udvarokat vagy kerteket; az udvarok és a kertek előtt pedig az ürességet, a senkiföldjét. Jack kertje mentén pedig Jack sövényét: a sárral pettyezett, alacsony, zöld falat, amint hirtelen felmagasodik a csordaút tágasságában, mint valami maradvány, egy másféle ház, kert és utca emléke, mint valami teljesebbnek, valami ideálisabbnak a bizonyossága.

A kerteket eredetileg a házak homlokzata elé szánták. Valójában azonban a hosszas használat alatt a házak hátsó homlokzata átalakult első homlokzattá, így az elülső kertek hátsó kertekké váltak. De Jack ugyanattól az ösztöntől vezérelve, mely a sövény nevelésére, nyírására (és hirtelen megszakítására) készítette, előkertként gondozta a kertjét. Valamiféle szegéllyel ellátott, kövezett ösvény húzódott a „bejárati” ajtótól végig a kert középső részéig. Ennek az ösvénynek egy kapuhoz, kerti úthoz, majd egy utcára kellett volna vezetnie. Volt ugyan kapu, de az be volt ágyazva a nagy lyukú drótháló-kerítésbe, s csak egy dróthálós körükerített földdarabra nyílt, melyet minden évben vasvillával átforgattak: Jack ide ültette ki az évelőit. Ez előtt terült el az üres térség, a senkiföldje a csordaút és a megművelt lejtő kezdete között. Ezen az ürülékkel és tollal szennyezett területen voltak Jack kacsa- és libáoljai. Bár nem zárták ketrecekbe őket, a kacsák és a libák soha nem kóboroltak messzire; csak oda-vissza sétáltak a csordaúton át.

Sövény, kert, évelőágyás, baromfiudvar, ezeken túl pedig, túl a másik két háznak fenntartott területen, pontosan ott, ahol a talaj emelkedni kezdett a gaz-

daság géppel megművelt földjei felé, helyezkedett el az a terület, ahol Jack a zöldségeit termelte.

Minden egyes földdarab el volt különítve. Jack nem egészként tekintett az ily módon berendezett kertre. De az alkotórészeket nagyon tisztán látta; minden, amit gondozott, válasz volt arra az ideára, amelyet arról a bizonyos dologról a fejében hordozott. A sövényt rendszeresen nyírta, a kert szép volt és tiszta, telis-teli váltakozó színekkel, a baromfiudvar pedig koszos, durván összetákoltt ólakkal, zománclavórokkal és tálakkal, kihajított cserépitatókkal. Mint egy miniatűr középkori falu, úgy helyezkedtek el a Jack által létesített különféle kertdarabok az öreg farmépületek körül. Ez volt Jack stílusa, és ez sugallta nekem (hamisan, ahogy hamarosan megtudtam) egy régi paraszti életmód maradványának a képzetét, mely fennmaradt, mint a Salisbury-síkság robbantásai között a pillangó, túlélvén az ipari forradalmat, a falvak elnéptelenedését, a vasutat és a nagy mezőgazdasági birtokok kialakítását a völgyben.

Mindezt az irodalomban járatos ember szemével láttam, illetve az irodalom segítségével. Idegen lévén, az idegen idegzetével, mégis felvértezve a nyelvvel, valamint a nyelv történetének és írásbeliségének az ismeretével a látottakban különleges múltat véltem felfedezni; az eszemmel azonban beláttam, hogy a fantáziám lépett működésbe.

Egyik reggel azt hallottam a rádióban, hogy a Római Birodalom idején a libákat lábon lehetett hajtani a vásárra Gallia provinciától egészen Rómáig. Ezután a fejüket magasra tartó, trágyapotyogtató libák, melyek a sáros, keréknyomoktól szabdalt úton totyogtak át a völgy alján, és időnként igen agresszívvé váltak – Jack libái –, olyan történelmi létre tettek szert a szememben, mely túlmutatott a középkori parasztság ideáján, a régi angol vidéki szokásokon és a gyermekkönyvek rajzolt libáin. Amikor pedig az egyik évben vágy ébredt bennem, hogy ismét kapcsolatba kerüljek a shakespeare-i nyelvvel, és több mint húsz év múltán először visszatértem a *Lear királyhoz*, Kent beszédében ezt olvastam: „Lúd! Kapjalak csak Sarum mezején, / Gágogva hajtlak vissza Camelotba” – a szavak hirtelen egészen világossá váltak számomra. Sarum mezeje, Salisbury-síkság, Camelot, Winchester – itt vannak, alig húsz mérföldnyire. Úgy éreztem, hogy Jack libáinak a segítségével – mely lényeket talán az antikvitás levegője lengi körül a csordaút menti legelőkön, és Jack még csak nem is sejtí – olyasmit sikerült megértenem a *Lear királyban*, amit a szöveg szerkesztői szerint a kommentátorok is homályosnak találtak.

A séta magánya, a lejtőnyúlvány kihaltsága képessé tett rá, hogy megadjam magam saját látásmódomnak, hogy tápláljam nyelvészeti és történelmi fantáziáimat, ugyanakkor pedig képessé tett arra is, hogy csitítsam magamban a feszültséget, amely abból adódott, hogy idegen voltam Angliában. A véletlen, talán a földek formája, az ösvények és a modern utak egymáshoz való viszonya, a hadsereg szükségletei elszigetelték ezt a kis régiót – én pedig sétáim során egyedül a magaménak tudhattam Anglia e történelmi darabját.

Nap mint nap végiggyalogoltam a kovakő lejtők között futó füves úton, a fehér kötörmelékkel borított mészkővölgyek mentén – ezek néha a Himalája völgyeire

* Vörösmarty Mihály fordítása.

emlékeztettek, melyeket nyáron régi, porral keveredett hó lepett be. Nap mint nap láttam a sok évszázaddal ezelőtt emelt sírdombokat. Milyen rengeteg volt belőlük körös-körül! Bizonyos helyzetből nézve körvonalaik kirajzolódtak az égbolt előtt, mint pattanások a föld bőrén. Kezdetben szívesen gyalogoltam át azokon a halmokon, melyek többé-kevésbé az utamba estek. A fű a halmok tetején durva volt, hosszú szálú, sápadt színű, és bokát ficamító csomókban vagy zombékokban tennészett. A fák, ahol voltak egyáltalán, szélből tépázottan és satnyán álltak.

Felfelé, lefelé és körös-körül bejártam minden halmot; azokban az első napokban egyetlen elérhető távolságban lévő sírdombot sem akartam kihagyni, úgy éreztem, hogy ha elég erősen és hosszan szemlélem őket, képes leszek – ha arra nem is, hogy megértem a vallás misztériumát, de arra igen, hogy fel tudjam mérni az elvégzett munka nagyságát.

Nap mint nap végigsétáltam a széles, füves úton – amely régen talán zarándokút lehetett. Nap mint nap felkaptattam a völgy fenekéről az út és a kilátó pereméig: előttem odalent, mégis távol a sziklakörök: szürke a zöldön, néha felparázslottak a napfényben. A füves úton haladtamban (bár kész voltam beismerni, hogy a valódi zarándokút talán valahol máshol húzódott) mindig úgy képzeltem, hogy magam is azoknak a régmúlt időknek az embere vagyok, aki azért kapaszkodik fel a dombon, hogy megerősítse meggyőződését, miszerint a világon minden az elrendelt úton halad.

Főutak futottak a Stonehenge mindkét oldalán. Ezen a két úton a kamionok, a furgonok és az autók olyanak tűntek, mint a gyerekjátékok. A Stonehenge lábánál ott volt a turisták serege – nem nagyon észrevehetően, nem annyira észrevehetően, mint ahogy a sziklákhöz közeledvén a környező térség vásártér-jellegéből gondolni lehetne. A turisták tömege ebből a távolságból csakis a piros ruhák vagy kabátok miatt volt észrevehető, melyeket némelyik asszony viselt. A piros szín a Stonehenge-hez látogató turisták tömegében soha nem került el a figyelmet, valaki mindig pirosban volt a kicsiny alakok között.

És a tömeg, a sztrádák, a (fluoreszkáló vagy világító célpontokkal pettyezett) tüzérségi lőterek ellenére mindig elkísért a régiség, a föld és rajta a birtokló ember régiségének az érzése. Az égbolttal határolt hatalmas, szent temetkezési hely – micsoda munkáról, milyen számokról, micsoda szervezésről, micsoda nyüzsgésről beszéltek a halmok ezeken a jóformán néptelen lejtőkön! Az ódonság levegője más léptékkal ajándékozta meg a szemlélő körül zajló tevékenységeket. Ugyanakkor – ebből a magasságból, ennek a határtalan tájképnek a birtokában – ott érződött a folytonosság.

Így hát az ódonság gondolata, amely egyszerre jelentéktelenítette el és nemesítette meg az emberek most folyó tevékenységeit, az irodalmi eszmékkel közösen körbeburkolta ezt a világot, amely – bár sztrádák és katonai barakkok fogták körül, és néha még a felhőket is a katonai repülőgépek kondenzcsíkjaik nyomai pettyezték – az oly sok délután rám boruló magány szerencsés hozadéka-ként talált rám.

Larkhill, azaz Pacsirtadomb volt a katonai tüzériskola neve. Ott-tartózkodásom első vagy második évében valamiféle búcsút vagy nyílt napot rendeztek, ekkor a katonák családjainak a jelenlétében dízsorsützet adtak. Az a pacsirtadomb azonban, melyet én kerestem sétáim alkalmával, az az ősi sírhalmokkal

borított domb volt, ahol valóban pacsirták éltek, és úgy viselkedtek, mint a költészet pacsirtái: „Az eleven kékségbe fúl és dallá némul a pacsirta”.^{*} Így igaz: a madarak egyre feljebb és feljebb emelkedtek, szinte függőleges volt a röptük. Valószínűleg hallottam már pacsirtákat korábban is. De ezeket a pacsirtákat észleltem először, első ízben ezeket figyeltem és hallgattam egyszerre. Ők voltak magányom újabb szerencsés felfedezése, egy újabb váratlan ajándék.

Ez a kedélyállapot uralkodott el rajtam. Amikor megláttam a vadrózsákat és a galagonyát sétám közben, mellettük a szélfogót nem a nagy földbirtokosok keze nyomának gondoltam, akik jelet róttak a pusztaságra, megőrizték azt, és bizonyos helyekre erdőket ültettek (azt mondják, a trafalgari – vagy a waterlooi? – csata pozícióinak mintájára), az én fejemben nem a földbirtokosok jártak. Az én kedélyem tisztább volt: úgy tekintettem ezekre az egysoros szirmú rózsákra és az édes illatú galagonyavirágokra az út mentén, mint vad és természetes vegetációra.

Egy őszi napon – a napok rövidülése a tél örömeit, a tüzeket, az esti fényeket és a könyveket juttatja eszembe –, egy őszi napon heves vágyat éreztem, hogy a télről olvassak a *Sir Gawain és a zöld lovagban* – ezt a költeményt több mint húsz évvel azelőtt olvastam Oxfordban, a közé pangol nyelvről szóló kurzus részeként. A csipkebogyók és a galagonyák látványa a szélfogó mellett, az év e meleg, de halott időszakának piros bogyói arra ösztönöztek, hogy ismét elolvassam a téli vándorlásról szóló részt a régi szövegben. Meg is tettem, a Salisburyből hazafelé tartó buszon, ahová azért utaztam, hogy megvásároljam a könyvet. Ekkor – angliai magányomban első ízben – összhangba kerültem a tájjal.

Jack, a kertje, a libái, a háza és az apósa mind az irodalom, a régiség és a táj kivetüléseinek tűntek.

FARKAS KRISZTINA fordítása

* Tennyson: *Spring*, Havasi Attila fordítása.

Házi áldás

(regényrészlet)

4.

Apám egyszer azt mondta: nem szabad, hogy közelünkbe férkőzzön a csüggedés, mert a csüggedés is bűn, majd csüggedten hozzátette, hogy jócskán lesznek még megpróbáltatásaink. Szerinte időről időre divatba jön egy-egy erény, most az egyenlőség a kulcsszó, holnap talán a szabadság lesz. Imádkozzunk, és ha megvan a kívánságunk, forduljunk vele Istenhez. Tehetetlenek voltunk az önkénnyel szemben, *rajtuk kívül* súlytalan volt minden, mint a Szárazér kiszáradt mellékágainak löszpora. Apám óva intett, hogy nyilvános helyen kritizáljam a rendszert. A műtrágyás kísérleteinek köszönhetően békén hagyták a családukat, földünket se nyirbálták tovább, igaz, háromnegyedét elvették, de apám szerint a maradékból is meg tudunk élni.

Nem kell feltűnősködni, hogy ne szúrjunk szemet nekik – mondta el számtalanszor, akkor is, amikor a szőlőt metsztük, akkor is, amikor az ipari áram bekötésével bíbelődtünk, és akkor is, amikor aknát ástunk.

1956. október huszonhetedikén a város hat óra körül még esti bágyadtságban moxajlott, de már érezhető volt Jankó órás előtt némi mozgolódás. Békéscsabáról hazatérő tanulók aznap estére fáklyás felvonulást szerveztek. Kérték, hogy mondjak beszédet, de erre alkalmatlannak gondoltam magam, viszont odaadtam egy versemet, amelyet az október huszonharmadikai események ihlettek. A negyedikes gimnazista Feckó Kati szavalta el, majd Bányás Mihály mondott beszédet.

Nem kell a '45 előtti úri Magyarország, de Rákosi és Gerő rémuralma sem! Testvéreim! A mi kezünket nem szennyezheti be vér, a lelkünket nem terhelheti nemtelen cselekedet vagy bosszú. Egyetlen eldobott kő miatt rommá válhat a város! Helyezzünk ki nemzeti lobogókat a középületekre, indítsunk teherautókkal élelmiszerszállítmányokat Budapestre, a hős városba. Vegyük őrizetbe a kommunista vezetőket, a határőrtszetteket és a járási ügyészt! Ha normalizálódnak az állapotok, szabadon engedjük őket. Nálunk nem lesz látványos felelősségre vonás, mi csak tesszük a dolgunkat: helyreállítjuk a demokráciát. Lefoglaljuk a gépállomások összes gépkocsiját, teherautóját, és ellenőrzésünk alá vonjuk a benzínállomást is. Holnap forradalmi tanácsot választunk, melynek élére ötfős operatív bizottság kerül. És eltöröltük az elvtárs megszólítást.

A tömeg elénekelte a *Himnusz*t, majd a *Szózatot*. Valaki belekezdett az *Igazságot Magyarországnak* című dalba is, de ekkor mindenki megindult, és nem sokkal ez-

után feldúlták a pártházat. Besodródtam az épületbe, és csak néztem az egyre dühödtebb rombolást. Összetörték a fővárosi felszabadulási emlékmű kicsinyített mását, szétépték a Dózsa TSZ vörös csillagos vándorzászlaját. Csak álltam az ajtóban a kilincset markolászva, amikor elszedték a pártvezetőktől a fegyvereket, a bekeretezett begyűjtési oklevéllel fejbe verték a tsz-szervező párttitkárt, akinek ezen kívül nem esett bántódása. Azt gondoltam, hogy ha lincseléssé válna a demonstráció, közbeavatkoznék, de szerencsére nem folyt vér. Az igaz ugyan, hogy a tömeg elégette a marxista könyveket és a vörös drapériákat, de senki sem sérült meg. Amikor a temető orosz síremlékét akarták megrongálni, felálltam a párttitkár íróasztalára, és azt mondtam, hogy temetőben rombolni barbárság. A templom melletti orosz emlékmű lerombolása ellen viszont nem emeltem fel a szavam, de az nem igaz, hogy én bujtottam fel a tömeget. Csak annyit mondtam, hogy valóban furcsa, hogy Nepomuki Szent János arra van kárhozthatva, hogy a vörös csillagot bámulja az orosz emlékművön. Mondtam továbbá, hogy ha mindenáron el akarják távolítani, akkor bőven elég, ha a csillagot leszedik, elvégre az obeliszk alatt katonák nyugszanak. Majd kihantoljuk a katonákat, és újra eltemetjük őket a temetőben. Miközben a folyósón néhány korombéli fiatalembert arról győzködtem, hogy nem kell a párttagokat a tanácsháza udvarán lévő börtönbe vinni, az utcán már nekiestek az emlékműnek.

A párttitkárral rakatták rá a drótkötelet. Azt mondták, hogy „ő építette, rombolja le ő...”, majd egy Csepel teherautó segítségével lerántották a talapzatáról.

Őze Píráné a magyar anyák nevében intézett beszédet:

– Magyar anyák, menjen mindenki tüntetni, mert elérkezett a mi napunk! Ne engedjük kezünkből a fegyvert kivenni! Meddig tűrjük ezeket a nyakunkon ülni?! Rákosi megszökött, Gerő megszökött, de bosszút állunk minden hősi halált halt magyarért!

Miközben hangos hurrázás közepette az árvácskákra borult az inkább szájalmas, mintsem monumentális, két és fél méter magas obeliszk, a tanácsháza tűzoltótornyának hangosbeszélőjén a forradalmárok bejelentették, hogy a nemkívánatos kommunista vezetők tartózkodjanak otthon, számukra kijárási tilalom van. Ne menjenek az utcára, mert folyamatos ellenőrzést tartanak a házaiknál.

Kiadták az utasítást a hivataloknak: el kell távolítani körbélyegzőkből a csillagokat, továbbá fel kell törni a légóraktárakat, és az ott található karszalagokból nemzetőr feliratú karszalagokat kell készíteni.

Gondoltam is magamban, hogy talán nem ezek a legfontosabb intézkedések, de ekkor a diákok már azt éljenezték, hogy a katonák leszedték sapkáikról a vörös csillagot. Elterjedt a hír, hogy Romániából vasúton szovjet csapatok érkeznek.

A tömeg elindult a főtérről a vasútállomásra. Azon kaptam magam, hogy én is a tömeggel tartok, pedig butaságnak tartottam, hogy az oroszok nálunk, illetve Lőkösházánál lépnék át a határt. Akkor már inkább Záhonynál. Kresák Zoli – akit mindenki csak Kecsunak hívott, és aki az orosházi malomnál dolgozott mint mázsáló – Rákosi- és Sztálin-viceket mesélt. Egyszer csak olyan felszabadultnak éreztem magam, mint amilyen utoljára gyerekkoromban voltam. A kisebbik Tüzép-telep udvarán már járatták a késő délután lefoglalt termelősövetkezeti teherautók motorját, és toborozták az embereket, hogy menjenek Lőkösházára, mert várható, hogy szovjet inváziós erők érkeznek Kürtös felől. Nem messze a

rendőrség épületétől, az Asztalosipari KTSZ lécfalán szinte világított a mészfestékekkel írt felirat:

Ma ecsettel, holnap fegyverrel! Függetlenséget hazánkknak!

Amikor a tömeg kiért a vasútállomásra, valaki felpofozta az állomásfőnököt, mert nem engedélyezte, hogy síneket szedjenek fel Románia felé.

Miután kétszáz métert felszedtek a viharlámpák fényében serénykedő PFT-ek, véget ért az aznapi demonstráció. Egyetértettem a várótermi pad tetején rögtönzött beszédet tartó Bányással, aki szerint távozniuk kell a szovjet csapatoknak, a forradalom résztvevőinek amnesztiát kell adni, a Rákosi rendszer vezetői álljanak bíróság elé, lépünk ki a Varsói Szerződésből, számolják fel az ÁVH-t. Megtapsoltam a beszédet, majd hazaindultam. Az Állomás utca felé vettem az irányt, nem volt kedvem a tömeggel tartani, mert egyre több részeg tűnt fel, akik csak a balhé kedvéért csatlakoztak. Felborították a virágládákat, az állomás melletti kukákat, feldöntötték a falnak támasztott kerékpárokat.

Katinka rózsaszín hálóingben és kék kardigánban, ölbe tett kézzel várt a kapuban. Csuklóján az új, Poljot karórám volt, amit születésnapomra kaptam tőle, de nem viseltem, mert még mindig a bérnyelési órát hordtam.

– Nem lehetsz ilyen hülye! Tönkre akarod tenni a családodat? – suttogetta a kapukulccsal hadonászva.

– Tudod, hogy sosem voltam felelőtlen – mondtam, majd becsuktam a kaput.

– Apád megüzente, hogy maradj a fenekeden, majd a piacon megtudod, mi történt. Hozott orjalevest. Megmelegítsem?

– Ha volnál szíves!

Elindultam a kertbe, hogy hozzak be erős paprikát. Jó lesz majd a levesbe.

– Most meg hová mész?

– Csak szétnézek a kertben.

És közben arra gondoltam, hogy Katinka egyre kevésbé emlékeztet arra a lányra, akit egykoron szeretni tudtam. Fölismerhetetlenné tette valami ernyedtté, fontoskodó tetszelgés és ostoba nagyképűség. Egyre többször biggyesztette nevére a Dr. rövidítést.

– Még én sem írom a nevemhez, hogy doktor – mondtam neki, amikor láttam, hogy egy rejtvényűjság szélére szignózta néhányszor a nevét.

– Hát, látod, legalább legyen valaki a családban, aki leírja.

5.

Városunkban november negyediké után kettős hatalom alakult ki. Kormányrendelet szólott arról, hogy helyezték vissza a korábbi kommunista vezetőket, de mindenki a forradalmi bizottságokat tekintette legitimnek, amely december közepén nemzeti tanácsnak, majd területi munkástanácsnak nevezte át magát.

A pesti forradalom leverése után két nappal, november 6-án még élélmiszer utánpótlást vittünk a fővárosba, de Szegednél az orosz egységek lekapcsolták a két teherautót.

December hetedikén Hízó borbélyhoz készültem. Az erősen kopaszodó mester üzletének vitrinjei mögött fémautókat és békebeli arcvizes üvegeket tárolt, és volt egy szerezcsen inast formázó hamutartója. A fodrászat olyan benyomást keltett, mint egy békebeli játék és iparcikkbolt. Hízó nagy szakértelemmel nyírta fel a hajam. Ugyanazt a frizurát vágta azóta, hogy öt éves koromban apám először elvitt hozzá. Baloldalt elválasztva, hátul és oldalt jól felnyírva. Talán ezért is mondogatják szinte mindennap Kövér Rózsi boltjában, hogy Laci, te aztán semmit nem változtál, ha nem vigyázol, sosem fogsz megöregedni!

Aztán mégis jelentkeztek rajtam az öregség első jelei. '57 január tizenötödikén letartóztattak, majd öt hónapig előzetesben voltam a szegedi Csillagban. Nem tudtam, hogy hány évet kapok, éjjelenként rám tört a pánik, hogy ki fognak végezni.

Hullott a hó ezen a bizonyos december hetedikén, így gyalog mentem a borbélyhoz. Nem szerettem gyalog járni, annyira megszoktam a biciklit, hogy az udvaron még tekertem egyet a pedálon, míg a szín melletti biciklitartóba vezettem a járgányt.

Kövér pelyhekben hullt a hó, ahogy a jégrögös földön bandukoltam a járda mellett, a Fő utcán, amelyet Néphadsereg utcának kéne szólítani, de a párttitkár és a tanácselnök is a régi nevét használta.

Már a kovácsházi úton jártam, magam mögött hagyva a Talponállót, amikor a városi hangos híradó bemondta, hogy a termelőszövetkezet újból elkészítette a beadási terveket, és hogy tüntetésre hívják azokat, akik szeretnék kisöpörni a városból a fegyveres karhatalmat, és ellenzik a terménybeszolgáltatást. És hogy a forradalmi tanács nem ismeri el a Kádár-kormányt, elégünk van az ígéretésekből, és olyan vezetésre van szükségünk, amilyen a Nagy Imre kabinetje volt.

Ahogy a szerb templom kertje előtt álltam, a sűrűn összefonódó ágak alatt, olyan érzésem volt, mintha megvalósult volna egy csoda, melyre régóta készülök. Ezek szerint Pesten is jóra fordultak a dolgok. Hiszen máskülönben a tanácsnak nem lenne bátorsága tüntetésre hívni a lakosságot.

Visszafordultam, és a piactér felé futottam. Mire odaértem, már több száz ember gyűlt össze. Nem kiabáltak, mint október végén, csak álltak a szitáló hóesésben és sugdolóztak. Megálltam a Szárazér hídjánál, onnan figyeltem őket, majd, amikor elindultak a Tanácsháza felé, csatlakoztam a menethez. Fülembe csengett apám figyelmeztetése: az ember ne hősködjön, ne magyarkodjon, mert ezt a meccset nem nyerheti meg. Nem kerestek november negyedike után, pedig Békéscsabán, Gyulán és Mezőkovácsházán elkezdődtek a letartóztatások.

Katinka kiborult attól, hogy fegyvert és gránátokat rejtegettem otthon. Nem volt kérdés, ha úgy alakul, a barikádokra állok. Viszont nálunk nem voltak barikádok. Végül nem tudom, hogy ki árult be. A házkutatás során semmit nem találtak, pedig tíz, dunsztos üvegbe rakott kézigránátot ástam el az udvaromon, majd sátorvászonnal is letakartam. A ponyvát elhúzták, kiterítették az utcán, de a földet nem túrták fel. A géppuskaszalagot, a három dobtárat, a két 35-ös karabélyt és a géppisztolyt műanyag műtrágyás zsákokba tettem, és a kútba dobtam. Tudtam, hogy a víz hat méter mély, és ha kell, meg tudom csáklázni a zsákokat. Ha lett volna értelme, akkor fegyvert ragadok, de nálunk nem alakultak ki fegyveres góccok. Decemberben már csak hősködésnek tűnt volna a fegyveres harc.

1957 januárjában tartóztattak le, mert tagja voltam a munkástanácsnak. Sosem szónokoltam a rendszer ellen, az új közigazgatás megszervezésére koncentráltam. Körzeti orvosként azt tekintettem a legfőbb feladatomban, hogy vezessük be a gyógyszertári és az orvosi ügyeket a járásban.

Megkérdeztem az ér hídkorlátjának támaszkodó Grestyák Mihálytól, hogy mi hír Pesten, hogy újra kitört-e a forradalom? Miről maradtam le? Azt mondta, hogy semmit nem hallottak arról, hogy Pesten újra forradalom lenne, de azt nem hagyják, hogy ismét terménybeszolgáltatás legyen.

Megdöbbsentem a tüntetők merészségén, hisz már híre ment a megyében, hogy elkezdődtek a letartóztatások. Még a borbélyhoz se lett volna késő elmennem, de kíváncsiságomnak nem tudtam ellenállni, követtem a tömeget. Volt, aki tőlem várt ötleteket, de olyan váratlanul ért ez a helyzet, hogy nem szolgálhattam tanáccsal. Amikor a közeli határőrségre indultak, hogy lefegyverezzék a katonákat, megráztam Grestyákat, és azt mondtam, hogy ez öngyilkosság, ne csináljátok!

Amikor pár perc múlva ott álltak a határőrség előtt, még elmehettem volna, de csak néztem, ahogy berontottak a földszintes épületbe, és hamarosan puskákkal lőszerrel jöttek elő, és azt kiabálták, hogy a puskákat a forradalmi tanács helyiségébe kell szállítani, hogy fölfegyverezzék a nemzetőröket.

– Átgondoltátok ezt, fiúk? – kérdeztem a mellettem álló srácoktól, Tyúkomtól, Szemitéltől és Gitárostól, de visszakérdeztek, hogy ők ugyan mit csináltak? Csak kenyérért jöttek. Még pár percig álldogáltam a Zöld Kereszt előtt, majd hazamentem. A tömeg hamarosan elindult a művelődési házba.

Katinka megkérdezte, hogy zárva volt-e a borbély, mire rávágtam, hogy igen, lehet, hogy Hízó elutazott. Majd kitaláltam, hogy elhányom a havat. Mikor kész lettem, átmentem a művelődési házba, melynek különtermében olyan csattogás kerekedett, mintha az ételhordókat gyártó üzemben lettek volna. A puskákat töltögették.

A szárnyas ajtó tárva-nyitva volt, a vaskályhában lobogott a tűz, ki-be járkáltak a nemzetőrök.

– Aki nem ért hozzá, legyen óvatos! Mutassátok meg a diákoknak, hogy kell betárazni a fegyvert! Aztán holnap délre már úgy lőjete, mint egy díjazott ezred!

A derékszíjak, tölténytáskák, hevederek vándoroltak a fejek fölött. Mit fognak csinálni? Holnap mindenkit letartóztatnak, és aki elsüti fegyverét, garantáltan kivégzik. Átvágtam a művelődési ház mögötti zeneiskola udvarán, a tekepálya és a könyvár között átbújtam a lyukas drótkerítésen, és már otthon is voltam.

A nemzetőrök elfoglalták a községi hangos híradót. Bementék, hogy mindenki tagadja meg a raktárakból a terményei kiadását, mondjon nemet a beszállításra. A kommunista párt Kádár ígéretével ellentétben mégis újrazekdi a Rákosi-féle megsarcolást. Másnap tudtuk meg, hogy a határőrség közben Oroszázról kért erősítést, amit telefonon elmondtak a nemzetőröknek is, kérvén őket, hogy menjenek haza, ne csináljanak meggondolatlanságot. A vidékről jött fölforgatókra kenik a dolgot, senkit nem fognak néven nevezni, csak ne csináljanak balhét, mert nem tenne jót a városnak, ha megjelennének az orosz harckocsik. Márpedig ez történt.

A Szárazér mögött szabályos lőállást felvett nemzetőrök közül három ismeretlen, valamelyik közeli faluból érkezett fiatalember életét vesztette, a park beton virágládáit ripityára törték a páncélautók, az egész akció nem tartott tíz percnél tovább. Ha lett volna értelme, hogy részt vegyek a decemberi ellenállásban, biztos, hogy ott feküdtem volna valamelyik virágláda mögött, de már biztos volt, hogy magunkra maradtunk. Olyan volt az ország, mint a romlott böjti olaj, amit a sötétben véletlenül felborítottak asszonykáromkodás kíséretében. Apám számtalanszor mondta, hogy maradjak a fenekemen, van elég bajunk, nem kell, hogy újra ránk szálljanak...

– Fiam, tudod jól, hogy nem vagyok kommunista, mi több, meg kell mondanom, ki nem állhatom magát a kommunizmus szót sem, és valamennyiük közül Rákosit gyűlölöm legjobban, de a legtöbb, amit tehetünk, hogy várunk.

Majd elvitte a piros tejeskannát, mert reggel ő ment friss tejért Gayerékhez, és nekünk is hozott két litert.

Apám nagylelkű ajánlatnak fogta fel, hogy meghagyták a földünk egy tizedét, és nem vették el a négyszobás gazdaházunkat. „Mert itt is lehet élni” – mondogatta folyton.

Talán igaza volt, talán nem, mindenesetre én már annak is örülök, hogy finom sült szalonnát ehetek paradicsommal, hogy hűvös, virággillatú levegő járja át a konyhát. Hogy friss, langyos tejet ihatok. Hogy nem vagyok fizikai munkára kárhozható, érzem, hogy megbecsülnek, még ha 1957. január tizenötödike óta nem is praktizálhatok. Majd csak enyhülnek a körülmények, és leadhatom a gimnázium teherautóját, és újra gyógyíthatok. Könyveimet, egyetemi jegyzetemet rendszeresen újraolvasom. Sokan járnak hozzám megkérdezni, hogy mi a bajuk. Receptet nem írhatok föl, de tudok segíteni azokon, akik hozzám fordulnak. Licsáknénak kötözésre kellett járnia Orosházára. Elláttam, hisz az állatait nem hagyhatja magára, arról nem beszélve, hogy az egész napja elmegy, olyan rossz a közlekedés. Persze mindig arra kértem a betegeimet, hogy ne hivatkozzanak rám, amikor elmennek recept nélküli gyógyszerért a patikába, és hogy ne beszéljenek senkinek arról, hogy nálam voltak.

Váratlanul ért, amikor 1957. január tizenötödikén, reggel fél nyolckor, munkába indulás előtt becsöngetett két rendőr, hogy parancsuk van az előzetes letartóztatásomra. Pakoljak össze ezt-azt, bemegyünk az őrre, onnan visznek tovább Szegedre. Katinka már nem volt otthon, hatra járt dolgozni a buszállomásra. Kértem a rendőröket, hadd szólhassak be neki, amit engedélyeztek. Elmondtam a feleségemnek, hogy félreértés az egész, két óra múlva már a rendelőben leszek, szóljon be a Zöld Keresztbe, mondja azt, hogy beteg lettem, gondoskodjanak a helyettesítesemről. Üres tekintettel nézett rám, majd kezemet megszorítva remegő hangon annyit mondott, hogy siessek haza.

Ahogy kiléptem a buszváróból, megmagyarázhatatlan oknál fogva – talán a reggeli nyüzsgés otthonosságától, az iskolás gyerekek látványától, vagy attól, hogy megakadt a szemem a Szárazér havas nádtorzsáin – nyugalom költözött szívembe. Hallottam, hogy milyen kellemes hangja van a lábam alatt ropogó hullámos hónak, és arra gondoltam, gyorsan tisztázni fogom magam, hisz ebben az otthonos kisvárosban, ahol minden fához, virághoz és épülethez közöm van, nem érhet baj.

Nem is a szülővárosban ért a baj, hanem Szegeden. Néhány percet töltöttünk az Asztalosipari KTSZ melletti rendőrőrsön. Ott közölték, hogy államellenes cselekmények miatt Szegedre kell menjek kihallgatásra, ahol tisztázhatom magam.

Nyájasak voltak velem, Hadobás rendőr osztálytársam volt, mondta is, hogy én aztán semmit nem változtam, úgy nézek ki, mint a suliban. Majd hozzátette, hogy reméli, gyorsan tisztázódik ez az egész.

Reménykedtem, hogy könnyedén eloszlatok minden félreértést, és már a rendőrautóban ülve, az 57-es major magasságában azon gondolkodtam, hogy mikor indul vissza Újszegedről vonat Mezőhegyesre. Ha a 17.20-ast elérem, még Mezőhegyesen kapok csatlakozást, és este kilencre itthon lehetetek. Persze, többször eszembe jutott: lehet, többet már ne látom se a szüleimet, se a feleségemet, hogy néhány napon belül felakasztanak a Csillag börtön udvarán.

Szegeden már szó sem volt arról, hogy hazaengednek. Sőt ki sem hallgattak aznap. Betuszkoltak egy zárkába, az előzetesek közé. Saját cellám volt. Mintha nemrég festették volna ki. Még éreztem a festék szagát. A gyomorforogatóan büdös vécén viszont nem volt deszka. Fény egy kamraablaknyi résen tűzött be, és ha felhő takarta el a napot, azonnal sötét lett minden.

Reggelire főleg hitlerszalonna volt vagy egy kis darab vaj, ebédre jórészt tojás- vagy lebbencslevest kaptunk, vacsorára valami vacak felvágottat. A kenyér szinte mindig száraz volt, de mindent megettem. Arra gondoltam, könnyebben fogom bírni ezt az egészszet, ha tele a hasam.

Mikor először léptem be a börtönbe, úgy éreztem magam, mint aki első reggelére ébred egy idegen országban. A lenyugvó nap sugara beesett a cellaablakon, és a helyiség színültig telt fénnel. Egy asztal, egy szék és egy priccs jelentette a bútort. Olyan volt, mintha egy iskolai menza raktárában lettem volna, ahová ipiapacozás alkalmával elbújtam a többi fiú elől.

Hiába fújt kinn a szél, hiába volt nyitva az ablak, doh- és a festékszag járta át a cellát. Aztán, amikor már lebukott a nap, a sötét és a csend összeolvadt. Nem csináltam semmit, csak verset írtam egy kisvárosban, nyilván senki nem veszi komolyan, hogy ennek bármilyen hatása lett volna. Tagja voltam a munkástanácsnak, mert szükség volt ezen a szinten orvosra. Megszerveztem az orvosi és a gyógyszerári ügyeletet, elláttam néhány sérültet. Bunda Pista fegyvertisztítás közben átlőtte a tenyerét – be kellett kötöznöm. Az obeliszk ledöntésekor egy gallydarab belevágódott Alexa Bandi szemébe. Beutaltam a kovácsházi szemészetre. Orvosi esküöm kötelezett, nem mérlegelhettem sérült és sérült között. Persze percenként villant át az agyamon, hogy mi van, ha kivégeznek, mi lesz, ha úgy halok meg, hogy nincs gyermekem. A halálnál borzalmasabb érzés volt, hogy megszakítom az élet áramlását, azaz nem nemzek utódot.

Vártam, hogy tisztázhassam a fatális félreértést, hogy visszamehessek a nemjemhez, a szüleimhez, és hogy mindent helyrehozhassak, amit elrontottam.

Bíztam benne, hogy másnap reggel kihallgatnak, és akkor már délelőtt elindulhatok az újszegedi állomásra, de már az első éjszaka átadtam magam szökésről szőtt eszelős álmoknak. Mással nem tudtam életre kelteni az időt.

Persze lehet, hogy évekig valami tanyán kellett volna bujkáljak.... Egy hang azt súgta, hogy jobb, ha megadom magam a száraz faggatózásnak. Majd sorra kerülök, mondogatta nap mint nap a fegyőr.

Elterjedt, hogy azért járatják hajnalok hajnalán a teherautók motorjait, mert akkor végzik ki a fegyveres harcokban részt vett forradalmárokat.

Néhány hét után egyre biztosabb voltam benne, hogy ki fognak végezni, lefogytam, éjjel összevissza beszéltem, volt hogy öngyilkos akartam lenni, volt, hogy minden percért, hálát adtam az Istennek.

Több mint öt hónap után egy május végi napon közölték velem, hogy hazamehetek, nem jelentek veszélyt a társadalomra. Viszont most olyan idők járnak, hogy az előzetes is priusznak számít, és egy ideig nem dolgozhatom orvosként, különben is, már pár hét után gondoskodtak a helyettesítésemről, és az ifjú doktornővel mindenki elégedett.

Ezen nem volt időm gondolkodni, rohantam az újszegedi állomásra. Messze voltam a Tiszától, de hallani véltem a köveknek csapódó hullámok robaját, a károgó varjakat a Móra Ferenc Múzeum előtt.

Vettem jegyet. Volt még egy órám indulásig. A közeli postáról felhívtam Katinát – szerencsére emlékeztem a buszállomás számára –, hogy kora délután már otthon leszek! Régen hallottam a hangját, a vonal se volt túl jó, talán ezért éreztem kissé idegennek. Azt mondta, nagyon örül, és hogy kijön elém, és hogy szól a szüleimnek is. Talán azért nem lepődött meg, mert ő már tudta: apám kijárta a miniszternél, hogy kiengedjenek. De miért kellett közel fél évet várni erre? Apám erre később azt válaszolta, hogy ment az '56-os nagyüzem, és az olyan piti ügy, mint amilyen az enyém volt, egyszerűen nem került sorra.

Végtelennek tűnt a kis állomás előtti padon töltött fél óra. Amikor 10.15-kor végre elindult a vonat, összeszorult a szívem. Soha nem éreztem magam ilyen boldognak. A tavaszi délelőtt mélyébe merülve a lombréseken átvillanó tükörfényes úttestet bámultam. Az erdősorok fekete fodrai összezárultak sötét lombtömegekké, az előttük elterülő árpaföldek viszont olyan világosak voltak, mintha egy kifakult, zöld szúnyoghálót terítették volna szét a tájon. Megmenekültem. Csak 27 éves vagyok, újraindíthatom az életemet.

Míg Mezőhegyesen az átszállásra vártam, megittam egy üveg Kőbányait, majd szemem lehunyva átadtam magam a boldog érzésnek: egy éve ugyanezen a padon pont ilyen boldog voltam. Épp hazafelé tartva az örömhírrrel végre elfogytam, hogy sikerült az államvizsgám, hogy hamarosan mehetek vissza a szüleimmel Debrecenbe, hogy átvegyem az orvosi diplomámat.

Dr. Beliczey László.

Ugyanaz a pad, ugyanaz a boldog érzés. És amikor a zötykölődő gőzösön ülve végre Tompapuszta után megláttam a templom tornyát, kiszakadt belőlem minden, ami felgyülemlett a börtön zárkasötétjében. Könny szökött a szemembe, ahogy nehéz télikabátomat a karomban tartva a forró, zötykölődő vonaton álltam.

Épp csak sikerült rendbe szednem magam, amikor a száraz fényben megpillantottam a vasútállomás zúzalékkavicsain álló Katinát és a szüleimet.

Hidegdauer

(regényrészlet)

A lány most szeretett volna valami vigasztalót mondani, de semmi sem jutott az eszébe. Ezért azt mesélte el, milyen volt, amikor nyáron egy építkezésen dolgozott kint a prérin. Protekcióval került oda, egy hónap alatt 980 forintot keresett. Tízemeletes házak épültek arrafelé, ő egy takarítóbrigádhoz került csupa cigányasszony közé. Azok folyton csak ugratták, viccelődtek vele a rövid haja miatt, kérdezték tőle, hogy „faszod van vagy pinád”, ilyesmik. A forró lángost is ővele hozatták, meg a fél tejetet, kakaót, kinek, ami kellett. Előttük jártak a villanszerelők meg a szobafestők, akik a fürdőkádakat mindenütt teliszarták, az nagyon undorító, mesélte Juli. A dolguk meg az volt, hogy zsilettpengével vakarták az olajfestéket, ami az ablakra pötyyözött, és a szemét szobafestők végigspriccentették az üveget, direkt csinálták. – Estére meg az összes cigányasszony keze csupa vér lett, túlozta a lány. És hogy a sötét lépcsőházban valakik mindig leskelődtek, itták a pálinkát, kinyúlt egy kéz a sötétből, és próbálták elkapni őt. Még szoba hozta azt is, mennyire szeretne egy bicajt. Akkor azzal járhatna iskolába meg ide is. Van a gyárkapunál egy biciklitámasz, oda láncolhatja le. Jorgosz komoly képpel bölintott erre.

Valahogy mintha felgyorsultak volna az események, szinte letaposták egymás sarkát, Juli legalább is így vette észre. Annyi minden fontos dolog történt. Közledett az iskolaév vége, eljött a tanulmányi kirándulás ideje. Vonattal mentek Salgótarjánig, onnan a bérelt busszal tovább fel a Mátrába. Benkő tornatanár és Wéberné kísérték őket, és az osztályfőnöknő szerette volna, hogy ha énekelnek. Be is indult valami kornyikálásféle, „Mint a mókus fent a fán” meg a „Hull a szilva a fáról, most jöttem a tanyáról”, de Váradi Béca a bandával együtt előkörködte az egészet, Benkő is hiába üvöltözött velük. Úgyhogy valóságos megmenekülés volt, amikor a buszról a parkolóban letódultak, és onnan gyalog folytathatták az utat. Wéberné hozott magával egy gépelt papirost az éppen akkor nyíló virágok neveivel, és ha egy-egy példányt sikerült találni, lelkesen kipipálta a felfedezést. A kanyargós szerpentinen hamar széthúzódott a csapat, Benkő nyakában iránytűvel rohángált, noszogatta őket (slukkolgatott a kulacsából), és végül már trágárságokat ordibált. Wéberné viszont alig törődött velük, szuszogva trappolt, annak a néhány strébernek magyarázott valamit, akik kitartottak mellette. Juli kezdetben a Fekete Pénztárca Bandájához csapódott, Varrottkézű hozott magával egy kinyomott tetejű pásztorkalapot, madárijesztőre valót, ezzel volt sztár. Útközben szereztek furkósbotokat is, hogy legyen mire támaszkodni. Juli aztán lemaradt, Szentmarjay Icához csatlakozott, aki sápadt arccal, lihegve vette az

enyhébb emelkedőket is. Később tőle is elszakadt. Hallott hangokat, kurjantásokat letről és fentről is, bár ezen az erdős, hegyi úton furcsán terjedt a hang. Aztán egy kanyar után a műút szélén álló bükk törzse mögül Kurvej Balázs ugrott elő vad tekintettel. Ki tudja, mióta várt rá kezében a fényképezőgéppel, és úgy kattintott a képébe, mint egy merénylő. Ekkor viszont a meghökkent lány láthatta, amint Kurvej arca minden korábbinál mélyebb vörös árnyalatot ölt, majd se szó, se beszéd, nekiiramlik az emelkedőnek. Ijedtében még kinevetni sem tudta ott. Valamivel föntebb újabb inzultus várt rá. Diriczy Kati baktatott előtte a barátnőivel. Julinak nem volt kedve hozzájuk csatlakozni, még szót váltani sem, Diriczy viszont nem hagyta szó nélkül a felbukkanását: – Itt megy a kis ribanc – jegyezte meg, és rávicserítette a fogát. Julit meglepte a gyűlölet, amivel figyelik, még arra is felkészült, hogy nyomban lerohanják, és védekeznie kell.

– A kis ribanc! – kiáltották felé, ahogy egy vonalba értek. Ő elhaladt mellettük, ügyet sem vetett rájuk. – Mindegyikkel megbaszta magát. Faszszopó – sziszegtek utána.

A különös szóösszetételt meghallva Juli megállt, és szembefordult a lányokkal. Azok erre elszánt képpel néhány lépést tettek felé, mintha be akarnák keríteni. Juli tudta, hogy egyenként nem mernék megtámadni, félnek az öklétől, így együtt viszont könnyedén elbánhatnak vele, el sem futhatna előlük. Hevert az út mentén egy éles, szürke kődarab, azt kapta fel, vállmagasságba emelte, ahogy a tornaórán a babzsák hajítását tanulták, bal lábát előrecsúsztatta, szabályos dobóállásban várta a fejleményeket. Diriczyék egy pillanat alatt visszahőköltek, Juli mogorva arca nem sok jót ígért, de nem tágitottak. Másodpercekig, mint egy kimerevített filmkockán álltak egymással szemben, csak Juli szeme ugrált ellenfélről ellenfélre.

Több szó már nem esett. A veszedelmes helyzetnek a mackónadrágos tornatanár váratlan felbukkanása vetett véget: – Mi van itt – tudakolta kedélyesen. A kérdésre senki sem felelt, Juli lassan leengedte a kezét, de a követ továbbra sem dobta el, Benkő nem forszírozta az ügyet. Aztán Juli megvetően hátat fordított nekik, indult tovább fölfelé. A kődarabot csak egy újabb kanyar után hajította el a cserjésben, Diriczyékkel nem törődött tovább.

A túraösvény innentől fölfelé a Szuha-patak folyását követte, két óra tájt érkeztek Mátraalmásra, pici falu, alig pár utca, a fenyvesek közt. Wéberné már az esővédő padján üldögélve pihent, Benkő egy csoportkép előkészítésével foglalatzkodott csekély sikerrel. Az osztály a szokásos klikkekre bomlott, lehetetlen volt összeterelni őket, pedig a tornatanár még viccelt is, hogy 3,60 a képek darabja. Wéberné aztán ennél gyakorlatiasabb teendőkre vetette magát. Vezényelte, hogy a rönkasztalokat üljék körül, mozgás, húzódjanak már közelebb, uzsonnaidő, ő hozott két kiló cseresznyét, *szalvettája* kinek van? Az erőtlen szigort csak az osztály kisebbik hányada vette komolyan, és ebbe Wéberné gyorsan bele is törődött, úgyhogy az osztályfőnöknő egy idő után maga is felállt az asztaltól, kísértalt az esővédő elé, hátát a szívecskékkel, horogkeresztekkel kidekorált falnak vetette, napoztatta fáradt pergamenarcát.

Juli tüntetőleg Szopkó és Birizdó közt szorított magának helyet, négylapos fájert játszottak a fiúk. Juli csak az ötlapos változatot ismerte, de aztán a zsírozáshoz, majd a körbeforeshoz már neki is osztottak. Ekkor viszont zsinórban nyer-

te a partikat, hamar meg is unta, elment vajaskenyerezni. Közben Benkő a Sokol rádióján az NBI-es körkapcsolást kísérte figyelemmel, időnként a totószelvényét böngészte: Ferencváros–Újpest 1:3 – bosszúsán csóválta fejét a tornatanár. Wéberné meg az osztálylétszám ellenőrzésébe fogott, de mire a számolás végére jutott, már kezdhette is előlről, sehogy sem stimmelt, valaki mindig kimaradt. Úgyhogy türelme végére érve éles fejhargon, névsorrendben olvasta fel a neveket. Kiderült, többen is hiányoznak, három lány és Kurvej veszett el. Ennek már fele sem tréfa! Ő és Benkő fejvesztett rohángálásba kezdtek, az erdőbe futó ösvényeket derítették föl.

Juli közben megint csak magára maradt. Elnyúlt a patakpart fűvén, a víz csillogását figyelte, hallgatta a gyerekzsivajt. A Fekete Pénztárca Bandája nagy hangon vitatkozott valamin, Juli a szeme sarkából figyelte a purparlét. Szopkó és Váradai álltak egymással szemben, lökdösődtek. Néhány pillanat alatt történt az egész, sem a fiúk, sem a tanárok nem avatkoztak bele. A két főnök összekapaszkodott, próbálták elgáncsolni egymást, aztán Béca, ahogy verekedni szokott, szélesen mosolyogva Szopkó jobb csuklóját ragadta meg, egészen hátrafesztette a karját, hogy a bandavezér felnyögött, és előredőlt. Kapott a térdhajlatába egy rúgást, egyet a bokájába is, amitől összecukott, a térdére esett. Ebben a megalázó pózban kellett maradnia, végül egy hátbavágás következtében elterült a földön. Diadalmas, egyértelmű vezérváltás volt ez, amely után Szopkó félrevonult, egy magányos sziklára telepedett le. Később már csak a patakcsobogás meg a dongók zümmögése jutott el Juli fülébe, lassan elszenderedett.

Mikor a szemét kinyitotta, már sötétült az ég, az erdő hosszú árnyéket vetett, és Wéberné meg a kaptos Benkő azon vitatkoztak, hogy merre van Csehszlovákia. A tornatanár egyre mérgesebben bizonygatta, hogy az alattuk lévő völgyes fennsíkon túl, Wéberné viszont ragaszkodott ahhoz, hogy éppen az ellenkező irányban a ködlő hegyek előtt van a határ, észak felé.

Így telt el ez a délután.

A tanévzáró egy borús pénteki napra esett, Juli örült, hogy megszabadulhat az iskolától. Másnap reggel viszont hétágra sütött a nap. Az anyja hirtelen ötlettel javasolta, hogy menjenek ki a fürdőbe. – Olyan a színed, mint egy hálnak – állapította meg, miközben a fürdőruhát, törülközőt a strandszatyorba gyömöszölte.

Tömött villamoson zötyögtek végig, ám a fürdő bejáratánál szinte mindenki leszállt. A kassa előtt kisebb dulakodás is kitört, lassan araszolt a sor. A napozópadok elfoglalása szintén idegeskedésre adott okot. Sokan csak az alkalmat várták, hogy a fekhelyekre lecsaphassanak, de meg kellett várniuk, míg az előző bitorló felkel és elindul a medencék felé. Julinak rémlett, hogy efféle jelenetek évről évre ismétlődnek, látott már lökdösődést, sőt pofozkodást is a rivális családok között. A szemfüles Magdolnának külön módszere volt az ágyfoglalásra, látszólag gondtalanul sétált fel és alá, míg egy óvatlan pillanatban lecsaphatott a fekhelyre. Akkor viszont mint a villám vetette magát a strandbútorra, és hogy a helyhez való jogait vitathatatlanra tegye, táskájából azonnal mindent kipakolt, *Füles* újságot, golyóstollat, rémséges úszósapkáját, napolajat, ezekkel szinte körülbástyázta magát. Aztán innen már föl sem kelt a zárórát kihirdető hangszórós közleményig, legfeljebb a WC-re ment el. Ilyenkor viszont a tolvajok és egyéb bi-

torlók távoltageására Julit szólította oda a közeli gyerekmedencéből, melyet a legjobban kedvelt a lány. Juli feladatai ezzel nem értek véget. Őszibarackért, paprikás halért is neki kellett sorban állnia, étkezés után pedig kenhette az anyja hátára a sűrű bronzolajat, amely művelet kissé mindig viszolygással töltötte el. Magdolna a fürdőben mindig egyféle kényeskedő módon beszélt alkalmi ágy-szomszédaival, természetes hanghordozását egy oktávval magasabbra emelte, ami idegesítette a lányt. Kivált, ha valami ismeretlen férfival ereszkedett szóba az anyja. Juli úgy érezte, elég pár percre magára hagynia őt, és máris mindenféle idegenekkel tárgyalgat és vihorászik, talán ő maga szólítja meg őket. Ennek ellenére vagy éppen ezért, ahogy tehetette, elmenekült a helyszínről, nyakig merült a langyos vizű medencébe, vagy a hullámfürdőben ringattatta magát. Nem csoda hát, ha Magdolna már június végére barnára sült, míg ő maga augusztusban is alig szerzett valamicske színt.

Ezúttal szerencsájük volt. Magdolnának viszonylag hamar sikerült ágyat foglalnia, Juli mehetett, amerre látott. Elhelyezkedett a közeli medencében, beszívta a langyos fürdővíz jellegzetes szagát, és ellazította az izmait. Azért innen is szemmel tarthatta az anyját, figyelte, amint kék pöttyös dresszében rendezkedik, szinte táncikálva járja körül a napozóágyat, hintáztatja a csípőjét. Aztán ahogy az ágyon végignyúlik, mintha feltáalná magát a kutató férfiszemeknek, egyik combját kecsesen keresztülveti a másikon, és sűrűn váltogatja ezt a pozíciót, majd látványosan a lábszárait, hasát kenegeti a napozóolajjal, végül látható élvezettel hátradől, és ki tudja, min somolyogva szétekint. Ilyenkor mintha a boldogság csúcsain járna, nem zavarja a szándékos fröcskölődés sem, amikor éltesebb urak a szomszédos medencék vizét rásprickolják, ezen is csak mosolyogni tud. Juli a maga gyűlöletes, fakóvörös egyrészesében mozdulatlanul lebegett, látta, amint Magdolna őt keresi a szemével, akkor derékig kiemelkedett a vízből, és visszaintegetett az anyjának. Arra gondolt, szinte ellentétei egymásnak, rajta nincs semmi kihívó, a melle is milyen kicsi, a csípője meg inkább szögletes, mint kerekded. Igaza volt az anyjának, hogy ő olyan kis átlagos, most nem bántódott ezen.

Délig volt még egy fél óra, akkor, tudta, vissza kell térnie az anyjához, addig azonban, úgy döntött, sétál egy kicsit, bámészkodik. A fürdő hátsó zugában kis nyírfaliget adott némi árnyékot, a hangszóróból vidám slágerzene recsegett: „Ó, Misztér Alkohol, hát itt vagy már megint.”, Juli remélte, senki ismerőssel nem találkozik. Mezítláb indult neki (az anyja az ő papucsáról elfeledkezett), hogy valami kevésbé zsúfolt helyet találjon magának. Néhány lépés után azonban Saci barátnőjét vette észre a párhuzamos osztályból. Kövér kislány volt a Sarolta, idétlenül festett a bikinijében, sokkal dagadtabbnak látszott, mint felöltözve. A szüleivel ült egy betonra terített, ócska pokrócon, az apja éppen bicskával szelelt egy fél rúd téliszalámit. A találkozást már lehetetlen volt elkerülni, de Juli úgy oldotta meg, hogy épp csak odaköszönt, és ment is tovább, mintha fontos ügyben kéne eljárnia. Pedig csak a büfébe igyekezett; újabban a strandon is árusították azt a csavart fagyaltot, amit annyira szeretett. A fagyaltoshoz menet előbb a kabinsoron kellett végighaladnia, aztán letérnie a négyméteres medence mellé; ahogy idáig érkezett, kellemetlen meglepetés érte. A medence lábmosójának küszöbén ott ült a Fekete Pénztárca Bandája, épp most szállhattak ki a víz-

ből, törölgették a szemüket, a hajukból rázták ki a vizet. Szopkó kivételével ott voltak mindannyian, Váradi Béca, a Tóth ikrek (fürdőnadrág huján mindketten alsógatyában), Szilágyi, Köpi, Varrottkezű meg egy Halál becenevű srác, akit Juli látásból ismert, és aki a haverjait mindig vigyázállásba vágódva karlendítéssel üdvözölte. Neki háttal egy ismeretlen, kopaszra nyírt fiú ült. Juli igyekezett minél kevésbé feltűnően elhúzni mellettük, mégis észrevették, mutáló üdvivalgással és széles integetéssel köszöntötték. Váradit leszámítva valamennyien soványak voltak, inkább girhesek, mellkasuk horpadt, vállukról, hátukról máris cafatokban lógott a hámló bőr. Egyfolytában izegtek-mozogtak, kalimpáltak és üvöltözve társalogtak, nem bírtak egy helyben megmaradni. Juli tudta, hogy visszafelé is erre kell majd jönnie, vagy megkerülheti az egész kócerájt, de ehhez nem volt kedve most. Megvette a fagyit, gyorsan enni kezdte, harapdálta a jeges krémet, mire újra a négymétereshez ért, már a tölcser átázott alját szopogatta. Sietett, mert úgy érezte, neki kell itt pásztorkodnia az anyja fölött, és a sorban állást is beleszámítva legalább negyedóra az út oda-vissza. A négyméteresnél a fiúk újult örömmel üdvözölték, Juli csak egy halvány vigyort eresztett meg feléjük. Láta, hogy erősrendben ülnek, a medence kávján Béca, Birizdó és Szilágyi (Szopkó sehol), előttük a betonon félkört alkotva a többiek. Cukros ujjait szopogatva haladt el mellettük, de a medence sarkánál még visszafordult. Őt nézték, buzgón tárgyalgattak valamit, aztán Váradi egy kegyes tockost mért Birizdó tarkójára, és mindannyian nevettek, Halál hurrázott. Hátrafordult a kopasz fiú is, Juli csak ekkor ismert rá, Jorgosz volt az illető. Nevetett és grimaszolt ő is, jelét sem adta, hogy ismernék egymást.

Mikor a kabinsor sikátoraiból a napozóhoz ért, messziről láthatta, amint anyja javában rúzsozza magát, ajkait összepréselve egyengeti a festéket. Előtte egy magas, szőke fiatalember, nyakán átvetve lángvörös törölköző. Juli oldalról pillantotta meg: mellkasa szőrös volt, és ápolt, hullámos haját, magyaros bajuszt viselt, éppen magyarázott valamit. Nem sokáig figyelhette, mert Magdolna is észrevette őt, valamit gyorsan mondott a férfinak, mire az szinte rémülten ellépett a napozóágytól, és sebes tempóban megindult az öltözők irányába. Kicsivel később Juli rákérdezett, ki volt az az ember és mit akart, anyja hadarva magyarázta, hogy á, senki, csak egy régi ismerőse a vállalattól, a személyzeti osztályról, Juli rosszat sejtett.

Már csak egyszer mozdult el anyja közeléből, mikor WC-re kellett mennie, azt meg elintézte egy perc alatt. Visszafelé jövet a gyerekmedence sekélyebb végében megint csak a Fekete Pénztárca Bandájába botlott. A fiúk egymást fröcskölték, Béca meg a bokáig érő vízben elterülve sütkérezett. Rózsaszínű bőre, hája mintha a fodrozódó vízzel együtt hullámsana, arcán boldog, fensőbbes mosoly, gömbölyded nyugalom: nincs nálam erősebb a nagyvilágon!

Másnap a nagyanyjáiékhöz kellett elmennie, hogy a spájzt kitakarítsák, aztán az öregasszony egész napra ott fogta, bevásárolni küldte, mindenféle intéznivalókkal bízta meg. Késő délutánra ért csak haza, anyját a vasalódeszka előtt találta. Mindkét fotelben ruhakupacok halmozódtak, középuitt a vállalati szék a magába roskadt Sándor foglalta el, állán az erős borotválkozás rozsdapöttyei. A televízióban éppen Rodolfo bűvész mutatta be legújabb trükkjeit, közben többször

is hangoztatta, hogy csak a kezét figyeljék, mert csal. Kártyatrükkökkel kezdte, először is francia kártyát okádott, a szájából harmonikaszerű ívben lapok zuhogtak bele a tenyerébe. Majd fogta a paklit, legyezőszerűen szétnyitotta, mutatta a kamera felé, mosolygott a cérnavékony bajuszkájával. Aztán hirtelen a feje fölé emelte a csomagot, megrázogatta, hát a kártyák mind megnőttek, egy óriási pakli, és valamennyi lap treff ásszá változott! Magdolna oda sem pillantott, erősen koncentrált a vasalásra, mintha ezt a foglalatosságot tökélyre szeretné fejleszteni most. Pedig, Juli tudta, anyja azon az elven van, hogy a mosott ruha majd kilógja magát a vállán vagy a kötélén, a vasalás tehát teljesen fölösleges erőfeszítés. Nem beszélgettek. Sándor mélyen hallgatott, előregörnyedve, a térdére könyökölve ült, keserves képet vágott, a szemgolyóit masszírozta. Világos volt még, a ház előtt lovaskocsi hajtott el, visszhangzott a paták tisztán csengő robaja. Magdolna ráérősen a zaj irányába fordult, tekintetével követte a járművet, míg el nem tűnt. Erős volt ez a csönd, Juli rádöbrent, hogy mi történik éppen. Anyja a vasalódeszkára állított bögrébe lógatta ujjait, vizet fröcskölt a kispárnahuzatra, a szoba lassan megtelt a vasalás friss illatával. Sándor alatt megreccsent a szék, hangosan szuszogott, talán észre sem vette, Julinak nevethekéje támadt. Nem nevethte el magát, mégis, egyszerre, egyetlen pillanatban mindkét felnőtt rámeresztette a szemét. Sándor felsóhajtott, valahogy nehézkesen, lassan mozgatva a fejét, mint akinek nagy fájdalma van, Magdolna szabványszerű anyai mosolyt küldött a lány felé.

– Hát ezt nem gondoltam volna Magdikáról –, szólalt meg rekedtes hangon az udvarló, de hogy mit nem gondolt volna, azt nem tette hozzá. Magdolna csak a vállát vontta meg, gondosan elegyengette a nadrágkosztümöt, mielőtt a forró vaslapot ráhelyezte volna. Rodolfo most egy keskeny papírhengert húzott elő a kabátja ujjából, szeme elé emelte, úgy lesett a kamerába. Üres volt az a henger, mégis hirtelen színes kendőcskék láncolata lövellt ki belőle, Rodolfo húzta-vonta, sehogy sem akart kifogni. A következő meglepetés: a kendők után egy bébipulyka feje bukkant elő a hengerből. Az idomtalan állat felrikoltott, rémülten keresztülvágtatott a stúdióban, a közönség nagy tapsal jutalmazta a mutatványt.

Felberregett a csengő, Éva jött hozzájuk látogatóba. Csak az ágyon volt hely, odatelepedett Juli mellé, Sándorról tudomást sem vett. Arról kezdett beszélni, képzeljék, mi történt vele tegnap, fodrásznál járt. Dauert akart a hajába rakatni, utána manikűröztetni, most lesz a szülinapja. És a szőke Kati el is kezdte, lekente a fejét, aztán a másik Katival félrevonultak a függöny mögé pletykálgatni, ahogy szoktak, ő meg elbóbiskolt, éjeles volt a kórházban. És amikor felébredt, érezte, hogy ég a fejbőre, az a barom Kati róla teljesen elfeledkezett, a dauervíz meg felmarta a fejbőrét. Most jön a bőrklinikáról, marékban hullik a haja, annyit sem mondtak neki, hogy elnézést, bocsánat. Magdolna csak a fejét ingatta a történet hallatán. Azt mondta, ő már régóta a Széchenyi utcai fodrászatba jár a Mancikához, mert a két Kati sosem figyelt oda, neki is mindig tönkretették a frizuráját. Sándor ült a helyén, mintha egy darab súlyos levegőtömb lenne, csak a nyakán lüktetett egy ér. Éva, mintha csak most venné észre, pillantást váltott Magdolnával, aztán Julival is, éppen felmérte a helyzetet.

– Hát igen, ebben a kánikulában tényleg kikészül az ember, nem csoda, ha...

– mondta aztán. Kávét sem kért, csak egy pohár vizet, abba is épp csak belehörpölt, aztán szedelőzködött is. Rég járt pedig náluk, Magdolna karácsonyi betegségéért is magát okolta, ő hordta ide marokszám az altatót, és utána egyszer valamiért nagyon össze is veszték.

Mikor újból hármásban maradtak, az iménti fagyos jelenet ott folytatódott, ahol abbamaradt. Sándor nem tudta elszánni magát a távozásra, szemrehányó pillantásokat lövellt Magdolna felé, aki ártatlan közönnyel huzigálta a vasalót egy kockás plisszészoknyán, cifrázta a hegyét. Mintha nem is értené, mit akarnak tőle, nem tekintené illetékesnek magát a felmerült helyzet megoldására, és egyáltalán, mintha teljesen hidegen hagyóna az őt körülvevő történet. Akkurátusan minden szegleten végigsimított, táncolt kezében a vasaló. Már a konyharuhánál meg a törülközőknél tartott, a tévé Losonczi Pál elvtársat, az Elnöki Tanács Elnökét mutatta, aki népes delegáció élén Hajdúböszörményben tett látogatást. A kamera végigsvenkelt a makulátlanul tiszta nagyüzemi sertésólon, a malacok mókásan nyújtogatták orrukat a nagy ember felé. Sándor eközben kintartóan csak Magdolnát bámulta, a keskeny ujjait, a vasaló hegyét, amely minden titkos, apró gyűrődést kisimított, édes jó istenem, jegyezte meg alig hallgatóan. Aztán nagy lélegzetet vett, megpróbált felállni a helyéről. Ez a művelet azonban elsőre nem sikeredett neki, Juli az ajkát harapdálva küszködött a nevetés ingerével. Másodjára az udvarló mélyen előredőlt, az ülőkébe kapaszkodva próbált segíteni magán. Juli már arra készült, hogy ripityára töri a rozoga széket, mire harmadjára csak talpra vergődött a férfi. Várt egy szóra, mintha kegyelemre várna, de Magdolna udvarias oldalpillantásán kívül mást nem csíphetett el. Gyászos képet vágva állt meg a szoba közepén, hát akkor, mondta. Magdolna kiért udvariassággal viszonozta az elköszönést, Juli fagyos csokolommal búcsúzott az udvarlótól. Aztán, hogy Sándor végképp eltávozott, Magdolna a még vasalatlan ruhát összenyalábolva, ahogy volt, a szekrény aljába zúdította, és megkönnyebbülten fújt. Leült Juli mellé, de ahelyett, hogy magyarázatot adott volna a történetekre, lánya arcát kezdte el vizsgálgatni. Érlelődő pattanásokat keresett, kedvenc foglalatossága volt ugyanis a mitesszerek elleni harc.

A téren

*Látja a délutánt: ítélet, ünnep,
kivégzés, utána végre hazamehet,
talán még mielőtt a vihar ideér.
Égi sötét csak annyi, amennyi a tudatban
mindig. A kárpitot sem tudja kettéhasadva
látni, annyi jóslatot hallott már, és szereti
a biztonságot, amit ad a bársony a
hátában minden szombaton.
Meghökken, hogy a zsák a kifizetések
után is húzza a templomszolga vállát:
ilyen olcsó tömeget még nem
láttak, pedig mindketten évtizede
állnak a helyükön. A dombra mennyivel
nehezebb volt embert találni, keresztülverni
egy szöveget egy alkaron. Latolja, szégyen
vagy büszkeség-e hozzájuk tartozni.
Aztán vállat von, az épp végző mutatványosok
magukra vehetik, de mindegy. Már csak pár óra,
bátorítja magát, aztán mehetsz, mehetünk
haza, eddig a szóig tart az egyetlen mondat,
így tegezi, többesíti magát terveiben is.*

Szabad álmomban vagyok, valaki ébren

*Éjjelente reménytelen kuszaság,
tálba száradt spagettié, nedves hajé.
Mert nincs véletlen: ez sem az.
A szeretet itt olcsó, de továbbvihetetlen,
és már kimondtam: a jó vagyok.*

*Reggelente tapintat: egyesével a tények.
Nóm neve, az enyém, a városunké.
Délre felnövök, mint elkapkodott panelház,
tartom magam. Mint foglyok, csecsemők,
alszik napi tizenhat órát a szent senki.*

[birodalom]

*királyi módja valaminek
a hallgatás
csak jutna észbe, hogy minek,
mindegy most már,
ha úgy tudnék
játszani, mint a zenészek,
nem rúgnék dühösen a penészes
edénybe, amit ottfelejtett
a kuka mellett valaki,
aztán rázendít
a környék összes
itt-ott felejtett tárgya,
hogy egyszerre a szívemig rántsa
a mindegy, mit,
s aztán, mert jólesik,
a ház oldalán nyomom el
a cigit*

*

*úgy másold, ahogy énekeket tanultál
úgy utánozd a hangokat
a remény jelen idejű szó
összhangzatában nincsen idő
jelen idejű, ha létezik ilyesmi
de ebben most kételkedem
most van, mint te meg én
vagyunk, és mit a félelem*

*

*ajtód zsanérja
kopott kincs
így zenél
és rajta a kilincs*

*

*káromkodsز
azért, hogy legyen mit
visszaszívni*

*mintha az nem lenne gond
pedig az, és kurvára idegesít*

*

*engedd el
magad*

*

*az emeletek
egymásra épült
életek
terek, elvileg
terek, teraszok
telepek
lapos tetők fölött
lapos hold
lépcsőházi korlátok
közé szorult a nyomor
itt élünk, na ne mondd, hogy
nincs benne semmi humor*

*

*tenyerem a vakolathoz
ér
csak megsimogatom
mindegyikünk helyett
ezt az elátkozott helyet
olyan lágyan
ahogy csak merem
ugyanitt sodortam le
a jobb kezem bütykeiről
futás közben a bőrt
tavaly*

*

*itt hordjuk a bőrt
és ha majd nem kell
a kuka mellé teszem*

*

hazamegyünk

*

*engedd el
a kezem*

[ősz szünet]

*háttal vagyok a szüretnek
a gyökerek az eget tartják
nagyon egyszerűnek látszik
a lábam a széttaposott fűrtök
levében fejem fölött
bokánál
akasztott
ember
vagyok az indák lefelé
kapaszkodó erdejében*

*ha kiabálnék
éretlen hangom
a földre esne*

[nyári szünet]

*az én köröm kívül esik a hús vadászat és az álomcsapdák körén
annyit tehetnék hogy koszorúságba fonnám a férfias szomort
egy sör vagy bor mellett ülve elnyújtott büfögés az is jó emberes
elvégre nyár van és nyílnak az epresek a sarki gyümölcsös két
nagy néma szem egy dinnye és egy nem tudom milyen déli I.
osztályú termés univerzumkék blokkot nyom a kezembe a nyár
szemérmetlenül csúcsra járat és rád jár mint a dögkeselyű ami
merészen megvillan a gyáva pusztulás fölötti kacér mosollyal és
kicsit mintha meggyőződésed is lenne valahol olvad a tölcser
alján a költséges hit a tévedésekkel úszik el mint egy álmos
de még inkább kútba néző felhő az erdő na az erdő felé menjünk
de csak úszkál soványan csontfehéren már a zsír színén messze
túl izzadja le magáról a visszajárót a fagyaltoslány a foltos kis
kötényben a krémszínű krémek állnak jól neked látod ez is
csak most derül ki egy ilyen átható szagú sebesen világító napon
vagyunk mint a lerágott köröm a zacc a cukrászdában összegyűrt
szalvéta szélén a maszat meg az összegyűlt hajak a lefolyóban
hogy víz csak víz legyen szomjan nézem a felújított házakat
amikben a vakolat alatt már örökre alszanak a denevérek éjjel is
már csak a tücskök és nekem a szandáltól kidörzsölt sarkam
még egy lusta szeretkezés és izzadunk és szűnyogok és kész*

Pesterzsébeti reggel

*Hajnal, ha leszáll,
megül a villamostohán.
Füstöl, a sínen
várja tíznapos dohányy.*

*Álmos bodega,
töltve a kávé, némaró
feles, és férfi
indul száj zugán a szó.*

*Ködben telepünk,
burrog a balkonoktatás.
Reggelre kelve
roppan hat galambtojás.*

*Tűzhely melegít,
tétova asszony lép elő.
Szalonna, zsemle,
jó lakótelepvelő.*

*Hangyák vörösen
másznak a konyha kék falán.
Fészkükbé morzsát
hordnak vasbetonnaszám.*

*Lányok füzetet
gyúrnak, az óra nyolc, a tag
remeg, majd padban
ülnek iskolagyamatag.*

*Gyárak kapuja,
dörren a gépsor, rommező.
Halánték dobban,
hatszáz indulóerő.*

*Rozsdás keletiünk
edzi ma szürke fémkohó.
Sorsunk műszálát
pedzi szüntelenfonó.*

Vers, amelyben a költő verséről kérdez

*Hány karakter a boldogság?
(És ne mondd, hogy kilenc,
mert cinkelsz mindig, tudom,
drága betűim is összecseréled!)
Vajon elfér hét szóban
egy kövérebb bánat?
Hány összetett mondat a derű,
és hány egyszerű?
És ha soványka a bú,
lehet a zokogás egytagú?
Van nevetés, amely átgördül
bekezdést a bekezdéstől
elszakasztó résen?
Van szerelem, amely átszökken*

*egy szakasztörésen?
Várhat-e mindig dupla sortáv,*

vagy kellene írni másfelessel,

*Nagy behúzások
szigorának elébe menni?
S ha nyílik a jobb lapszélen agóra,
szabad-e néha jegyzetelnem*

a margóra?

*Mennyi kérdés,
és ha végül mindet elhagyom,
megmarad úgy is a legnagyobb:
túl a lap alján, folytatódik-e*

szövegem?
Ha más nem is,
te marha költő, biztosan tudod!

Bámész

[Te is füttyülsz, ha bugyuta nóta szól?
Te is meredsz, és minden szart elolvasol?

Hogy Angliában összedőlt a tőzsde,
és férjurát egy szőke nő kifőzte.
Hogy Angolában lázadó a kormány,
kevés a márna, málna és takarmány.
Hogy óvadék fejében újra kint van,
vakuk tüzében, ócska zöld szmokingban.
Hogy késve ébred, ölne, keddre válik,
tenisz, futó kaland és bomba vádlik.
Hogy álmaid valóra, gyors hitelre,
tekints előre bátran, vagy semerre.
Hogy kulcsrakészen, indulási áron,
s ha négyet is vesz, álmútra várom.
Hogy óvni kell a déli napsütéstől,
fehér kenyértől, este szélütéstől.
Hogy egy pohárral minden áldott reggel,
derűs mosollyal, éjjel új csövekkel.
Hogy ózonillat, délibáb az élet,
repít a vágy, veszély a renyhe széklet.
Hogy, jó anyám, szemed szívemben őrzöm,
tovább az úton, gyertya minden őszön.
Hogy árva lelkem tiszta füstje éget
koromsötét korongra szép meséket.
Hogy annyit olvas, és bevált azóta.
Az értelem kihuny, de zeng a nóta.

Te is füttyülsz, ha bugyuta nóta szól?
Te is meredsz, és minden szart elolvasol?]

Te is meredsz, és minden szart elolvasol?

U U U U - U -

A HARMINCKETTIK ÉV

Kedves Gábor,

köszönet a kitűnő Dinescu-fordításokért. A következőket szeretnénk közölni:

De rerum naturae
Szerencsejáték
Posztumusz ábránd
Aranydrót
Tánc

Jómagam szívesen viszonoznám versekkel a küldeményt, de sajnos még mindig impotens vagyok. Egy verset írtam mindössze az idén, azt muszáj volt a Holminak adnom. De remélem, hogy egyszer majd csak megindul az agyam.

Szeretettel üdvözöl

Várady Szabolcs

[A *Holmi* fejléces levélpapírján.]

1991 szeptember 7

Kedves Gábor,

most, hogy végre vége van, s gondolom, kisebbfajta kő esett le a szerkesztői szívetekről, még egyszer megköszönöm ezt a valóságos részvételt a regényem létrejöttében, amivel igen biztatóan megtiszteltetek.

Ha ti is úgy akarjátok, örömmel maradok továbbra is a Jelenkor munkatársa.

Mindnyájatokat szeretettel üdvözöl

Somlyó György

Kedves Gábor!

Köszönöm a maradék fordítást. Azért csak most, mert mindenfelé kerestem a teljes verset (hitegettek, hogy megnézik Bécsben), az volt az utolsó reményem, hogy itt, Krakóban meglesz, de hiába. Esetleg ha jársz valamerre...

A könyvvel egyébként a leadás óta nem történt semmi, pedig nagyon sürgős volt. Ott van a Bojtárnál, de ő nyáron nem találkozott a vigiliás illetékessel, ezen egy kicsit megdöbentem, mert tavasszal igencsak hajsztolt, és én is azért gyötörtelek ennyire ezekkel a fordításokkal. A „Spór z klassycyzmem” állítólag meg fog jelenni az októberi 2000-ben. Az Új Írásnak is adtam néhányat, azok majd később jönnek.

Nagyon jó lenne, ha máskor is hajlandó lennél ilyesmire, mert minden hosszabb szövegben van valami. Gyanútlanul olvas az ember, és egyszer csak dalra fakad valamelyik szereplő:

„A przeciwo pan Antoni:
Rypcium-pypcium na harmonii!

* A levelezés korábbi részei a *Jelenkor* októberi (1128–1144. o.), novemberi (1243–1257. o.) és decemberi (1374–1395. o.) számában olvashatók.

Im-tam turlu! Im-tam turlu!

Im-tam turlu! U chacha!"

Még jó, hogy ezt nem kell lefordítani. De egyébként komolyan lenne vagy 4 sor egy Gombrowicz-novellából, remélem, szóban meg tudjuk beszélni, nem akarom ultimátum-szerűen elküldeni. Ha valami rendezvényen nem találkozunk még jó ideig, az Akadémiai Könyvtárban keddtől péntekig ott vagyok a 212. szobában, ott megtalálász, ha arra jársz és van időd (bejárat most már az Arany J. u. 1. felől).

Remélem, megy a kiadótok. Ha minden igaz, én is írok a Konwickiról az ÉS-be, de már hónapok óta halogatom. Lehet már tudni valamit arról, hogy mennyire vették a könyvet? Ha ezt sem, akkor tényleg nem tudom elképzelni, hogy mit lehet kiadni. Kíváncsi vagyok, mire megy a Vigilia a Miłosz-esszéekkel.

Még egyszer köszönöm az együttműködést, és nagyon örülnék, ha lenne folytatása. üdv.

[Pálfalvi] Lajos

[Dátum nincs, a lefűzés sorrendje szerint szeptember eleje. Bojtár: Bojtár Endre. A Konwicki-könyvből 3818 darabot adtunk el augusztus végéig. Pálfalvi Lajos recenziója az ÉS-ben jelent meg „Egy regény a nagy szovjet-lengyel ürrepülés korából” címmel.]

Kedves Gábor,

előbbi leveled nem jutott el hozzám; Egyed könyve sem egyelőre. A Mészöly-felkérésnek örülök, egy esszéminiatúrát szeretnék írni azért is, mert ez a forma a vágyott műfajom, meg mert Miklóst atyámként szeretem. Igyekszem majd e két dolgot fedésbe hozni. Dubrovnik olyan jó volt, hogy e két hónap meghosszabbította az életemet. A Konwickiért hála, a Hídnak írok róla. Ölel [Thomka] Beáta

Nov. 12-25 Pesten leszek.

[A postabélyegzőn szept. 9.]

Kedves Gábor,

már igen régen korrigáltam 3 versemet (Amiről szó van, Egy ember, Oda kell mennem címűeket), s eddig semmi jele a megjelenésnek; nincs itt valami hézag?

Megjelentek-e vagy valami más van? Nem kaptam eddig se lapot, se pénzt. Nézz már utána!

Barátsággal köszönt

Vasadi Péter

[A lefűzés sorrendje szerint szeptember első fele. A versek az áprilisi számban megjelentek.]

Szt. [Szentendre] szept.13.

Kedves Gábor,

egy elsőre sikertelen próbálkozás után, hogy átjussak a mongol-kínai határon, most olvashattam agasztusi soraidat. Természetesen örömmel írok valamit én is Mészölyre, azt azonban jó volna tudni, mi itt a határidő. Október 20. után vagyok ismét idehaza (a jövő héten indulok újra Kínába); ha megteheted, légy szíves, tudasd velem valahogy, mikorra kell ez az anyag.

Addig is szeretettel üdvözl:

Krasznahorkai László

Kedves Gábor,

mily furcsa az élet. Valamilyik este feleségem egyik kitűnő kollégájánál, Rónai Andrásnál voltunk vendégségben, s az ő ifjú felesége – Evelyn nevű, pécsi eredetű, maga is orvos, családnevét nem tudom – kérdezte, hogy nem ismerlek-e, mert Te lettél volna a helybéli élettan nagy ígérete. Mondtam, hogy nemcsak ismerlek, hanem nem győztelek egész nyáron kerülgetni.

De nem ezért írok. Október 6-án sok ember fog nálam összegyűlni. Az alkalom: Sándor András (alias András Sándor) Washington D.C.-beli költő, irodalomelméletíró, germanista, Arkánumszerkesztő, aki szombatévét itt tölti (s akit láthatatl Tokajban) összehozása írókkal s egyéb komédiásokkal.

Milyen jó lenne, ha erre tudnál(nátok) járni.

Barátsággal

[Radnóti] Sándor

'90/9/25

[A *Holmi* fejléces levélpapírján. „egész nyáron kerülgetni”: több helyen is találkoztunk nyáron, Tokajtól Szigligetig, és még Bálványosváron is összefutottunk.]

Kolozsvár, 1990. október 3.

Édes Hölgy és Úr!

Köszönöm a levelet; ne haragudjatok, hogy ilyen sokára válaszolok, de a fáradtság nagy úr.

Most úgy néz ki, hogy – végre – hamarosan találkozunk. KPJ azt írta nekem, hogy október 24-én Szegeden, 25-én Bp.n és 26-án Pécsen lehetne szerzői estvély. Igaz ez? Megfelel Nektek? Azért kérdelem, mert nem tudom, hogyan megy ez. Velem jönne Bíró József színművész úr, ha Tompa Gabi elengedi 3-4 napra. Ha minden okélagos, akkor én még maradnék Pécsen 1-2 napot... Mit szóltok? Az utakat is üdvösen össze lehetne kombinálni, ajaj!

A Magyar Naplót, Gabival, láttam. Írtam ellenberger 2 versezetet a gyerekeitekről, túlnan olvasható. A Kata hátizsákját elhoztam Bálványosvárról és viszem.

Ami a román nyelvű színopszist és a meghívásokat illeti, megbeszéljük. Minden lehetséges. Mikor lennének itt az előadásaid és hol? Ha az én jövetelem előtt, akkor írj (lassan jár! 3-4 hét is újabban... Újabban? huhu...), illetve telefonálj. Nálunk lakhattok, sőt: kötelező... (Perszek, csak ha kedvetek van erre. Semmi kényszer.) De nagyon jó lenne megint együtt lenni. Nékem is pompázatos volt veletek lenni.

Egyed úr versenyvizsgázott, és jelenleg az Egyetem filozófiatörténet-tanára. Most fáj a lába, egy kocsival taposták egymást össze kissé, de a kocsi nem sántít.

Nagyon sok szeretettel csókollak, várlak!

[Balla] Zsófi

[A hátlapon ikervers: „Kata és Dávid, avagy a Gyerekek és a Néni”, keltezése Bálványosvár, 1990. július 28.]

(Nagyon hiányoztatok, tudod?)

U.i. A gép elromlott, ezért a kézírás. Elnézést.

Tsók!

Zs.

[A szerzői estekre sor került, a verseket Bíró József adta elő. KPJ: Kőrössi P. József, akkoriban az Írószövetség titkára. „A Magyar Naplót, Gabival”: a *Fuharosok* előadásáról jelent meg kritika. „mikor lennének itt az előadásaid”: úgy látszik, valamilyen román konferenciára hívtak Kolozsvárra.]

Kedves Gábor,

utolsó pillanatban: ha lehetséges még javítást végrehajtani a novemberi szám tördelt levonatán: az alábbi szöveg volna a regény utolsó lapjának pontos szövege. Persze, mind-
ezt csak arra az esetre, ha nem kerül túl nagy nehézségbe.

Még egyszer: mindenért köszönet és barátság:

S[omyló] Gy[örgy]

1990 okt. 8

[A regény utolsó oldalának nyomdai levonatán.]

Gáborkám!

Pénz megérkezett!

Köszönöm, fölvettem, megettük.

Mindenképpen azon legyünk, hogy a következő könyveken ismét vékony, keskeny betűvel legyen a név!! Mert úgy sokkal szebb!

Mindenkit szeretettel ölel

Gitti [Esterházy Gitta]

[Dátum nincs, a lefűzés alapján október eleje.]

Villeneuve d'Ascq, 1990 okt. 9

Kedves Gábor!

Köszönöm leveledet. Örülök, hogy anélkül, hogy úrvetítőm* biztos parkolóhelyet kap a Jelenkorban. S persze örülök annak is, hogy beindult a Mikes Körrel való együttműködés kiadványok, sőt mint Németh Sándor újságolja, valószínűleg konferenciaszervezés dolgában is.

Szörnyű kényszermunkákkal beköszöntött az ősz s a tanév, de talán annyit el tudok orozni magánidő céljára, hogy Mészölyről is próbáljak házi feladatot írni, esetleg valami olyasmit, hogy milyen olvasót, címzettet körvonalaz ő prózájában. Ha viszont nem lesz elég időm, akkor is fogalmazok valamit, kevésbé ambiciózusat.

Thinsz Gézáról az esemény hatására impresszionista nekrológot írtam volna szívesen. Ez most már késő, hosszabb pedig a mostani zajlásban nem állna össze. Bizonyára szépen emlékezne róla viszont Csatlós János a stockholmi fordító, hajdani Eötvös-kollégista, kivel közeli barátságban volt. Címe: [...] Vagy Határ Győzöttől meg lehetne kérdezni, megjelentette-e búcsúztató sorait, melyet nyáron a Free Europe-ban olvasott fel.

Barátsággal köszönt

Karátson Endre

* a szerző vele nem azonosítható s érette felelősséget nem vállal

[Az Université de Lille III fejléces levélpapírján. A Hollandiai Mikes Kelemen Körnek két évkönyvét jelentettük meg: *A szó hatalma* címűt 1991-ben, *Az új század küszöbén* címűt 1998-ban, korábbi kiadványaikat pedig terjesztettük Magyarországon.]

Budapest, 1990. október 10.

Kedves Gábor!

Megérkezett a két új könyv – Földényi, Pálinkás – és az októberi Jelenkor. Köszönöm szépen a figyelmességet.

Számomra Földényi a nagyobb öröm, a maga szerény, kedves visszavonult és határozott véleményével.

Perszel elolvastalak a Népszabadságban is, és hosszú idő után egy határozott hang volt, kulturális ügyekben, amely világosan elválasztotta az értéket. Igazad van, szorítok, hogy soká tudjátok tenni.

Telefonon néhány ismerősömet, akik szerkesztenek, fölbiztattam, hogy kezdjék feszegetni a Művelődési és Közoktatási Minisztérium kiválójánál vagy a parlamenti bizottságban, lesz-e Osvát Alapítvány pályázat az idén. Eredeti terveink szerint ezt ősszel, tehát most kellene meghirdetni, hogy jövő évre valami biztonság legyen. A napilapokban jelennek meg pályázati felhívások, de Osvátot még nem láttam. Nem ártana, ha Ti is feszegetnétek, tartok tőle, hogy nem kívánják meghirdetni és akkor nagy baj lesz. Függetlenül attól, hogy az idej elosztás hogyan sikerült és miért, a dolog fontos.

Másfajta lelki élet... Agárdi Péter – akit kora kezdetektől ismerünk és véleményünk, élményanyagunk különbözhet, de jelenleg munkanélküli. Írni, publikálni szeretne, van egy kész tanulmánya Mónus Illés és a zsidókérdés címmel és más is akad. Lelkileg meglehetősen csalódott. Örülnék, ha felhívnád és éreznéd, hogy szükség van rá. Telefonja [...] Üdvözöl Titeket

Baczoni Gábor

[Az Osvát Alapítvány finanszírozta a folyóiratok kiadását. Agárdi Péter az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, majd rövid ideig a Magyar Rádió igazgatója volt. Élményanyagunk valóban különbözött.]

Gombosszeg, 1990. október 15.

Kedves Gábor,

úgy gondolom, hogy ha Mészöly-tömb lesz, akkor nem kell hozzá külön semmi kommentár, ha azonban nem így lesz, akkor tán elkelné neki valamilyen alcím. Ha ez szükséges lenne, akkor kérlek szólj.

Csuhainak, ottjártamban fölvettem egy publikációra vonatkozó kérdést, amire a választ tőled kellett volna megkapnom. Még várom.

Szeretettel,

Nádas P.

[A *mester árnyéka* c. szöveg kísérőlevele. A kérdés a *Párbeszéd* kiadására vonatkozott, Csuhaifelejtette átadni. Kis híján ezen múltott a Nádas-életműkiadás. Mi minden úszhatott el az én figyelmetlenségemből?]

1990. okt. 16.

Kedves Gábor,

küldök két verset – lassan elkezdek újra írni. Így nézd őket, én is próbálkozásnak nézem. Úgyhogy el is lehet dobni, ha nem érzed elég jónak.

Még itthon vagyok, pontosabban ingázok ide-oda. November vége felé költözünk ki aztán Stuttgartba.

Fogarassy Miklósnak annyit azért mondj meg, hogy a negatívnak szánt példákat azért jobb pontosan idézni. Ennyi egy szerzőnek kijár.

Ölel

Marci [Kalász Márton]

[Kalász Mártont a Stuttgarti Magyar Intézet igazgatójává nevezték ki. A két vers februárban jelent meg. Fogarassy Miklós kritikája *Az utolsó érintés* c. kötetéről a júniusi számban volt.]

Budapest 1990. október 20.

Kedves Gábor,

ha már ilyen megtisztelően ragaszkodsz a Barthes-kötet magyar kiadásában való

részvételemhez, természetesen nem mondok nemet. De elég nehéz szívvel teszem. Nemcsak azért, mert tele vagyok tervekkel, munkával, nem is csak azért, mert – bármilyen hihetetlen – soha eddig nem végeztem kontrollszerkesztői munkát (még versekkel sem), hanem főként: mert nehezen tudok különbséget tenni egy idegen szöveg fordításában a külön értelmezési és külön szövegezési hibák vagy gyengeségek között. Természetesen: minden fordított szövegnek vannak (lehetnek) teljes objektivitással kimutatható félreértései, félrehallásai, tévedései; de ezek csak az esetleges szélsőségek. A továbbiakban az értelmezés és a szövegezés egybeesik; a határok megállapíthatatlanok... Nem akarok itt beleesni semmiféle elméletiességbe – ezek számomra a fordítás (az írás) legkonkrétebb kérdései. Nem tudom hát, miként sikerül majd mégis valamiféle határt szabnom (látnom) a kiigazítandó, illetve a csupán a fordító és az énközöttem lévő felfogás- és stílusbeli eltérésekből eredő kétes helyek között. Mindenesetre: igyekezni fogok.

Nagyon jó lenne, ha minél előbb közölni tudnád, legalább hozzávetőleg, mikor válik esedékké a munka és kb. mennyi időm lesz rá. Várom értesítéseted.

Barátsággal üdvözöl

Somlyó György

Ui. (azért is, mert természetesen semmi kapcsolata a fenti levél tartalmával): remélem, nem haragszol, ha megkérdezem: gondoltál-e (vagy gondolsz-e) rá, hogy a regényről ezúttal egy (puszta recenziónál komolyabb) írást közölj a lapban? (Az idén megjelent két verseskötetem is – eddig – említetlen maradt.)

[A két verseskötetről Szigeti Csaba írt az 1991 májusi számban.]

Újvidék, 1990. október 22.

Kedves Gábor,

nagyon köszönöm, mert vállalod a bevezetőt, számomra ez egy jelképes gesztus is, hisz abban az időben, amikor a magyarországi megjelenésem diszkrét módon lehetetlené volt téve (pár hónappal ezelőtt voltam a Homi szerkesztőségében, ahol Domokos Mátyás elmesélte, hogy hallott Aczél közvetlen utasításáról – „Végellel nem szabad szóba állni”, mondta Illés Endrének – ami szörnyen nevetséges dolog, hisz valójában nem árthattam én semmit, és nem is lehettem semmiféle komoly tényező), akkor a Jelenkorban egyszerre otthonra találtam, mint régen az Új Symposionban. A te szerepedet ebben pedig valószínűleg csak sejteni tudom. Ezért is örülök, amikor megkapom az új számot, valahogy úgy érzem, engem is képvisel a folyóirat – akkor is, ha nem szerepelek benne. Úgy látom, ezt több magyarországi barátom is akceptálja, mert ha új kéziratot kérnek, s nekem éppen nincs megfelelő, ugyanakkor felmerül a rendszeresebb szereplésem a Jelenkorban, akkor mind azt mondja, valóban ez a „kivétel” rendben van.

Nem tudom pontosan, hol rendezik meg azt az irodalmi estét. A Magyar Rádió és az Újvidéki Rádió közös műsora ez, amelynek már nagy hagyománya van, innen csak éppen a kezdők nem mentek, s eddig (Giontól tudom), „akadályok merültek fel” velem kapcsolatban, most azonban megszűntek.

Még nem döntöttem éppen véglegesen, hogy mit olvassak fel. Szeretnék a Makróból és az Eckhart gyűrűjéből felolvasni egy-egy részletet, aztán a Marginalitás dicséretéből a Médeia tükréből. Az Eckhart gyűrűjét nem ismered, egy részlet jelent meg belőle a Magyar Naplóban, és jön egy nagyobb részlet a Kortársban. A Judit, az Ábrahám kése, az Áttüntetések neked megvan. A Médeia az Új Symposionban jelent meg, az is megvan.

Régen láttuk egymást, úgyhogy lesz miről beszélni. A kötet tervéről ennyit: elkészültem a Bevezetés tizenkét részével (tíz a Jelenkorban látott napvilágot, egy a Vigiliában, egy pedig az Exben), most írom a második részt, a Schlemihl fattyúját. Biztosan ismered

Chamisso elbeszélését, a Schlemihl Pétert. Ez az esszépróza valójában ennek az elbeszélésnek a parafrázisa, csakhogy ez a hős már egy fattyú és neki két árnyéka van. Nem az árnyékát rabolták el, hanem kettővel rendelkezik. A „két árnyék” talán a legdrámaibb peremvidéki pannón paradigma. Lassan haladok veled, azért megy. Talán februárban kész leszek.

Valójában itthon ülök és dolgozom. Szörnyen kétértelművé vált minden gesztus. Barátaim legnagyobb része is így van. Semmiféle betiltás nincs, de az ember elszigetelődik. Néha nagyon kísérteties ez a helyzet. A Književna reč gyakorlatilag megszűnt/megszűntették. Ez nagyon fáj. (Predrag Marković, Gojko Tešić, és még sokan mások autban vannak.)

De az is lehet, hogy nagyon megöregedtem.

Feleségedet is, téged is, Beátával együtt nagyon sokszor üdvözlünk.

[Végel] Laci

[GojkoTešić (Gestomsko, 1951) szerb kritikus, irodalomtörténész Predrag Marković előtt, 1980–84 között volt a *Književna Reč* főszerkesztője.]

Buda, 1990. X. 24.

Kedves Gábor,

küldöm a Mészölyről szóló írást. Nagy élvezettel olvastam az októberi számot. Az ínyencfalat Balassa vakbeckettje volt, de nagyon örültem Radnóti Zsuzsa és Fejtő Ferenc tanulmányának és Szijj novellájának is. Várom Petri kötetét, lehet, hogy írni fogok róla a Holmiba.

Barátsággal:

Márton László

P.S. (két nappal később): Petri kötete el van olvasva, a városban pedig, évek óta először, lélegzetet lehet venni. Üdv!

[A „Pontos mondatok, fehér padon” c. írás kísérlőlevele.]

Kmét, 1990. okt. 30.

Kedves Gábor!

Sajnálom, hogy nem tudsz eljönni hozzánk. Abban bízom, hogy Debrecenben, az irodalmi napokon találkozunk. Én nem politizálok, még sincs időm jóformán semmire. Leveled tartalmával egyetértek, s hogy megmaradjunk, azért megteszek mindent, bár itt már nehezen irányítható erővel állunk szemben. Ha szükség van rá, a Tokajban alakult bizottságotok munkáját segítem, amiben tudom, bár úgy érzem, az ország mentalitásának megváltozása nélkül a mi területünkön sem érhető el semmiféle eredmény. Pesszimizista vagyok, de csak most.

Barátsággal üdvözöl:

Füzi László

Gábor! Most telefonált Jókai Anna:

Dinescu elfogadta a meghívásunkat, és nov. 19-én itt lesz Kecskeméten, az irodalmi esten. Kérlek, gondold meg, hogyan tudnál eljönni, bizonyára Te is örülnél a találkozásnak.

Füzi Laci

[A *Forrás* fejlcés levélpapírján. „Én nem politizálok”: októberben SZDSZ–FIDESZ közös jelöltként önkormányzati képviselőnek választottak, majd a kulturális bizottság elnöke lettem. Jókai Anna az Írószövetség elnöke volt.]

„MÁR MEGSZOKTAM A' BAJT”

*Hites Sándor beszélgetése Kemény Zsigmond levelezésének megjelenése kapcsán**

Hites Sándor: – Örvedetes, hogy napjainkban több nemzeti klasszikus kritikai kiadása is folyamatban van, vagy a befejezéshez közelít, mint Arany János, Kölcsey Ferenc és Petőfi Sándor esetében. Akad, akinek az életműkiadása most kezdődhet, mint Berzsenyi Dániel. Több jel mutat viszont arra, hogy az önelvű nemzeti kultúrák története lezárulóban van. 2007-ben jelent meg Kemény Zsigmond levelezése a Balassi Kiadó gondozásában. A vállalkozás kezdeményezőjét és a sajtó alá rendezőt kérdezem arról, hogy mi lehet az időszerű – az archiváláson, a leletmentésen túl – olyan, mindig is kevesek titkaként számon tartott szerző levelezésének kiadásában, mint Kemény?

Szegedy-Maszák Mihály: – Némely jelentős 19. századi szerzőnk művei megfelelő kiadásban hozzáférhetőek – Kemény Zsigmond nem tartozik közéjük. Levelezése most jelent meg először könyvalakban. Hozzátehetem, hogy voltaképp regényeinek kiadása sem rendezett, hiszen tudott dolog, hogy Gyulai Pál átstilizálta a szövegüket, s hosszú ideig ebben a formában adták ki őket. Amikor az 1960-as évek végén a Szépirodalmi Kiadó Tóth Gyula kezdeményezésére elkezdett egy Kemény-sorozatot, eredetileg azt határozták el, hogy az első kiadáshoz térnek vissza, ám a későbbiekben nem követték ezt az elvet. Azt lehet tehát mondani, hogy Kemény elbeszélő prózai műveinek sincsen nem-hogy kritikai, de tulajdonképpen hiteles kiadása sem.

Mások esetében is említhetőek hasonló problémák. Megkockáztatom, hogy Eötvös József értekezési főművének, az *Uralkodó eszmék...*-nek sincs hiteles kiadása. Németül írta, már életében lefordították magyarra. A második kötet esetében ismerjük a fordítót, Csengery Antalt, az elsőnél nem. Sok következetlenség van a kettő között. A 'Zivilisation'-t „polgárosodásnak” fordították – ma már mást értünk polgárosodáson. Amikor az 1956 utáni időszakban Oltványi Ambrus megjelentetett egy új kiadást, sajnos akkor sem készítettek új fordítást. Széchenyi István műveinek a két háború közt elindult kiváló kiadása sem lett teljes. Általában megállapítható, hogy az értelmezés, a múlt értelmezése sokszor sajnos nem megbízható szövegeken alapszik.

H. S.: – *Kemény életműve 1945 után politikai okokból szorult a háttérbe, megelőzőleg kedvezőbb feltételei lettek volna egy összkiadásnak.*

Sz.-M. M.: – Azon valóban lehet csodálkozni, hogy korábban miért nem folyt rendszeres szövegkiadás. 1945 után mellőzték, még az 1956 utáni időszakban sem volt sokáig elfogadott szerző. Amikor fiatalon az akkor Irodalomtörténetnek nevezett Intézetbe kerültem, hosszú ideig magam sem foglalkozhattam Kemény Zsigmonddal, annak ellenére, hogy főnököm, Sőtér István becsülte őt. Ebben az időben Somogyi Sándor kutatta Kemény levelezését, de nem volt mód a kiadásra. Aztán a nem olyan távoli múltban az egyik doktori hallgatóm, Somogyi Gréta kapta ezt a feladatot. Talált új levelet, leveleket, ha nem is sokat, ennyiben mindenképpen értékes volt a munkája. Az értelmezést, kommentálást, jegyzetelést viszont nem tudta kielégítően megoldani. Ennek a munkának a dandárját már Pintér Borbála végezte el.

* *Kemény Zsigmond levelezése.* Sajtó alá rendezte: Pintér Borbála; a szerkesztő munkatársa: Filep Tamás Gusztáv; az előszót írta: Szegedy-Maszák Mihály; ELTE–Balassi Kiadó, Budapest, 2007.

Pintér Borbála: – Eredetileg Kemény regényei foglalkoztattak, elsősorban a *Ködképek a kedély láthatárán* és *A rajongók*. Doktoranduszként kaptam a felkérést, hogy fejezzem be a levelezéskötet sajtó alá rendezését. Hozzám a Somogyi Gréta által feldolgozott alakban jutott el az anyag. Némelyik levelet volt módom összeolvasni a kézirattal, de a többségüket nem. Az anyagot valamelyest tovább bővítettem olyan levelekkel, amelyek korábban már nyomtatásban megjelentek, de túlnyomórészt a jegyzetek megírása háruult rám. A névmutatót, a helységnevmutatót, az idegen szavak magyarázatát készítettem el, illetve, ahol kellett, jeleztem az irodalomtörténeti vonatkozásokat. Egy sor levél konkrét politikai kérdéseket tárgyal, s itt az én tudásom nem volt elegendő. Ezekben az esetekben két történész, Hermann Róbert, a kötet lektora, illetve Filep Tamás volt segítségemre. A történelmi magyarázatok az ő hozzáértésüket dicsérik. A jegyzetelés rendjét a kiadóval közösen alakítottuk ki. Igyekeztünk úgy elrendezni a főszöveget, a kommentárokat, a textológiai jegyzeteket, hogy a kötet a lehető legkönnyebben olvasható legyen.

H. S.: – *Tekinthető ez a kiadvány a majdani kritikai kiadás nyitányának?*

Sz.-M. M.: – Ha még valami hatásom lehet ilyen vonatkozásban, tervbe vennék egy kritikai igényű levelezéskiadást. Ezt már Borinak kellene elvégeznie. Hiszen ismerünk olyan leveleket, amelyek nincsenek benne ebben a kiadványban, noha ez a kötet természetesen minden korábbi megjelenéshez képest jóval teljesebb. De nem teljes. A nehézséget az okozza, hogy vannak levelek, amelyeknek az eredetije jelenleg lappang, s kénytelenek voltunk valamilyen korábbi nyomtatott közlést alapul venni. Van levél, amelyet nagyon régen én még láttam Kolozsvárt az egykori Unitárius Levéltárban, de nem másolhattam le. A könyvtáros szabályellenesen engedte meg, hogy megnézzem. Többek közt ez a levél is előkerülhet még, nem tudom, hogy most hol lehet. Romániában a Ceaușescu-időszak vége felé egyes levéltárakat beolvastottak másokba. Valószínűleg ez a levél is akkor került el az eredeti helyéről.

P. B.: – Hasznos volna már ennek a kötetnek az anyagát is közzétenni az interneten. Ha valaki esetleg talál még levelet, ami kimaradt, a papírkiadáshoz képest az internetes kiadást könnyen lehetne bővíteni, illetve javítani, kiegészíteni a magyarázatokat. Én is találtam véletlenül levelet a munka során, ez másokkal is megtörténhet, s ezek is helyet kaphatnának. A kritikai kiadást szerintem ennek a vállalkozásnak kellene megelőznie.

Sz.-M. M.: – Részt veszek egy másik kritikai kiadás munkálataiban is, a Kosztolányiban. Ott felhívást tettünk közzé, hogy azok, akiknek a birtokában van lappangó Kosztolányi-levél, bocsássák időlegesen a kiadás rendelkezésére. Ezt Kemény esetében is meg lehetne tenni, bár a huszonegyedik órában vagyunk, sőt az is lehet, hogy a huszonötödikben.

H. S.: – *A határon túli levéltárakat illetően a magyarországi kutatók ma egyszerre vannak a korábbihoz képest előnyösebb és hátrányosabb helyzetben. A rendszerváltás előtt megvolt az anyag, de kutatni nem lehetett, most kutatni inkább lehet, de az anyag nincs meg.*

Sz.-M. M.: – Ebben van igazság. Kemény levelezése nagyrészt elveszett, de nem feltétlenül semmisült meg minden, bár egy részét valóban megsemmisíthették. Továbbá a rendszerváltás idején vagy azt követően sajnos az is megeshetett, hogy erdélyi levéltárak anyagából iratok más országokba kerültek. A magam tapasztalatai alapján tudom, hogy bukkantak föl kéziratok Észak-Amerikában is. Az ottani magyar gyűjtők, mint Szathmáry Lajos Chicagóban, ha valaki Erdélyből jött és hozott valamit, azt szívesen megvásárolták. Ezzel végső soron jót tettek, de Szathmáry sajnos meghalt, és szerteágazó anyagú gyűjteménye nem maradt egységben. Kerültek a birtokába olyan dokumentumok, amelyek korban és más szempontból is nagyon közel álltak ehhez az anyaghoz, erdélyi kéziratok, amelyekről, hogy úgy mondjam, nem lehet tudni, miként kerültek ki.

H. S.: – *Mekkora hatása lehet a Keményről alkotott képre levelezése adott lehetőségig teljes közvételének?*

Sz.-M. M.: – Tagadhatatlan tény, hogy egy-egy levelezéskiadás lényegesen megvál-

toztathatja az illető megítélését. Azt mondanám, hogy a szerző által megélt történeti helyzetek bonyolultsága annál világosabbá válik, minél teljesebb szövegkiadásra van lehetőség. Amikor évtizedekkel ezelőtt elkezdtem Kemény Zsigmonddal bíbelődni, kiváló történész írt nekem hosszú levelet, amelyben szerepelt az a mondat, hogy Kemény Zsigmond „örvény”. Ezt úgy értette, hogy megítélése szerint olyan személlyel, aki annyi „kárt” tett, mint Kemény, nem volna szabad foglalkozni.

Vannak korábban kényesnek tekintett kérdések. Az egyik kétségkívül az, hogy Kemény politikailag hol is állt. Ennek megítélése meghatározta 1945 utáni mellőzését. Bizonyos levelek – például az egyik Falk Miksának írott levél – világosan megmutatják, hogy Keménynek hozzá közel álló személyekkel szemben is súlyos kifogásai voltak, ha azok meggondolatlanul nyilatkoztak a nemzetiségi kérdéstről. Falk Miksa esetében a románok kigúnyolásáról volt szó. Kemény ezt helytelenítette. Sok szempontból keserű, borúlátó emberről van szó, aki erdélyi mágnás lévén értelemszerűen sokkal érzékenyebb volt a kérdés iránt, mint azok, akik esetleg nem nemzetiségiek által lakott területen éltek vagy töltötték a fiatalkorukat.

Bizonyos vonatkozásokban, ha úgy tetszik, Kemény szabadelvűbb volt, mint sokan mások a korban. Éspedig már 1848 előtt, ez bizonyítható, hiszen Pálffy János megírta *Magyarországi és erdélyi urak* című kéziratos visszaemlékezéseiben, hogy Kemény sokkal messzebbmenő türelmet sürgetett, mint kortársainak szinte bármelyike. Fiatalon fölháborította mágnástársait azzal, hogy az ország történelmi határainak jövőjét bizonytalannak tartotta. Utóbb Miskolczy Ambrus tisztázta, hogy a forradalom alatt Keménynek a zsidó emancipációs törvény megszövegezésében döntő szerepe volt. Nem véletlen, hogy aztán Lipótváros választotta meg képviselőnek. Persze, miért szorgalmazta a zsidó emancipációt? Mert többekkel egyetemben úgy gondolta, hogy a magyarság egy olyan közösséggel, amelyik nem akar saját nemzeti államot, gyarapszik, és ezzel az országon belüli etnikai arány javul.

Azt nagyon nehéz megmondani, hogy Kemény hol állt, mondjuk, Kossuthhoz képest. Tulajdonképpen kettősség jellemezte a magatartását. Petőfinek írott egyik leveléből világos, hogy igen gyakorlatias volt. 1848 kora nyarán nem közölte a költő királyellenes megnyilatkozását az általa szerkesztett *Pesti Hírlapban*. Tudta, hogy a forradalom akkor jó, ha győz – ha nem győz, akkor, ugye, nem szerencsés. Tudta, hogy Petőfi képviselő akar lenni, s mivel Keménynek voltak jobbágysai, tudta azt is, hogy a parasztság jelentős része a királyt igen sokra tartja, majdnem szentként tiszteli. Ez a korabeli valóság része volt.

H. S.: – *Kossuth tevékenységét talán csak akkor nézte jó szemmel, amikor Széchenyi, 1848 tavaszán egy rövid ideig...*

Sz.-M. M.: – Nem kizárólag, hiszen később Interlakenben találkoztak. Ott Kemény, úgy látszik, tett Kossuthnak meggondolatlan nyilatkozatokat, melyekért később Deák Ferenc felelősségre vonta. Kemény el tudta képzelni, hogy ha nyugati hatalom Kossuth mellé áll, akkor esetleges visszatérése sikeres lehet. Aztán ugye továbbtazott, és megtudta, hogy III. Napóleon nem veszi komolyan az egykori kormányzót. Innentől úgy fogta föl, hogy akkor tárgytalan a dolog.

H. S.: – *A levelekből kitetszik, mennyire mélyen megélt dilemmája volt Keménynek a politikusi és az írói pálya közötti választás. Wesselényi Miklóshoz szóló egyik levelében olvasható a gondolat-kísérlete politikusi és írói kilátásairól. Hasonló önróniával fogalmaz, mint Széchenyi a Napló egyik nevezetes eszmeváltásában arról, hogy mi minden is akart volna lenni.*

Sz.-M. M.: – Kemény elsősorban író szeretett volna lenni. A körülmények ezt nem tették lehetővé. Valóban, később politikusként is sokak számára mintaként szolgált, Németh Lászlónak, de már Asbóth Jánosnak is. Általában is időről időre fölfedezik. Ebben van valami mulatságos, mert azt is jelenti, hogy időről időre föl kell fedezni. Már Gyulai küzdött írói elismertetéséért, aztán Péterfy Jenő és mások. Ha nagyon megkapirgálná az

ember, tulajdonképpen még Adynál is vannak hivatkozások Keményre, ahogy Babitsnál, Kosztolányinál, tehát a *Nyugat* úgynevezett első nemzedékénél is. S persze nagyon súlyos örökség az övé Szekfű Gyula számára is. Érdekes, hogy Horváth János, aki nagyon szerette, nem sokat írt róla. Szegény Radnóti Miklós, amikor már nagyon rossz helyzetben van, min háborog? Azon, hogy Móricz Zsigmond átírja *A rajongókat*, hogy jön ehhez. Persze Móricznak Kemény sokat jelentett, az értekező Kemény is, a *Forradalom után* is.

P. B.: – Az író és a politikus dilemmája végig megvan a magyar irodalomban. Kemény politikai tevékenysége különösen jelentős, de az embert általában is elnyeli Magyarországon a politika. Erdélyiként talán közvetlenebbül tapasztalta meg, hogy egyéni döntéseknek is politikai következményei vannak. Látványos különbség ugyanakkor, hogy leveleiben, politikai szövegeiben nincs jele a humornak, míg elbeszélő szövegei tele vannak ironiával, regényeiben nagyon fontos a nyelvi játékok szerepe.

H. S.: – *Kemény értékelésében már életében az a kettősség érvényesült, hogy a kritikusok nagyra becsülik, de kevesen olvassák. Napjaink jelentős prózaírói közül viszont Spiró György vagy Márton László kifejezetten méltányolják.*

Sz.-M. M.: – Az olvasók és az írók érdektelensége összefügg. De úgy tudom, olykor még Esterházy Péter is olvas Kemény Zsigmondot. Márton azért nem jó példa, mert a magyar írók, és most nagyon sértő dologot fogok mondani, jelentős része nem olvas rendszeresen régebbi magyar irodalmat. Mártonnal viszont a Széchenyi Könyvtárban is lehet találkozni. Másfelől viszont Keménynek a Jókai Mórral való szembeállítás már idejétmúltta lett. Egyetemi hallgatóim egy része már mindkettőjüket egyformán elviselhetetlenül nehéz olvasmánynak tartja.

P. B.: – Engem regényei kapcsán olvasásszociológiai problémák is foglalkoztattak, miért nem olvasunk Keményt. Van bennem motiváció, hogy ezen változtassunk.

H. S.: – *Nemrég beszéltem egy fiatal irodalomtörténésszel, aki elújságolta, hogy éppen A rajongókat olvassa, csakhogy Móricz átíratában...*

P. B.: – Szerintem Keményt „eredetiben” is gond nélkül lehet olvasni, nem okoz nagyobb problémát a szó szerinti befogadás, mint, mondjuk, Mikszáthnál. Lehet, hogy más műveit, például a *Ködképek*...-et kellene előtérbe helyezni.

Sz.-M. M.: – Azt hiszem, ezt a művet kiváló elődeimnél is nagyobb hangsúllyal méltattam, de *A rajongókat* is szeretem, sőt még a *Gyulai Pált* is.

P. B.: – Az olvasási szokások alakíthatóak. A gimnáziumi osztálynak, amelyben tanítottam, számomra is tanulságos felfedezései voltak a *Ködképek*...-ről. Először is végigolvasták a szöveget, s más hozzáállásból ugyan, de élmény volt a számukra, egyáltalán nem éreztem részükről ellenállást. A tanmeneten lehetne változtatni, bár egyetlen tanárnak csak éppenhogy van rá befolyása.

Sz.-M. M.: – Megemlítem, hogy még Amerikában is írtak doktori értekezést Keményről. Aki írta, Thomas Ezekiel Cooper, megtanult magyarul, s nem érti, hogy Magyarországon miért nem olvassák többen. Született amerikaiáról van szó, aki más, nyugati regényirodalmakat is jól ismer. Nemzetközi összefüggésekben jelentősebbnek véli Keményt, mint kortársait vagy más magyar regényírókat. Azt találja meg benne, amit „európai regényként” megismert.

H. S.: – *Milyen személyiség rajzolódik ki a levelek alapján? Megjegyzem, szerintem elég lehangoló. Morózus, körülményes figura, a hipochondriáját és számos felemlegetett betegségét nehéz elkülöníteni. Egyfelől súlyos és valóságos démonokkal küszködik, más epizódokban viszont kifejezetten balfácánként viselkedik. Például mikor egy fogadóban a pincért voltaképp ő segíti hozzá a szerencsétlenkedésével, hogy az megszabadítsa pénztől. Máskor meghívják egy estélyre, de nem találja meg a házat. Mi mégis a vonzó benne?*

P. B.: – Mint minden levelezésgyűjtemény esetében, itt is a kulisszák mögé tekintünk be. Persze kérdés, hogy ez része-e az irodalomnak. A levelek olvasójában kialakulhat va-

lamilyen kötődés, még egy életrajz olvasásához képest is közelebb kerülhet a személyiséghez. Ez a regények megítélésében nem feltétlenül segít, esetleg károsan is befolyásolhat. Mindenestre azon kívül, hogy megtudtam egy sor dolgot a korról, én az emberhez is közelebb kerültem. Legbensőbb személyes dolgairól értesülve, a barátokhoz vagy a nőkhöz való viszonya, nyaralási és kabátkészítetési tervei kapcsán alkalomadtán vele örülhetünk, vele sajnálkozhatunk.

H. S.: – *A levelezés kiadása vajon alapja lehet-e egy új életrajznak?*

Sz.-M. M.: – Én biztos nem vállalkoznék rá, bár az életrajz műfaját nagyon fontosnak tartom. Sajnos, már sok forrás nem áll rendelkezésünkre, ami Kemény utolsó életrajzírójának, Papp Ferencnek az 1920-as években még hozzáférhető volt. Ugyanakkor sok forrás megvan még, amelyet a nagyközönség, de talán a kutatók egy része sem ismer. Ilyen például Tahyné naplója. Fiatalon megözvegyült, művelt, okos, szellemes nőről van szó, aki ekkortájt a Margit-szigetet bérelte. Keménnyel, mondhatni, jóban voltak. Évekkel ezelőtt megpróbáltam rávenni a leszármazottakat, akikre Tahyné kéziratára ráhagyományozódott, hogy jelentessük meg. Nem nagyon illedelmes szöveg, le kell szögeznem. Ráadásul rajzok is vannak benne, ugyanis fiatalon tanult rajzolni Delacroix-nál... A Tahynével folytatott kapcsolatból mindenestre az derül ki, hogy Kemény azért élt is, nemcsak magába süppedt.

H. S.: – *Erdély és Pest mint centrum és periféria viszonya, fontos dilemmát jelentett Kemény életében. Minden Erdélyhez kötötte, annak sorsát különösen szívén viselte, s az 1850-es évektől tervezte, hogy majdan oda vonul vissza. Másrészt azt írja Wesselényinek, hogy őt Pesten elismerik, szeretik, megbecsülik, ahhoz képest, ami ő otthon lehetne egyáltalán...*

Sz.-M. M.: – Ehhez hozzá kell tenni, hogy az erdélyi mágnások sokszorosán összeházasodtak, néhány család alkotta az erdélyi főrend lényegét. Nem nagyon szerették Keményt, mert olyan bajokra hívta fel a figyelmet, amelyekkel nem szerettek foglalkozni. Kemény részben az elszigetelődés elől települt át. Az erdélyi értelmiség számára, s ide a köznemességet is belevehetjük, a vidékiesség súlyos kérdés volt. Kisebbségi jelentőségű emberekben, Szász Károlyban is felmerült, hogy Pesten van a valódi szellemi élet. Kemény jóban volt a festő Barabás Miklóssal is, aki a székely köznemességhez tartozott, és hasonló problémákkal küszködött. Barabás szerencsésebb alkat volt, könnyebben megoldotta a kérdést a maga számára. Elment Olaszországba, ott kívánt letelepedni, csak aztán Széchenyi István hazaparancsolta. S ő tudott hatni az emberekre.

H. S.: – *A tanár úr legutóbbi A rajongók-értelmezése azt sugallja, hogy a mai magyar olvasóknak Bret Easton Ellis világa otthonosabb lehet, mint Keményé. A saját kultúra idegensége már Kemény idejében, többek közt Erdélyi János számára is azzal a szomorítónak érzett tapasztalattal szolgált, hogy a nagyközönség nem mutat különbséget a befogadói magatartásban arra nézve, hogy idegen vagy a saját világról van-e szó egy-egy elé állított történetben.*

Sz.-M. M.: – Ez igen kényes kérdés. Valóban tartok attól, hogy az ember a saját kultúrájától elidegenedhet. Amikor Keményről könyvet írtam, az előszóban is utaltam arra a félelmemre, hogy a magyar múlt egy része kihull esetleg az emberek emlékezetéből. Másfelől pedig sokszor ábrándba ringatjuk magunkat, ha azt hisszük, hogy otthon vagyunk valamely másik kultúrában. A másság nagyon fontos, de a másság kultúráját lehet nagyon felületesen ismerni. Nem véletlen, hogy Thomas Pynchon igazán jelentős regényei közül egyetlen sincs lefordítva magyarra, mert annyira kapcsolódnak az észak-amerikai élet bizonyos jelenségeihez, hogy nem nagyon érthetőek a mai magyar olvasóknak. Azt hiszem, a kultúrák bizonyos mértékig helyi jellegűek is. Az *Egy nő* című Esterházy-mű viszonylag sikeres angol nyelvterületen, a *Harmonia Caelestis* nem. Nem biztos, hogy az *Egy nő* a jelentősebb mű.

H. S.: – *Nem egyedi Kemény kortársai közt, hogy elborult elmével fejezik be életüket, akárcsak ő. A kötetben nincs túlságosan sok 1848-ból származó levél, de ezekből is kitetszik, hogy ez a nem-*

zedék milyen elképesztő szellemi teljesítményt fejtett ki ekkor a politikai berendezkedés vagy a közigazgatás átszervezésében. Erőfeszítéseiknek ugyanakkor nem volt kifutása, igyekezetük beléjük tört, elkoptatták őket az események. Mintha lyukas vödörbe mertek volna rendületlenül...

Sz.-M. M.: – Jóllehet Kemény testi-lelki összeomlásában egy más természetű, hírhedt betegség is szerepet játszott, amely a kor szellemi nagyjai közül is sokakat megfertőzött, mindenesetre Világos tragikus csapás volt nagyon sok magyar számára. Mi már nem igazán érzékelhetjük ezt a maga mélységében. Sokan, akik javakorabeliek voltak ekkor, szinte élőhalottá váltak. Egy bizonyos Magyarország lényegében megszűnt ekkor. Távlattól visszatekintve világos, hogy Kemény azon kevesek közé tartozott, akik látták, hogy nem sikerülhet önálló magyar állam létrehozása az egész Kárpát-medence megtartásával.

P. B.: – A *Forradalom utánban* adott helyzetelemzése viszont népszerűtlenné tette.

Sz.-M. M.: – Nem értem, hogy mi volna a *Forradalom utánban* olyan borzasztó.

H. S.: – *Talán felróható a Forradalom utánnak, hogy 1848 tapasztalatainak értelmezésekor elébe ment a trauma-feldolgozás „normál menetének”. A gyásznak, a mitizálásnak, az önkritikának talán van egészséges sorrendje, amelyet egy-egy közösség egyébként is végigjár. De az is igaz, hogy a Forradalom után a nemzeti önazonosság kritikai vonulatába illeszkedve nagyon erős szövegekkel tart rokonságot, mint A nagyidai cigányok vagy az Egy régi udvarház utolsó gazdája. Ezekre mindig is kevesebb közfigyelem vetült, mint az emlékezetet sikeresen mitizáló művekre.*

Sz.-M. M.: – Jócskán voltak a korban, akik Keményhez hasonlóan gondolkodtak, s látták, hogy sajnos igaza volt. Mindig népszerűbb, ha valaki nem nyugtalanító képet fest a közösséget foglalkoztató kérdésekről.

AZ UTOLSÓ UTÁNI POLGÁR

Márai Sándor 1943–45 közötti naplójáról¹

„Az irodalom nemcsak az, ami kilátszik belőle, ami hangos, vagy messzefénylő, vagy példátlanul népszerű; még csak nem is az, ami példátlanul népszerűtlen.” 1935 decemberében írta ezt Márai egy recenziójában, amely a *Nyugatban* jelent meg. Ekkor ő már „példátlanul népszerű” volt, ismertsége és népszerűsége – egyelőre Magyarországon – feltartóztatlan volt. De már ekkor foglalkoztatta az írásnak az a módja is, amely nem feltétlenül hoz azonnali népszerűséget. Gondolatát így folytatta: „Van az irodalomnak láthatatlan élete is; s talán ez a valóságosabb.” Valószínűleg önmagát figyelmeztette e mondattal. Egyelőre azonban még másról írt: Jules Renard-nak, a 19–20. század fordulója feledésbe merült szerzőjének a több mint nyolcszáz oldalas naplójáról, amely akkor jelent meg franciául. A magyar író valami nagyon megragadta Jules Renard naplójából. Talán az, hogy a francia író mindenekelőtt nem népszerűsége törekedett, s hogy naplójával nem volt „célja”, s az írást nem nevelésre, okításra használta. Márai szavaival: „Nem akar megtisztulni, mint Tolsztoj. Nem akar tájképet festeni koráról, mint a Goncourt-fivérek. Úgy írja ezt a könyvet, huszonhárom éven át, mint ahogy lélekezik.”

Márai ekkoriban még nem vezetett naplót, és annak sincs nyoma, hogy ilyesmin töprengett volna. Ízig-veéig a nyilvánosság és a sajtó embere volt. De talán éppen Jules Renard könyve ébreszthette rá arra, hogy az irodalom „láthatatlan élete” nem összeegyeztethetetlen azzal, amit ő gyakorol. „Az író – mondja ugyanebben a recenzióban –, aki naplójában, vagy egy magánlevélben írói eszközökkel megmunkál egy mondatot, titokban számít reá, hogy e bizalmas sorai is odatartoznak majd egyszer művéhez... Nyugodjunk bele, hogy az író, a művész menthetetlenül a nyilvánosságnak él és hal, minden szavának, minden megnyilatkozásának megköveteli az emberi visszhangot, – akkor is, ha ezt a visszhangot az utókor adja csak művének. A semmibe csak az örült harsogja bele szavát. Az író, mikor szobája magányában »bizalmas naplót« ír, az utókor színpadán képzeletét magát, egyáltalán nem viselkedik természetesen, s egy-egy jól sikerült bizalmas bejegyzés után hajlong és megköszöni a messze jövőben késő tapsokat.”

Ekkor, 1935-ben Márai még a nyilvánosság színpadán köszönte meg a kortársak tapsait. Hét év elteltével azonban, 1942 végén úgy döntött, hogy belekezd a naplórészbe. Röviddel negyvenharmadik születésnapját megelőzően vetette papírra az első sorokat, s ettől kezdve többé nem hagyott fel a naplórészrel, ami élete legnagyobb és alighanem legmaradandóbb vállalkozása lett. Márait mindig is vonzotta, hogy önéletrajzát irodalommal stilizálja: az *Egy polgár vallomásai* (1934) és a *Föld, föld* (1972), amely az előbbinek mintegy kései folytatása, az életmű két csúcsteljesítménye. A *Napló* hatalmas anyaga, amely 1943-tól 1989-ig majdnem fél évszázadot ível át, nemcsak a magyar, hanem az európai irodalomnak is kimagasló alkotása. Az irodalom „láthatatlan” és nyilvános élete fonódik benne egybe. „Pillanatok, mikor olyan csend lesz – bennünk és körülöttünk –, hogy a világ szerkezetének titkos ketyegését véljük hallani.” A hatalmas napló-korpusznak ez a legelső mondata, 1943 legelejéről, röviddel április 11-i születésnapja előtt. „Várom a be-

¹ Előszó a *Teljes Napló* első két kötetének német kiadásához (Piper Verlag, München).

hívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.” Ez az utolsó mondat, negyvenhat évvel későbből, 1989. január 15-én. Öt héttel később, február 22-én főbe lőtte magát.

A világ zaját megakasztó csendnek, a nem a nyilvánosság számára készülő irodalomnak az ígérete hatja át a naplók valamennyi kötetét. Márai nem akart „megtisztulni”, és „tájképet” sem akart festeni a koráról. Nem is azért írt naplót, hogy élete privát vagy intim részleteit feljegyezze. A napok rutinját sem akarta megörökíteni, hiszen dátumokkal is csak elvétve találkozni. Nem is arra használta a naplót, hogy munkatervait, ötleteit feljegyezze bennük; háttérbe szorította a fantáziáit is; és, bár olvasmányairól rendre beszámolt, olvasónaplót sem akart vezetni.

Mit akart hát a naplóival?

*

Bár viszonylag kevés alkalommal reflektál saját naplóiírói tevékenységére, a *Naplóból* mégis jól rekonstruálható az a két ok, ami rábírhatta arra, hogy belekezdjen e vállalkozásba. Az egyik mindenképpen az akkori politikai helyzet eldurvulásával függ össze: az ország fokozódó jobbra tolódása, az egymást követő zsidótörvények, a hitleri Németországnak tett mind nagyobb engedmények, majd a háborús szövetség: mindez már 1943 elején elegendő volt, hogy Márai a belső emigrációt válassza. Pedig ekkor még nem következett be az ország német megszállása (1944. március 19.), senki nem gondolta, hogy a zsidók deportálása Európában páratlan méreteket ölt majd, senki nem hitt a nyilaskeresztes hatalomátvételben, s persze a szovjet megszállás is legfeljebb rémálomnak tetszett.

A másik ok Márai fokozódó elégedetlensége saját addigi írói teljesítményével. Elszólásaiból lehet erre következtetni, visszamenőlegesen. „Mennyi fölösleget írtam én írógép birtokában azért, hogy legyen a két cselédhez való lakás és életforma!”, írja 1945 elején. (II/71) Nem sokkal később: nem tagadja meg ugyan saját regényeit „de bizonyos, hogy túl könnyen írtam már az utolsó években, túlságosan kevés volt számomra az ellenállás abban, amit mondani akartam.” (II/113) 1946-ban – az 1943-as időszakra visszautalva – már azt mondja, hogy „öklendeznie” kell a saját hangjától, ettől a „dallamos Márai-hangtól, amely a vége felé – két, három év előtt!! – igazán kintornaszertű volt már, nyekergő dallam. Gyűlölöm ezt a hangot.” (III/70) S amikor a budapesti ostrom során szétbombázott könyvtárára gondol, és azon töpreng, hogy új könyvtárat kellene létrehoznia, kizártnak tartja, hogy saját regényeit elhelyezze e könyvtár polcain: „Sokkal igényesebb vagyok, mint a könyvek, melyeket írtam.” (III/189) Ettől kezdve Márai élete végéig fenntartással figyeli önön munkásságát – a 80-as évek elején még a *Gyertyák csonkig égnék* című regényét is elutasítja. Ami persze nem akadályozza meg őt abban, hogy ne írja újabb és újabb műveit.

Márai 1944. március 19., a német megszállás után minden művét letiltotta, s ettől kezdve nem volt hajlandó publikálni. De már 1943-ban kezdett visszavonulni – párhuzamosan azzal, hogy belelendült a naplóírásba. „Elhatároztam, hogy szakítok az újságírással”, írta 1943-as naplója elején. (I/58) Döntésének komoly súlya volt: Márai két évtized óta főként újságírásból tartotta fenn magát, s 1936 decembere óta a mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap*nak volt munkatársa. Minden vasárnap írt egy feuilletonot, amelyért kiemelkedően magas honoráriumot kapott: 1001 pengőt, ami egy akkori átlagos középosztálybeli alkalmazott egyhavi, illetve egy szakképzett gyári munkás háromhavi fizetésének felelt meg. (Elődje, a konzervatív írófejedelem, Herczeg Ferenc cikkenként „csupán” 1000 pengőt kapott, s Márai magasabb honoráriumért volt csak hajlandó elfogadni a lap meghívását.) A *Pesti Hírlap*ba utolsó cikkét 1943. január 17-én adta le. Talán épp ezen a napon kezdte el a naplóját vezetni. Naplójában röviddel később így indokolja lépését: „egy író bizonyos korban, bizonyos fejlődési fokon túl nem írhat büntetlenül új-

ságba... Ez a makogásszerű, színtelen hozzászólás tünetnyekhez és jelenségekhez, amivé a közírás ma, mikor nincs szabad sajtó, lezüllött; mélyen megaláz és fertőz egy író... Most el kell hallgatnom, vissza kell húzódni ebbe a naplóba... Ez az áldozat talán felborítja 'polgári életrendemet' – de áldozat nélkül nincs feladat." (I/58)

Márai persze nem lett volna az, aki, ha végleg lemondott volna a nyilvánosságról. Ahogyan Jules Renard naplója kapcsán írta, az író még szobája magányában is az utókor színpadán képzelet magát. Sőt: a jelenkorén is. Naplóját eleve géppel írta (I/244), s éppúgy vigyázott rá, mint regényei kézírataira: mindenhová vitte magával, és gondosan rejtegette őket. Részben a páratlanul éles kórkritikus hangvétel miatt, részben viszont a kiadás reményében. „Ezt a naplót... két napja nem kell padlásokon rejtegetnem, mint az elmúlt hónapokban”, írja 1944 decemberének végén (I/367), miután az oroszok felszabadították Leányfalut, ahová zsidó származású feleségével, Lolával és fogadott fiával a német megszállást követően kiköltözött, s ahol a budapesti ostromot is átvészelte. 1945. június 17-étől a liberális *Magyar Nemzet*ben időnként megjelentetett részleteket a naplóból, miközben résen volt, s faggatta magát (továbbra is naplóformában), hogy nem szerep s magamutogatás-e, amit ír. Úgy kell írni, „mintha csak önmagammal beszélnék”, írja, de közben a sorokat az emberekhez is kell címezni. (II/235) 1945 végén már önálló kötetben jelenik meg az 1943–44-es *Napló*. Természetesen kivonatolva, mert Márai kihúzott belőle sok mindent, ami szerinte nem bírta volna el a nyilvánosságot. Naplójával éppúgy nyilvánosság elé lépett, mint regényeivel és színdarabjaival. Vagyis, tudatosan vagy tudatlanul, de legbizalmasabb vallomásait is csak mint műalkotást tudta papírra vetni. S a megjelent műnek, mint általában a könyveknek, immár önálló sorsa van. 1946 elején például egy falusi plébános, aki korábban még fasiszta volt, az 1943–44-es *Napló* egyes mondatait olvasta fel híveinek a templomban, ami – legalábbis Márai szerint – talán a *Napló* nevelő hatásának tudható be. 1946 nyarán már egy svájci francia folyóiratban is megjelentek belőle részletek, s ez alapul szolgált a Márai elleni hazai támadásoknak. Miután egy francia kiadó lemondta a *Napló* megjelentetését, Márai kapott az alkalmon, s még ugyan ezen a nyáron megakadályozta a tervezett amerikai kiadását: „Ezt a 'Naplót' s azt is, amelyik megjelent, magamnak írom, mert nem tehetek másként, s amit a magyar közönségnek megmutatok belőle, az köztünk maradjon, a családban... nem akarom, hogy idegen nyelven, nem mindig jóhiszemű fordításban, idegenek olvassák azt, amit a családon belül, múlthatatlanul, meg kell beszélni”, írja 1946-ban. (III/226) A „család”, vagyis a magyar nyilvánosság azonban egyáltalán nem volt jóhiszemű. Az egyre gyorsabban bontakozó kommunista diktatúra egyik ideológiai vezére, Horváth Márton ekkoriban ezt írta Márairól: „Szavai és mondatai szépek, mint a zöld és aranyló legyek, amelyek rászállnak a hullákra”, s 1947-ben az 1943–44-es *Napló* kapcsán egy gúnyrajz jelent meg róla, amelyen Márai rózsák között üldögél, miközben a háttérben zsidókat deportálnak. [A rajz az 1944. július 3-i bombázásokat követő bejegyzésre reflektál: „Egy pillanat a kertben. Két végtelenség között egy pillanat: süt a nap; a rózsák elvirulnak; az iszonyat két tengerének (tudniillik a bombázás és a zsidók elhurcolása – F. F. L.) dagálya között maradéktalanul boldog vagyok.” (I/216)]

A *Napló* tehát, miközben a visszahúzóds egyik megnyilvánulása volt, a nyilvánosság keresésének új módozataként is értékelhető. Regények helyett – vagy mellett – Márai az irodalmi megszólalásnak egy új formájával kísérletezett, s hamar kiderült, hogy a naplóformával a leginkább testre szabott műfajra talált rá. Írói munkásságának szerves része lett a *Napló*. Ezt mutatja a stilizáltsága, a biztos és gyakorlott írói kézről áruzkodó megszerkesztettsége is. Már az idézett legelső mondata is erősen retorikus, s az ezt követő oldalak úgy hatnak, mintha nem naplóról, hanem nagyközönségnek szánt emlékiratról lenne szó. Gyermekek- és ifjúkori emlékek idéződnek fel, megjelenik a múlt egy-egy töredéke, helyszínek villannak fel – Bártfa és Pistoia, az Alföld és Normandia – , időben ide-oda ug-

rálva egykori élmények úsznak elő, s halottak lépnek színre – ismeretlenek éppúgy, mint monogrammal jelölt ismerősök, vagy éppen történelmi figurák, mint az 1943. április 3-án öngyilkosságot elkövető magyar miniszterelnök, Teleki Pál, a húszas évek elején visszatérést kísérelő király, IV. Károly, vagy éppen a saját apja. Eleinte mintha vastag üveglap választaná el a múltat és a jelent, hogy azután a kettő észrevétlenül mégis egymásra csússzon, s máris a jelenben találjuk magunkat. Úgy indítja Márai a *Naplót*, mint egy regényt – vagy mint élete egyik főművét, az *Egy polgár vallomásait* –, s az emelkedett hang és a fokozott önreflexió arra utal, hogy ezúttal is az európai vallomásirodalom két nagy alakját, Szent Ágostont és Rousseau-t választotta kalauzul. De közben más szellemi vezetők is feltűnnek. Nem is annyira a néven nevezettek a legfontosabbak, akikkel Márai véleménye sok mindenben összecseng (mint a „tömegek lázadásáról” író Ortega y Gasset, vagy az európai hanyatlásról érkező Spengler és Ernst Robert Curtius). Nem, az igazi nagy kalauz Marcus Aurelius, a sztoikus császár, aki időszámításunk után valamikor 170 körül ugyancsak a Duna partján, Carnuntumban, Bécs fölött vetette papírra gondolatait. Márai újra és újra ehhez a császárhoz fohászkodik: „legnagyobb segítóm vagy”, írja 1944 nyarán, a legnagyobb vész közepette (I/152); de 1945-ben, a béke beköszöntekor is vele nyugtatja magát. A németek és az oroszok közé beszorítva, egyikőtől éppúgy rettegve, mint a másiktól, miközben a magyarok készítik a legnagyobb gyűlöletre – Márainak valóban nehéz lett volna máshoz folyamodnia a sztoicizmuson túl. 1943 végén utolsó nyilvános szereplése egy előadás volt – Marcus Auréliusról. Ezután többé nem volt hajlandó kiállni a nyilvánosság elé: „Magyarországon nem lehet többé másként élni, mint belső emigrációban. Teljesen befelé fordulni, munkám felé. Kivándorolni a munkámba.” (I/141) Márai jól ismerte egykori majdnem-barátjának, legnagyobb példaképei egyikének, Kosztolányi Dezsőnek az 1929-ben írt versét, a *Marcus Aureliust*. Kosztolányi itt „főséges íróháznak” nevezte a római császárt, aki megveti a barbárt, „mindazt, mi hazugság”. Márai is a római „íróháznak” példáját követi, amikor egyfelől velejéig hatoló, hihetetlenül pontos látéleket nyújt kora számos társadalmi és történelmi kérdéséről, másfelől mégis igyekszik távol tartani magát a jelentől, és, amit később sokan a szemére is vetnek, a kívülálló álláspontjára próbál helyezkedni.

Ezzel a sztoikus alapállással magyarázható, hogy a *Napló* alapján nehéz pontosan nyomon követni ezekben a sorsdöntő éveknek a tényleges eseményeit. A regényeihez hasonlóan Márai az atmoszférának a naplóiban is nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a történelmi hűségnek, a lírai alapállást (bár költőnek gyenge volt) előbbre valóban tartotta, mint, mondjuk, a kronológiát. „Még mindig rosszabbul bírom a hőséget vagy a hideget, mint a világháborút”, írja (I/220), s ennek megfelelően a belső történéseket a külsőknél is fontosabbnak tartja, noha egy pillanatilag sem kétséges számára ez utóbbiak súlya. Az 1944. március 19-i megszállásra például, noha sorsdöntő volt az életében, csak hónapokkal később, nyár derekán kezd részletesebben reflektálni („Mintha március tizenkilencedikén eltört volna bennem valami” I/245), ugyanakkor följegyezi, mi történt valamelyik délután négykor – noha nem írja, melyik napon. Utal a születésnapokra, vagy fia, Kristóf halálának az évfordulójára (egyetlen gyermeke 1939. szeptember 1-jén halt meg, alig pár hónaposan); közli, hogy harminchat fokal a hőség, de csak következtetni lehet rá, hogy 1944 júliusában vagyunk; megható alaposággal számol be a négyéves Babocsay Jánosról, akit 1945-ben fogadnak örökbe, de csak futólag említi az 1945-ös irodalmi vitákat, amelyek pedig számára is perdöntőek voltak, hiszen egyre világosabban kellett állást foglalni a megszálló szovjetek mellett vagy ellen. Megemlíti ugyan egyik vagy másik bombázás napját, ám amikor Horthy proklamációjáról ír, akkor nem említi a dátumot (1944. október 15.), sőt a proklamáció lényegét, vagyis Magyarországnak a háborúból való (sikertelen) kilépését sem taglalja. Azért is különös a hallgatása, mert félig-meddig maga is részt vállalt a kiugrás előkészítésében, ami életveszélyes vállalkozás volt. Önkén-

tes száműzetésében, Leányfalun 1944 októberében Hardy Kálmánnal, a királyi magyar hadsereg altábornagyával együtt írták gépbe azt az üzenetet, amelyben sürgetik Horthyt a németekkel való szakításra. (A Hermes márkájú írógépet Márai a haláláig megőrizte.) A proklamáció bejelentésének másnapján a fegyveres SS Otto Skorzeny vezetésével megtámadta a budai Várat, elrabolta Horthy fiát (korábban Mussolinit szabadította ki), amire a megszarolt Horthy lemondott az államfői tisztségéről, és október 16-án Szálasi nevezte ki miniszterelnöknek. A nyilasok azonnal letartóztatták Hardyt, aki 1935-40 között berlini katonai attasé volt, egyszermind Márai fiának a keresztapja is. Ha fény derül a levélre, hasonló sors várt volna Máraira is. A *Napló*ban erről az egész százalmas, Horthy gyengeségét és felelőtlenségét tükröző, ennyiben jellegzetesen magyar történetről alig esik szó; aki a részletekre kíváncsi, annak történelmi kézikönyveket kell felütnie. Márainál csupán ennyit olvashatunk 1944. október 17-én (s e dátumra is csak következtethetünk): „Két napja tudjuk, hogy a pokol fenekénél is van mélyebb szint: mintha egy csapóajtó megnyílt volna, mintha még az eddiginél is mélyebb, bűzősebb gyeheña fogadna be.” (I/305)

Sok minden egyébről sem számol be, aminek pedig az utókor szemében – sőt saját későbbi megítélése szerint is – jelentősége van. Csak 1972-ben, a *Föld, föld* című önéletríásából derül fény arra, hogy mi is történt 1944. március 18-án, a családi névnap ünnepségen, a német megszállást megelőző éjszakán. Hogy ez mennyire fontos nap lehetett számára, az abból is kitűnik, hogy még 1984. március 18-án is visszatér rá az akkori naplójában: „Ma negyven éve elpusztult, aki addig voltam”. Szintén csak évtizedekkel később ír arról az Ági nevű zsidó kislányról, akit 1944-ben kézen fogva menekített ki a nyilasok közül – 1944-es naplójában hallgat erről, miként arról is, hogy minden biztonnal részt vett zsidók bujtatásában. (Ági felesége testvérének kislánya volt, aki Leányfalun velük élt.) Nem említi a naplóban azt a húsvéti vacsorát sem Leányfalun, ahol a háziasszony minden tányér mellé egy sárga csillagot is elhelyezett; nem számol be arról, hogy egy bizonyos Krausz Poldi nevű zsidó vendégglós, egy irodalmi kávéház tulajdonosa a deportálás előtt miként akarta rábízni Máraira a vendégkönyvét, benne nagy példaképének, Krúdy Gyulának a bejegyzéseivel; s nem említi a *Napló*ban azt a kávéházi jelenetet sem, immár a felszabadulást követően, 1945 decemberében, amikor a közönség némán figyel, amint egy zsidó rendőrtiszt úgy viselkedik, mint az egy évvel korábbi üldözöi. Az események elhallgatását nehéz lenne azzal indokolni, hogy Márai tartott attól, hogy a nyilasok vagy majd a szovjetek megtalálják a *Naplót*. Ráadásul megtehetette volna, hogy később szövi be a *Napló*ba az ilyen részleteket. Hiszen következtetni lehet rá, hogy utólag néha beleírhatott a naplóba: 1944 júliusában például ír a zsidókat váró gázkamrákról, ugyanezen év szeptember elsején részletesen beszámol az auschwitzi táborról, a „halál ipartelepéről”, a halottégető kemencékről – noha Auschwitz csak 1945. január 27-én szabadult fel, s Márai, mint mindenki más, feltehetően csak ezt követően értesülhetett arról részleteiben, hogy mi folyt a táborban.

1985. január 7-én San Diegó-i magányában egy ízben újra lapozgatta a '43-'44-es *Naplót*, s ezt jegyezte fel: „lapozása felidézti a negyven év előtti elmebajos tömegyilkosságot, és néha csodálkozom, milyen tartózkodó minden, amit erről az időről írok.” E feltűnő tartózkodás a gyakori elhallgatásban is megmutatkozik. Ez Márainak a már említett sztoicizmusával magyarázható: a hangsúlyok ilyenkor máshová kerülnek, mint egy hagyományos, kronologikus naplóban. A sztoikus magatartás azonban csak részben alkati adottság; legalább ennyire következik a sajátos történelmi helyzetéből is. S Magyarországon – 1943 és 1945 között – a sztoikus mentalitás, ha nem is a leghatékonyabbnak, de mindenképpen az egyik legnemesebbnek és legbecsületesebbnek látszott.

*

„Magyarország álomszerű valami”, írja már a háború után, valamikor 1947-ben. Abból, amit nemzetnek véltünk, mondja, nem maradt más, csak „csonka terület, zagyva lakosság, híguló, szutykosodó nyelv”. A fokozódó szovjet terror biztosan szerepet játszott a keserűségében. Am ha a *Naplót* olvasni kezdjük, kiderül, hogy már 1943-ban, a német megszállás előtt is hasonló állásponton volt. A legnagyobb problémát nem az idegen megszállók, a németek vagy az oroszok jelentették számára, hanem hogy a magyarságba vetett korábbi szilárd hitét *maguk a magyarok vették el tőle*. Szinte bizonyos, hogy ez is szerepet játszott abban, hogy 1943-tól elkezdte írni a naplóját. „El kell menni Magyarországról”, írja majd 1945 januárjában (II/32), s ettől kezdve alig van hónap, hogy ne merülne fel benne ennek gondolata. Márai tudta jól, mit jelent az emigráció: szülőföldjét 1920-ban Csehszlovákiához csatolták, s ily módon akaratan kívül száműzött lett; a húszas években pedig egy évtizedet töltött Német- és Franciaországban. Miután hazatért, rövidesen az egyik legnépszerűbb író lett Magyarországon. De töretlen népszerűsége sem akadályozta meg abban, hogy már a háború alatt ne érezze magát emigrációban. Pedig nem történt „semmi különös”, ahogyan 1972-ből visszaemlékszik az emigráció gondolatának az érlelődésére. Egyszerűen csak a hitét veszítette el. A magyar nép, írja, „nem hajlandó arra az erkölcsi erőfeszítésre, amely svédek, hollandok, finnek, angolok történelmük világos idejében áthatott; a magyarnak nincs erkölcsi felelősségérzete.” (II/112)

Márainak korábban nem volt ilyen rossz véleménye a saját népéről. 1942-ben a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című tanulmányában még így írt a magyarságról: „A magyar nem romantikus, nem is álmodozó. Jellemző tulajdonsága és képessége a józanság, a valóságérzék, a helyes ítélőképesség. A magyarnak olyan arányérzéke van, mint kevés népnek Európában.” Majd a magyarok nemes természetét ecsetelve hozzáteszi: „Ma tele van titkos, vagy őszinte Ankerschmidt-lovagokkal.” Amikor e szavakat papírra vetette, az I., illetve II. bécsi döntés nyomán Magyarország már visszakapta a Trianoni szerződés nyomán elveszített területeinek egy részét – így a Felvidéket, ahonnan származott, Kárpátalját és Erdély egy részét. A magyar területek visszacsatolásakor mondott beszédében Horthy hasonló szavakkal ecsetelte a magyarok jellemét: ő is a „nemes magyar jogfelfogásra” és az „ősi magyar erényekre” hivatkozott. Éppúgy *lovagiasnak* tartotta a magyarokat, mint Márai. Az ekkor hivatalban lévő miniszterelnök, Teleki Pál (aki 1941. április 3-án öngyilkos lett, miután képtelen volt dönteni, hogy Jugoszlávia német lerohanásakor melyik oldalra álljon) szintén a *lovagiasságra* hivatkozva ígérte meg, hogy vigyázni fog a visszanyert magyar területekre. Mégis, a magyar hatóságok a visszacsatolt Kárpátaljáról 18.000 zsidót egyből átadtak az SS-nek, önként, minden német presszió nélkül – s a kortársak közül kevesen gondolkodtak el azon, hogy ez miként egyeztethető össze a magyar lovagiassággal.

Márainak is mintha csak később nyílt volna fel a szeme – akkor, amikor a helyzet menthetetlenné vált. 1944 legelején már csak bezártságot, reménytelenséget és emberi aljasságot tapasztal maga körül, s ezután egyre pontosabban kezd látni és fogalmazni. Rájön, hogy ami történt, az nem egyik napról a másikra alakult ki. Dózsa György parasztfelkelésének sikertelensége, a mohácsi vész, a másfél évszázados török hódoltság, az 1848–49-es szabadságharc elbukása, Trianon és a nemzet megcsonkítása, a német megszállás: Márai szavával élve mindez épp elég ahhoz, hogy eltörje „a nemzet gerincét”. (I/232) A legnagyobb bajt azonban számára mégsem a külső fenyegetettség jelentette. Belülről érlelődött a katasztrófa: saját sorsukért mindenekelőtt maguk a magyarok felelősek. 1944 nyarán írta ezt, s hozzátette: „Valahol utat vesztettünk”.

Szekfű Gyulának hasonló címmel megjelentetett cikksorozatára utalt ezzel. Ez a tanulmány felmérhetetlenül nagy hatással volt Máraira. Szekfű Ady Endre egy 1913-as veréből vette írásának címét. A tanulmány 1943–44 fordulóján folytatásokban jelent meg a *Magyar Nemzet* hasábjain. Kevesen kényszerítették így a magyarokat, hogy ilyen illúziót-

lanul szembenézzenek saját tükörképükkel. Szekfű sorra vette az összes elszalasztott lehetőséget, amely miatt Magyarországon nem következett be a polgári fejlődés, és ezért az ország félf feudális állapotban rekedt meg: felsorolta a magyar reformkor (1825–1848) összes olyan célkitűzését, amely külső és belső ellenállás miatt megghiúsult. Ilyen volt a közigazgatási és önkormányzati reform, az egyesülési jog, a munkások és a parasztok gazdasági célú szövetezése, az általános és titkos választójog, az állam túlnyomó hatalmának a leépítése. Magyarországon soha nem vitték végbe a polgári reformokat, aminek eredményeként az állam hatalma túlsúlyos maradt. „Ebben a szinte l'art pour l'art állami életben az ember fajsúlya mind könnyebb lesz, értéke kisebb és mellőzhető”, írta Szekfű, s rámutatott arra, hogy bár Magyarországon megszűnt a földesúr–jobbágy hűbérviszony, mégis megmaradt egyfajta feudalizmus: „ez az egykori feudális uraknak, az arisztokrácia tagjainak túlságos politikai és társadalmi befolyása”. Ez megnyilvánul abban is, hogy az állam és a hatalom képviselőit indokolatlanul és megengedhetetlenül nagy tekintély övezi, s a demokratikus gondolkodás, ha csírájában megjelenik is, akkor is merő retorika marad. A helyzet csak romlott 1920. június 4-ét követően, amikor Párizsban aláírták az úgynevezett trianoni békeszerződést, amelynek nyomán Magyarország területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezerre csökkent, a 18,2 milliós lakosság pedig 7,9 millióra. A közállapotok feudalizálódását jelzi, hogy a választójog például 1922-ben az összlakossághoz képest a korábbi 40-ről 28%-ra csökkent, és az akkori Európában páratlan módon *nyílt* lett (a választásra jogosultaknak csak 20%-a szavazhatott tükösen), aminek eredményeként a nagybirtokosok száma rohamosan emelkedett a nemzetgyűlésben. Ez, valamint a sajtószabadság korlátozása, a vallási, majd faji diszkrimináció sértette az állampolgári egyenlőséget és az állam autoriter jellegét fokozta. Szekfű szavaival: Trianon után „tovább szilárdult a felsőbbbségi berendezés – soha annyit nem beszéltek a 'tekintélyek tiszteletéről', mint akkor.”

Szekfű szerint utat tévesztettünk. Nem ült fel a „hátdöfés” legendájának, amely Magyarországon éppolyan eleven volt, mint Németországban, nem a liberálisokat, a zsidókat vagy a Nyugatot vádolta a magyar állapotokért. A magyar vezetőréteget tartotta felelősnek az ország balkanizálásáért. Bibó István később „zsákutcás magyar történelemről” írt. Hozzájuk hasonlóan Márai is zsákutcában, csapdában – belső emigrációban – érezte magát. Ő, aki addig a Horthy-rezsim egyik legmegbecsültebb írójának számított, ráadásul Kosztolányival, Móricz Zsigmonddal vagy Németh Lászlóval ellentétben vállalta, hogy tagja legyen a konzervatív Akadémiának, aki beállt a dicsérők közé a Herczeg Ferenc tiszteletére kiadott emlékkönyvben, s anyagilag kivételesen magas életszínvonalat tudhatott a magáénak, 1943-tól kezdve fokozatosan radikalizálódott. 1945 elején már ezt írta: „A Horthy-rezsim felelőssége példa nélkül való a magyar történelemben; a tatárjárás és Mohács árnyéka csak annak a borzalmas valóságnak, melyet ez a nemzedék földidézett, és amely kérlelhetetlenül bekövetkezett”. (II/39) Márai emlegeti ugyan a tatárt, a törököt és az osztrákot, de igazán felelősnek a saját fajtáját tartja – „azt a betéti társaságot”, amely a „Szegedi Gondolat” cégére alatt „huszonöt éven át kihasználta az országot”. (I/279)² Márai semmilyen mentséget nem talál e társaság számára; kereszténységüket éppúgy elutasítja, mint nemzeti jellegüket. Mit jelent a kurzus „keresztényi” mivolta? „Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt ér-

² A „Szegedi Gondolat” a magyar Tanácsköztársaság bukását követő szélsőségesen jobboldali program volt, amely az úgynevezett „keresztény nemzeti kurzus” megvalósítását tűzte ki célul, s erőteljesen nacionalista és antiszemita volt. A „Gondolat” megfogalmazói között ott volt Horthy, valamint Gömbös Gyula, aki 1932 és 1936 között miniszterelnök volt (az első külföldi államfő, aki Hitlert a hatalomra jutása után meglátogatta), és aki mindent elkövetett Magyarország fasiszálódása érdekében.

tettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gögösen, és a markukat tartották”. (I/283) És mit jelent a „nemzeti” volta? „Egy érdekszövetkezet, a feudális nagybirtok védelmében, Trianon ürügye alatt prolongált huszonöt éven át egy rendszert, mely finom és kevésbé finom terrorral elnyomott, elsikkasztott mindent, ami minőségi volt.” (I/246)

Ha valakinek, hát Márainak tényleg fájhatott Trianon: Horthyval vagy Gömbössel elmentében ő az elcsatolt területek egyikén született, Kassán, a Felvidéken, ami Csehszlovákiához került.³ Mégis, amikor az 1938-as müncheni szerződés értelmében a Felvidék nagy részét Magyarország visszakapta, akkor az össznépi ujjongás közepette kevesen tudatosították magukban, hogy a náci Németország ajándékának talán mégsem érdemes olyan magától értetődően örülni. 1945. január 18-át követően, amikor az oroszok elfoglalták Kassát, Márai olyasmit jegyzett fel a naplójában, amiért nemcsak akkor, de ma is sokan megköveznék: „a magyarság nem azon a napon vesztette el Kassát, amikor az orosz csapatok oda bevonultak; elvesztettük, véglegesen, a napon, mikor 1938 novemberében Horthy csapatai megjelentek a Dóm előtt. Elvesztettük, mert amit hoztunk, a legrosszabb fajta reakció volt, tunya és kapzsi hivatalnokok, pökhendi, műveletlen közigazgatási és katonai szervek önkénye volt; mert hoztuk a magyar méltóságosuram-szellemet egy városba, mely a csehek alatt megismerte a demokráciát... nem érdemeltük meg Kassát. Nem akadt becsületes őslakos Kassán ez években, aki ne várta volna vissza a cseheket”. (II/40-41)⁴ Márai nem utólag látott tisztán. 1944 nyarán, amikor a Felvidék még a magyaroké volt, a finneket, a bolgárokat, a románokat állította példának a magyarok elé: azoknak éppolyan fájdalmas volt az országaik egy részének az elcsatolása, de – a magyarokkal ellentétben – mégsem léptek szövetségre a németekkel, „mert az országot akarták menteni..., a nemzeti életet, nem pedig egy osztály előjogait és a nagybirtokot”. (I/277-8) A reformok elszabotálása, a polgári kibontakozást biztosító törvények megvétózása, az ekkor már közel két évszázada tartó nemesi ellenállás eredményesnek bizonyult.

*

Őszinte szavak, minden önsajnálattal. Szavainak a maga korában különös akusztikát adhatott az is, hogy ő, aki az úgynevezett polgári középosztály legnépszerűbb írója volt, éppen ezzel a középosztállyal nem vállalt semmilyen szolidaritást. Ha valakikkel, akkor egyedül az üldözöttekkel. 1945 decemberében fejezte be *Szabadulás* című regényét (amelynek színvonaltalansága különösen szembetűnő a *Napló* tükrében), s ebben így fogalmazott: az ország a „német megszállás óta nem volt haza többé, hanem üldözők és üldözöttek vadászterülete”. Az üldözöttek pedig elsősorban a zsidók voltak, akiknek üldöztetése nem az 1944-es német megszállással kezdődött. Ellenkezőleg: Magyarország a zsidókérdés terén megelőzte Németországot. A „Szege-di Gondolat” jegyében már 1920-ban meghozták az első rendelkezést (numerus clausus), hogy visszaszorítsák a zsidó származásúak számát a felsőoktatásban, majd 1938 és 1942 között több zsidótörvényt fogadtattak el a parlamenttel. Bár Horthy vitathatatlanul igyekezett enyhíteni a zsidók helyzetén, és a német követeléseknek is ideig-óráig ellenállt, az 1944. március 19-i megszállást követően tehetetlenné vált. A deportálások megszervezése érdekében Budapest-

³ A kortárs írók közül hasonló sorsban osztozott Balázs Béla és Hamvas Béla, akik szintén a Felvidékről származtak, vagy Kosztolányi, akinek szülővárosát Jugoszláviához csatolták.

⁴ Amikor 1946-ban az akkori csehszlovák elnök, Eduard Beneš az etnikai homogenitás céljából magyarok ezreit kezdte kitelepíteni a Felvidékről, Márai gyökeresen más – de éppoly igazságos – álláspontra helyezkedett.

re érkezett Adolf Eichmann. Az első vonatok május 15-én hagyták el az országot, s június végéig mintegy négyszáznegyvenezer zsidót deportáltak, elsősorban vidékről. A külföldi tiltakozások hatására július elején Horthy leállította a deportálásokat, amivel közel kétszázezer budapesti zsidó életét mentette meg. A nyilas hatalomátvételt követően (1944. október 16.) azonban Budapesten elszabadult pokol, s a nyilas bandák szabad prédaként üldözték és gyilkolták a zsidókat – a nem-zsidó lakosság passzív jelenlétében. Magyarország háborúban állt a Szovjetunióval – de közben a saját *polgárháborúját* is vívta. Mert a közel hatszáz ezer magyar zsidó deportálása, illetve hazai meggyilkolása nem a magyarok és a zsidók háborúja volt, hanem magyar állampolgárok legyilkolása magyar állampolgárok által. A magyar társadalomnak ezt a mély válságát Márai egyértelműen az előző évtizedek magyar történelme végkifejletének tartotta. A zsidókkal való szolidaritása nem egyszerűen természetes emberi és keresztényi magatartás volt, hanem a magyar történelem illúziótlan megítéléséből is következett.

A zsidókkal való együttérzése elsősorban érzelmi azonosulásként nyilvánul meg a *Napló*ban. Életrajzi tény, hogy maga is segített zsidókat bújtatni, noha erről egész életében hallgatott; együttérzését inkább olyan gesztusok jelzik, mint például, hogy 1944. március 19-től, a német megszállástól kezdve letiltotta az írásait, és nem volt hajlandó többet publikálni, vagy hogy 1944. április 4-én, amikor elrendelték a sárga csillag viselését, lehúzta apjától örökölt pecsétgyűrűjét.⁵ Sokkal többet nem tehetett. De a pusztaság létezését is bűnként könyvelte el: „Szégyen élni. Szégyen a napon járni. Szégyen élni”. (I/193) Persze ő is kénytelen volt a napon járni. Vácon felfigyelt arra, amint az emberek komoly tapintattal igyekeznek nem észrevenni a sárga csillagosokat, és megrendítően írja le azt a képtelen helyzetet is, amint egyik nap a Gellért Szállóban ebédel, ahol kifogástalan abrosszal terítettek, a néma pincérek ezüsttálcákon szolgálják fel az étkeket, az ingmellek vakítóak, s minden a meghitt békét és a jólétet sugározza – amikor is kinéz az ablakon, és az utcán egy csoport zsidót pillant meg, akiket rendőrök terelnek a deportációs telep felé. (I/341) A situációt mai ésszel nem lehet rekonstruálni, és pszichológiailag sem lehet elemezni, hogy vajon mit érezhetett Márai, akit jómódja és származása elválasztott azoktól, akiket meglátott, de aki zsidó felesége és deportált, majd meggyilkolt apósa miatt legalább annyira közéjük tartozónak is érezte magát.

S vajon mit gondolhatott 1944 júliusának első napjaiban, amikor a helyi érdekű vasúttal Leányfaluról beutazott Budapestre, s a következőt észlelte: „Útközben a budakalászi téglagyár mellett megy el a vonat. Hétezer Pest környéki zsidó várja itt, a téglaszáritó pajták között, hogy deportálják őket. A töltésen katonák állanak gépfegyverekkel”. (I/218) A pajták egyikében ott volt egy tizennégy éves fiú is, Kertész Imre, aki évtizedekkel később a *Sorstalanság*ban így írta le ezt a nyári délutánt – letartóztatásának első délutánját: „Aztán még csak annyira emlékszem, hogy amikor a fiúkkal már hátra, a mi szálláshelyünk felé tartottunk, különösen békés, meleg, a dombok fölött már pirosas egű nyári alkonyat volt, ezen az utolsó napon. Ellenkező oldalon, a folyó irányában, éppen a menetrendszerű helyi érdekű vasút zöld kocsisorának a tetejét láttam meg elrohanni a léckerítés pereme fölött.” Ennek a szerelvénynek az egyik kocsijában ült Márai Sándor. Kertész jóval a *Sorstalanság* megírása után bukkant rá Márai naplóbejegyzésére, s azután, a saját naplójában, a *Gályanapló*ban, amely legalább olyan jelentős mű, mint Márai *Naplója*, különös csillagállásként könyvelte el ezt az egybeesést: „Nem tudom, miért fog el utólag is valami ugrásszerű, hálás öröm, hogy Márai Sándor látott engem. Ő negyvennégy éves volt, én tizennégy. Láta a sárga csillagos gyereket a téglaszáritó pajták közt; s tudta, amit ez a gyerek akkor nem tudott, hogy hamarosan elviszik Auschwitzba. Mindezt – hiszen mi egyebet tehet egy író? – leírta Naplójában (s ez a Napló mellelleg a korszak legtisztább,

⁵ Ezekről az 1946-os *Napló*jában ír. A sárga csillag viselését valójában március 29-én rendelték el.

legátfogóbb és legfontosabb szellemi lenyomata). Mit jelent mindez? Nehéz megfejteni, akár egy különös csillagállást. Mégis, határozottan érzek benne valami mélységes, mindkettőnkől függetlenül váló értelmet, ami lassan terjedő körben halkán szétsugárzik.”

*

Kertész Imre természetesen nem ismerhette Márait, csak később látta néha feltűnni az alakját: „a háború után, félig-meddig gyerekként, néha láttam sétálni őt a Zárda utcában, a szerpentinén a Rózsadomb alján, máskor a Lukács uszodában napozni.” Márai ekkor már visszaköltözött leányfalusi önkéntes száműzetéséből. Mikó utcai lakása az ötezer kötetes könyvtárral romokban hevert (miként a szomszédos ház is, amelyben Kosztolányi Dezső lakott). Márai a jogdíjaiból még a háború előtt vásárolt magának egy kis lakást a Rózsadomb aljában, s feleségével és fogadott fiával itt élt egészen 1948-ig, amikor az évek óta érlelődő gondolat tetté változott, s családjával együtt külföldre távozott, hogy soha többé ne tegye magyar földre a lábát. Emigrációja nem keltett különösebb visszhangot. Kertész Imre mondta ki azt a magyarok számára keserű igazságot, hogy amíg egy Thomas Mann emigrációja az egész német nemzetre árnyékot vetett, addig Márai távozása jószerivel észrevétlen és hatástalan maradt Magyarországon (*Gályanapló*). Ez pedig azzal magyarázható, hogy Márai úgy képviselte a polgárságot Magyarországon, hogy közben ennek az országnak igazából soha nem volt nyugat-európai értelemben vett polgársága. Márai a tipikus példa arra, hogy egy minden idegszálával a hazájához, a nyelvéhez és saját kultúrájához kötődő írónak miként lesz légüres tér a voltaképpeni otthona. Légüres tér vette körül, hiszen a magyar polgárság hártavékony réteg volt csupán a magyar félfedudális, a harmincas évek végétől erősen fasizálódó ország testén. Márai a húszas évek végétől kezdve elsősorban a középosztálynak volt népszerű és kedvelt írója. A negyvenes évek elejére azonban keserűen kellett tudomásul vennie, hogy ez a középosztály egyáltalán nem azonos az általa mindig is idealizált polgársággal. 1943-ban már „gyökeréig romlottnak” látja a magyar középosztályt, amiért „nem akarja, nem meri látni a valóságot” (I/111), s egyre erősebb az a meggyőződése, hogy a polgárság korántsem azonos a középosztállyal. Ahogyan élete vége felé, 1985-ös naplójában megjegyzi: „a 'polgár' hivatás volt, a középosztály csak érdekszövetkezet”.

Márai naplóit olvasva természetesen fölmerül a kérdés, hogy ha a középosztálybeliek nem polgárok, akkor hol találhatók a polgárok? Hol rejtőznek azok, akik hozzá hasonlóan, vele szövetségben akarják is, merik is látni a valóságot? Miféle katakombákban bújnak meg, s hol hallgatják Márai figyelmeztető szavait? Talán maga Márai is sejtette, hogy bizony sehol, és hogy egy nem-létező sereg szószólójaként a polgárság éthoszáat magasztaló szavait a pusztába kiáltja.

Mit jelentett számára polgárnak lenni? Az 1972-ben megjelent *Föld, földben* így fogalmazott: „Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet, – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy előregedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt”. A polgárság hiánya miatt következtet be az ország balkanizálódása, írja 1944-ben (I/154), amiben igaza volt. Mégis, ítéletében van valami szüklátóköriúség. Márai szemé előtt ugyanis egy olyan eszményi polgárság lebeg, amely a műveltségnek és kultúrának a letéteményese, de amely – éppen a műveltség-őrző szerepe miatt – nem kapcsolódik be a tényleges eseményekbe, nem piszkolja be magát azzal, hogy alámerül a történelembe, politikailag semmilyen irányba sem kötelezi el magát. Vagyis úgy ül a történelem fölött, akár egy őrtoronyban. Egy ilyen feltételezett polgárság természetesen a huszadik században kialakult történelmi katalizmákért sem fe-

lel; sem a világháborúban, sem a totalitárius eszmék térhódításában nincsen semmiféle szerepe, még kevésbé felelőssége. Semmilyen világi érdekszövetkezethez sem tartozik – olyan, mint egy szabadon lebegő entitás, amelyet, ki tudja, miért, egyszerre csak gonosz erők lerántottak a földre, és ott halálra taposták. „Európát a polgár építette, és a barbár pusztította el”, írja Márai 1945-ben, rövidebbdel a háború befejeződése után (II/274), s nem sokat töpreng azon, hogy vajon a 20. századi barbárok nem ugyanabból a nyersanyagból valók-e, mint áldozataik, a polgárok? Teljes mértékben igaza van, amikor azt írja, hogy a II. világháború igazi vesztese nem egyedül Németország, hanem az *egész Európa*, mert megsemmisült az, amit addig polgárságnak hívtak, s helyette megszületett az, ami „értelmiségi proletariátusnak” nevezhető. (I/127) Ugyanakkor a polgárság felelősségét alig-alig feszegeti; sztoikus belenyugvással inkább csak annyit rögzít, hogy a polgárság úgy enyészett el Európában, ahogyan a természeti jelenségek is törvényszerűen, minden erkölcsi felelősség nélkül enyésznek el, vagy éppen születnek újjá.

Márai néha már úgy tetszelgett „A Polgár” szerepében, mintha egy kiveszőfélben lévő emberfaj utolsó példánya lenne. Ady Endre a század elején önmagát az utolsó magyarnak nevezte; Márai hasonlóképpen hajlott arra, hogy önmagát az utolsó polgárnak tartsa. Magatartásában van valami mély, nosztalgiával terhes őszinteség, ugyanakkor önáltatás is. A „*polgár*” idealizált eszményébe kapaszkodva Márai éppúgy légvárat épített, mint azok a nem-polgár magyarok, akiket Márai éppen álmodozásuk és légvárépítésük miatt kárhozlatott. A magyar közállapotokat behálózó hazugságszövet alól ő sem tudta kivonni magát – a legkevésbé önáltatónak tetsző gondolatai a legönáltatóbbak.

Hosszasan lehetne ecsetelni Márai szüklátókörűségét ezen a téren. Ehelyett sokkal gyümölcsözőbb megnézni azt, hogy vajon miért idealizálta így a polgárságot? A válasz már elhangzott: azért, mert Magyarországon soha nem létezett nyugat-európai értelemben vett polgárság, s Márainak nem volt igazán módja a polgárságot a maga valóságában, belülről megismernie. Urbánus volt – de nem polgári mivoltában, hanem a polgárság utáni sóvárgásában. Európa és a polgárság számára a jövőt – az egyedüli értelmes jövőt jelentette. De közben sejtette jól azt is, hogy ez a jövő – vagyis a normálisan működő polgári Magyarország – számára odahaza elérhetetlen. S emiatt már jó előre fájdalmas nosztalgiával gondolt rá. Úgy ecsetelte ezt a jövőt, mintha az már régmúlt lenne. Még harmincnégy éves sem volt, s már úgy írt a saját közvetlen, két-három évvel korábbi múltjáról is (*Egy polgár vallomásai*), mintha egy öregember nézne vissza az ifjúságára. Akkor vágyakozott a polgári létformára, amikor az másutt már régóta hanyatlófélben volt. S itt nem is olyan, Márainál mind világnézetileg, mind poétikailag sokkal radikálisabb szerzőre kell gondolni, mint amilyen Robert Musil volt, hanem, mondjuk, Thomas Mannra, akinek *A Buddenbrook-házát* éppen a háborús évek alatt olvasta újra, s olvasás közben, az örökre elveszett polgárságra gondolva sírva fakadt. Thomas Buddenbrook azonban (ráadásul Thomas Mann ironikus látásmódjával felvértezve) ugyancsak elcsodálkozott volna azon, hogy a harmincas években Márai a tízes-húszas évek Kassáját úgy mutatja be, mint a polgárság aranykorát! Márai Kassája, és egyáltalán: az, amit ő letűnt polgári világnak tartott, távolról sem azonos Thomas Mann világával. Máraiban Mann-nal összehasonlítva van valami nosztalgikus, konzervatív jelleg. Végül is nem rendelkezett azzal a megbízható, szilárd polgári létformával, amellyel a Hanza-városok szülötte, s ezért nem is volt mit öriznie.

Nem annyira a polgári valósághoz, mint inkább a róla szőtt álmokhoz ragaszkodott. A polgárságot mint letűnt aranykort tartotta számon. De mivel mégis volt realitásérzéke, ezt az aranykort térben és időben lokalizálta: Erdélyre és a Felvidékre szűkítette, azaz a két elcsatolt területre, amely elérhetetlen messzeségbe került Budapesttől. Vitathatatlanul igaz, hogy ezen a két területen létezett egyfajta polgári életforma, ami az ásványkincesek miatti erős kézmű- és gyáriparral magyarázható; de nem igaz, amit Márai visszaté-

rően állít, hogy Budapesten nem létezett polgárság. És természetesen arról sem vett tudomást Márai (aki, mégannyira hangoztassa is távolságát, az úgynevezett urbánus írókhoz tartozott), hogy Magyarországon éppen a húszas és harmincas években erősödött meg a parasztból értelmiséggé vált, szintén polgárinak mondható réteg. Hallgatása azzal a mély ellenszenvvel magyarázható, amellyel a parasztsághoz, valamint a népies írók mozgalmához viszonyul. (A felvidéki parasztság, amelyet közletről ismerhetett, a földrajzi hátrányok miatt valóban mindig is nyomorúságos helyzetben élt az alföldi vagy dunántúli paraszthoz képest. Az itteni parasztok iránti – elsősorban érzelmi és habitusbeli – viszolygását vetítette rá a teljes magyar parasztságra.) A *Napló*ban mindig negatív hangnemben ír a „népről”, valamint az érdekeit képviselő népi írókról. Ám miközben elutasítja ezek némelyikének jobboldali világnézetét, a mosdóvízzel együtt a csecsemőt is kiönti: nem vesz tudomást a korabeli magyar társadalom egyik legégetőbb problémájáról, a másfél évszázada szisztematikusan elodázott földreformról, aminek megoldása éppen a Márai által áhított polgári Magyarország megszületését segítette volna elő. Egyfajta idealizált polgárságképhez ragaszkodva Márai néha úgy botlott meg a lába előtt heverő társadalmi problémákban, hogy botlását észre sem vette.

Máraitól persze az önirónia sem idegen – bár ez rendszerint akkor jelenik meg nála, ha kellő távolságba kerül a leirtaktól. A *Napló*ban sokszor szó esik a Mikó utcai ötezer kötetes könyvtárról, a polgári életformának erről a legerősebb bástyájáról, a műveltségnek erről a szigetéről, ami Budapest ostroma során találatot kapott és nagyrészt megsemmisült. Leírja, mi várta a szétlőtt szobában: „Könyveim a padlón hevernek, de íróasztalom, a két francia karosszék megmaradt; a falon töretlen üveg alatt, sértetlenül lóg Hufnagel metszete Kassáról... Minden más elpusztult.” (II/101) Végül fölemel egy fényképet, amely Tolsztojt és Gorkijt ábrázolja a Jasznaia Poljanai-i kertben, s ezt zsebre vágva távozik. Negyedszázaddal később a *Föld, föld*ben ismét felidézi a jelenetet, a romos tűzfalakat, a szemétdombot, a pépessé zúzott könyveket. Meg a fényképet. Ám ezután hozzáteszi: „Mégis, egy könyv sértetlen címlappal hevert a szemétdombon, közvetlenül cilinderem mellett. Felemeltem, elolvastam a címet: *A polgári kutya gondozásának könyve*, ez volt a cím. Ezt a kötetet zsebre vágtam és óvatosan lemásztam a szemétdombról a földszintre. Ebben a pillanatban – később sokat gondolkoztam ezen – különös megkönnyebbülést éreztem.” Az olvasat szinte el sem hiszi, hogy Márai valóban rábukkant erre a könyvre; dramaturgiailag túlságosan jó csattanó. Pedig így történt: az 1945-ös *Napló*ban is megemlíti a kötetet. Csak éppen nem tulajdonít neki jelentőséget, s mintegy mellékesen hozza szóba. 1972-ben azonban már működött benne az önirónia. Közel negyed évszázadot töltött ekkor már Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban; megismerte, mit is jelent valójában a polgárság, s immár saját egykori polgári-nosztalgiját is kritikusabban tudta látni.⁶

„Utolsó polgárként” a naplóíró Márai olyan benyomást kelt, mint aki a történelemből kimagasló őrtoronyban ül, magányos prófétaként. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a *Napló* megírásakor, 1943-tól kezdve olyan mocskok és szenny öntötte el Magyarországot, hogy a belső (majd külső) emigráción kívül nemigen volt más választása. A polgárság eszménye életmentő övként szolgált – s ennek tudomásulvétele talán fontosabb, mint a polgárság-felfogásának a bírálata. És ugyanez vonatkozik a műveltséggel szembeni mérhetetlen elfogultságára, valamint a szellem erejébe vetett naív hitére is. A *Napló* egyik visszatérő gondolata az, hogy mindig is a minőséggel akarta szolgálni az országot, amely azonban nem kért ebből. Ez nyilvánvalóan így volt. Ám érthetetlen, hogyan írhatta azt a nyilas hatalomátvétel kapcsán, hogy az ország azért süllyedhetett ide, mert „hu-

⁶ 1989-ben, röviddel halála előtt ezt nyilatkozta: „az emberre ráragasztanak két vignettát. Az egyik az, hogy ‘polgár’, a másik ‘európai’. Rátesszik, mint az emlékműre a táblát. – De az emlékműveknek az a sorsuk: először megnézik az iskolás gyerekek is, azután jönnek a kutyák és lepisílik.”

szonöt éven át egy társadalom megtagadta a műveltséget” (I/336), vagy hogy a zsidók önmaguknak is köszönhetik a saját vesztüket, amennyiben a két világháború között a szellemileg igénytelen zsidók az újságjaik és egyéb szellemi termékeik segítségével csak fokozták az általános szellemi igénytelenséget. Mindez mérhetetlen naivitás. De lehet rá mentséget keresni: egy olyan jobboldali beállítottságú, erőteljesen rasszista közegben, ahol a „műveltség” és a „kultúra” fogalma részben antiszemita kódként működött, Márai álláspontja, a műveltség iránti mértéktelen elfogultsága érthetővé válik. Amikor 1919 után Herczeg Ferenc így nyilatkozott: „Az olyan jelszavakból, mint szabadelvűség, kultúra, nyugat, műveltség – mi mára iszonyodva kiábrándultunk” (mintegy megelőlegezve Hanns Johst 1933-ban keletkezett *Schlageter* című színdarabjának kijelentését: „Ha ezt a szót hallom: kultúra..., kibiztosítom a Browningomat”), akkor egy elterjedt antiliberális (és hallgatólagosan antiszemita) mentalitásnak adott hangot. Ebben a közegben Márai tehetett-e egyebet, mint hogy mindennel dacolva ragaszkodjon ahhoz a műveltség-eszményhez, amely valamikor a 18. században jelent meg ideálként, s a Felvilágosodás szülötteként alig két évszázadig tartott? Bildungsbürger maradt akkor is, amikor Európában már a Bildungsphilister (Nietzsche) is anakronisztikussá vált – s ennyiben ismét csak egy jellegzetesen magyar író áll előttünk, aki a „zsákutcás magyar történelem” csapdájában vergődve igyekszik tisztességesnek megmaradni.

*

1943. április 11-én, születésnapján ezt írta be a *Naplójába*: „Negyvenhárom évet éltem eddig. S ha még egyszer ennyi időn át élek? S nyolcvanhat leszek? Többet tudok majd? Boldogabb leszek? Biztosabbat gyanítok Istenről, emberekről, természetről és természetfeletről? Nem hiszem. A tapasztaláshoz idő kell, de az idő bizonyos megismerésén túl nem mélyíti a tapasztalatot. Egyszerűen öregebb leszek, sem több, sem kevesebb.” (I/76)

Márai többé nem hagyott fel a naplózással: rátalált arra a formára, amely alkatának és tehetségének a legjobban megfelelt. Naplót mindenhová magával vitte, mindenütt folytatta. Emigrációjában, így az Egyesült Államokban is. Negyven év elteltével, San Diegó-i magányában, félig vakon, haldokló felesége mellett, nem sokkal fia halála előtt elővette a régi 1943-44-es *Naplót*, s lapozgatás közben 1985. január 11-én váratlanul a fenti sorokra bukkant. Átmásolta őket ekkori naplójába, majd így folytatta a negyvenkét évvel korábbi bejegyzést: „A sorok különösen konganak át 43-ból, amikor a könyvet kinyomtatták, 85-be, amikor most olvasom. A kérdésből valóság lett, a 86-ot egy év híján megéltém. És nem tudok többet. Inkább csak kapargatom össze, amit negyvenhárom év előtt már tudtam, de közben elhullajtottam, elfeledtem.”

A HOLOKAUSZT TANÚSÁGA PILINSZKY JÁNOS „EVANGÉLIUMI ESZTÉTIKÁJÁBAN”

Ellenszó és „hazátlan szó”

A tömegyilkosság elveszi a nevet, dolgszerűvé teszi az embert; a szó jelentésségét, a megkülönböztetés mozzanatát elsöpri, megsemmisíti.¹ A vers ezután már nem beszélhet ugyanúgy, mint egykor; hiszen traumatizálódott a nyelv (is). A Holokauszt utáni líra megszólalása ezért számtalan paradoxont egyesít magában – voltaképpen mindazokat, melyek a katasztrófa emlékező, tanúskodni akaró, nyelvet kereső túlélőjére hárulnak. Adorno írt a büntudatról, amely filozófiára sarkall – de a filozófia kényszerű figurációja által ugyanakkor eltávolít a dolgok realitásától, s így újratermeli a büntudatot. Mit tehet a költészet, hogy ne csak egy ehhez hasonló körben forogjon, a nyelvet ne egy hamis utópia felépítésére használja? Egyik lehetősége a celani „ellenszó” – a töredékekből építkező, a befogadói elvárásokra rácafoló, azokat eltérítő szöveg. Celan a *Meridián*ban beszél arról, hogy az ilyen vers amellet, hogy a nyelvben internalizált töréssel jelzi a trauma megtörténtét, ugyanakkor egyfajta kompromisszummentes reményt hordoz magában; e remény a találkozásra, az értelemnyerésre, a töredéknek, a hiánynak, az üres helynek a kiegészülésére irányul. A celani vers paradoxona, hogy a társiasság megvalósulásának ígérését nem sajátítja ki a szöveg, mégis, a szóhoz jutás színtereként ajánlja fel magát. Ezen a ponton kapcsolódik Celan poétikájához Pilinszky Jánosé. Pilinszky szerint a vers szavai magukon hordozzák mindazon szenvedésnek a jelét, amelynek az emlékezetét a szöveg igyekszik megalkotni – azzal, hogy önmagukat a nyelvben való létezés perifériáján szituálják az életmű visszatérő, a versbeli megszólalóra vonatkozó retorikai eljárásai által. Kettős nyelvi mozgás ez; szándéka szerint felidézi a tömegyilkosság (vagy az életmű tágabb kontextusában a szenvedés- és büntapasztalat) jelentésromboló némaságát, de a belső figyelem, a nyelv lehetőségeire való oda-hallgatás szótlanságát is. (A figyelem egyébként a *Meridián*nak is fontos szava – a világra, a Másikra teljességgel nyitott, odaszánt állapotot jelöli.²)

Pilinszky János verseinek a találkozás a „tétje”. Tematikusan is, hisz szinte mindegyik szövegének alapkérdése, hogy az ember végleg magára hagyatott-e, vagy van valaki, akihez még viszonyulhat, tartozhat; akivel találkozhat. S ugyanez a szöveg reménye is: a megértés megtörténte, a közösség megalkotódása a vers körül. Ez a publicisztikákban kibontakozó esztétikai nézetek egyik alapja. A találkozás nélküli lét Pilinszky-nél nem-lét, hasonlóan Celanhoz, akinél nem csak a Másik valódi színrelépése, a megértés tolódik ki az utópikus távlatába, hanem az *én* létrejötte is. Nem csupán a líratörténeti korszakolás, a tematikus hasonlóság, a Holokauszt törésének nyelvi törésként való megjelenítése köti össze a két költőt, hanem vers és személyesség/személyiség kapcsolatának radikális újra-értelmezése. Mindkettőjük szövegei szinte a „személyiség előttiből”, a „személyiség alatt-

¹ Bacsó Béla írja Radnóti-tanulmányában: „Neoklasszikus és inhumán”, *Alföld*, 2000/1. 66.

² Ld. Paul Celan: „Meridián”, *Átváltozások*, 1995/3. 58. (Ford. Kurdi Imre)

tiből” szólalnak meg, és onnan irányulnak egy szövegen túli személyesség lehetősége felé. Ugyanakkor az összetartozás jelzése semmiképpen sem fedheti el a különbségeket. Míg Celannál a vers radikálisan távol tartja magát a társiasság beteljesedésének reprezentációjától, addig Pilinszky-nél többféle választ találhatunk arra, hogy vajon képes-e a líra az ígéretet birtokolható nyelvi tapasztalattá tenni. Mégis, a *Meridián* következő mondatait akár Pilinszky is írhatta volna: „a még-éppen persze csak annak a verseiben van meg, aki nem felejt el, hogy saját létének, saját kreatúra-voltának hajlásszögéből beszél. Az ilyen vers – sokkal inkább, mint eddig bármikor – ennek az egy valakinek az alakot öltött nyelve, legsajátabb lényege szerint pedig jelenvalóság és prezencia. A vers magányos. Magányos és úton van. Aki pedig megírja, az kénytelen vele tartani. De vajon nem épp így hozza-e létre a vers – tehát már itt – a találkozást? *A találkozás titkát?*”³

Az „evangéliumi esztétika” néhány alapszaváról

Pilinszky esztétikai nézeteiről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy olyan értékrendet közvetítenek, mely nem is igyekszik elfedni, hogy a művészetben kívülről származik. Erről tanúskodik, hogy esztétikáját a költő több helyütt „evangéliumának”, „jézusinak” nevezi. Ami ebben a kontextusban a művészetben, a szövegen „kívülre” visz, az az egzisztenciát föl-táró találkozás, ami az olvasói tapasztalatban mehet végbe, illetve a művésznek a „tárgyá-hoz” való viszonyulásában nyilvánulhat meg. („A keresztény művész nem mesteri ábrázolója kíván lenni hősének, hanem felebarátja, s nem szerencséje, hanem veresége óráiban akar legközelebb férközni hozzá.”)⁴ Az ilyen módon működő szöveg háttérében természetesen az Evangélium áll, mint befogadásra váró, befogadásban megelevenedő ősz-szöveg – s az irodalmi alkotásokra e háttérből két alapsajátosság „sugárzik át”: a társiasság megalkotódása mint fókusz, és a hangsúlyozott nyelvi, kommunikatív (dialogikus) funkció.

Az „evangéliumi alapértékek” szövegszervező elvként való újraértelmezése számos fogalmat hoz létre a publicisztikákban – ebből néhány jellegzetes elemet szeretnék kiemelni. A műalkotás kontextusában a *szeretet* fogalma úgy jelenik meg Pilinszky-nél, mint a másakra irányuló figyelem, nyitottság, melyben én és te kölcsönösen megkonstruálódnak – vagyis olyan viszonyulást jelöl, ami által a szöveg lehetővé teszi az önazonos jelenlétet tárgya számára.⁵ Mindez a nyelvi alkotásban azért történhet meg, mondja Pilinszky, mert maga a *te*-

³ I. m., 57.

⁴ Pilinszky János: „Tűnődés az »evangéliumi esztétikáról«”, in: *Publicisztikai írások*, Osiris, Bp., 1999. 200.

⁵ „Nemcsak a tudós törekszik pontos ismeretre, hanem a költő is. Ennek a megismerésnek a neve: szeretet. Oda akarom adni magamat valaminek vagy valakinek. Szeretni akarom, hogy megismerhessem, és meg akarom ismerni a világot, hogy szerethessem. Fel akarom fedezni és meg akarom segíteni a dolgokat, hogy ajándékképp visszakapjam tőlük önmagam. Hogy élni segítsenek. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha meztelen valóságukban szemlélem őket, sőt: bajukban, szegénységükben, árvaságukban, azon a ponton, ahol szükségük van rám. A szeretet a legpontosabb diagnosztika. Csak a meztelenül őszinte ember képes a valóság egy meztelen darabjának bizalmába férközni és cserébe kiérdemelni annak viszontbizalmát. Az írás nem beszámoló a világ megoldott tájairól, hanem cselekedet: nem konyhakertész, hanem expedíció. A költő szeretni kívánja a világot, igyekszik az univerzumnak legesetebb csillagai felé fordulni. Az éhezőkért és meztelenekért jött a világra. S dicsősége, ha minél nagyobb meztelenséget ruházhat fel, s minél esendőbb kezekből kapja meg viszonzásul a maga ünnepelőruháját. De erről már nem beszél. Csak a megközelítés folyamatáról szólhat a költemény. A szeretet csodáját, ha bekövetkezik, némaság kell, hogy óvja-takarja. Ami drága, azt nem koptatjuk, azzal birtokoljuk, hogy nem érünk hozzá egy pillanatra sem.” „Egy lírikus naplójából” (1965), in: *Publicisztikai írások*, 437.

remtés voltaképpen nyelvi jellegű aktus; ennek emlékéhez, tapasztalatához pedig a költészet képes visszatalálni.⁶ A szót ha *Igeként* szemléljük, akkor olyan potenciált mutat fel, mely meghaladja, megelőzi a beszélő embert.⁷ „Tudom – tudással, mit kizárólag önmaga hitelesít –, hogy azok ajkán, akik hittel várakoznak, bármikor megszülethet az abszolút üzenete, s hogy minden jelenlét, ha forrására talál, beszéd lesz, mely a végtelenből veszi eredetét. Beszéd, mely egyszerre ősi és egyre – új.”⁸ (A kiemelések Pilinszkytól származnak. Érdemes megfigyelni, hogy mind Nabert és Ricoeur *abszolút*, mind Lévinas *végtelen* szava szerepel e mondatokban) Pilinszky szerint tehát az irodalmi mű mint tanúság voltaképpen olyan speciális médium, mely az Ige bizonyágtévé lehetőségéből merít és annak tartalmát adja tovább a közvetítés folyamatában; és mindig kommunikáció, vagyis interperszonális kapcsolatban, beszédként valósul meg. Ez azt is jelenti, hogy az abszolút/Végtelen tanúja ugyanakkor önnön létének tanúsítójává is válik; illetve: a műalkotás funkciója az, hogy jelezze avagy újraalkossa azt az eredendő viszonyt, amiben a szó a legteljesebb mértékben jelentés. „Tudjuk, hogy az Ige szülte a világot, s a világ megkapta a Beszéd kegyelmét. S ha ez igaz, igazában: minden Beszéd; pontosabban: kapcsolat. Az Ige szülte a világot, s a tér-idő meghasonlottságában vergődő világ az Ige, a Beszéd kegyelméből találhat egyedül vissza az egységbe, az eredendő megértésbe, egyszóval a szeretet egyszerűségébe.”⁹

A műalkotás közvetítő médiumként való értelmezése, a szöveg dialogicitásának hangsúlyozása, illetve a befogadás találkozásként való láttatása mind azt jelzi, hogy az „evangéliumi esztétika” nem tulajdonít a műalkotásnak semmiféle „sikeres kommunikációt” biztosító hatásmechanizmust, hanem egy újabb analógiával arról beszél, hogy amennyiben a befogadás társiaságként és „beszélgetésként” valósul meg, úgy a szöveg-túli besugározhat a szövegbe, és transzformáció, de még inkább *inkarnáció* által kibontakozhat mindaz, amit reméltként, utaltként, rejtettként magában hordozott a vers. A líra mellett az a műnem, amely Pilinszky szerint (a szó nem átvitt értelmében is) a leglátványosabban demonstrálja, hogy mennyire fontos a műalkotásban végbemenő átváltás a mimetikusból a nem-mimetikusba, a dráma. A „mimikri”-darabokat ő nem úgy kárhóztatja, mint Adorno, aki a létező és önnön gonoszságával szembenézni képtelen rend megerősítését hánytorgatja fel nekik – Pilinszky szerint az ilyen darabok egyszerűen „nem történnék meg” a színpadon, nem teszik jelenvalóvá azt, amit utánoznak, hanem csupán tárgyasíftják, fogyasztói cikké alakítva.¹⁰ A teoretikus alapok különbözősége Beckett munkáinak értékelésénél válik egészen nyilvánvalóvá – míg Adorno a művészetben hangjára, formájára lelő negációt ismeri fel bennük, addig Pilinszky, aki hisz a negativitáson túli pozitív horizont létében, „kevesli” az abszurd dráma csúcsteljesítményeit, éppen a negációban való megrekedésüktől tartva.¹¹ A negáción túli többlet megélését nyújtani a befogadónak, a nézőnek szerinte olyan dráma képes, mely a rituális újrátjátszás módjára egyszerre felidéz és jelenvalóvá tesz, megemlékezik és prezentál „itt és most” (lásd Pilinszky szentmise-hasonlatát¹²). Ennek a kettős folyamatnak az összefoglaló, teológiai és művészeti teremtést egybetartó szava a *megettesülés*.

⁶ „Az ige olyan akaratot hordoz magában, mely azt akarja, hogy a világ legyen, vagyis a nyelv egyszerre titokzatosan koncentrált figyelem, s ugyanakkor – amilyen mértékben csak lehetséges –, a valóság *kiáradása*.” „A szó szeretete”, *Vigília*, 1996/9. 648.

⁷ „Bármit teszünk is, a nyelvet soha nem mi teremtjük. A beszéd megadatott nekünk: része a Létnek, amiből egyedül önátadással részesülhetünk.” Uo.

⁸ I. m., 649.

⁹ „Ige”, in: *Publicisztikai írások*, 667.

¹⁰ Ld. erről pl.: „A »teremtő képzelet« sorsa korunkban”, in: *Összegyűjtött versek, Századvég, Bp.*, 1992. 80.

¹¹ Ld. „Egy lírikus naplójából” (1970), in: *Publicisztikai írások*, 621.

¹² I. m., 622.

Az evangéliumi esztétikának a befogadás mellett az alkotási folyamatról is szólnia kell: ezt Pilinszky a várakozás, csend, üresség fogalmaival írja le. Hivatkozik a negatív teológia hagyományára, mikor arról beszél, hogy „minden alkotás valamiképpen a semmiből ered, Isten teremő alázatának a semmijéből”¹³ – vagyis az alkotói folyamatnak mindenképpen részévé teszi a személyes dimenzió félretételét, elhalasztását, ami által tér nyílhat a személyesen-túli szövegbeli eljövételére is.

Publicisztika, versek és a vallási diskurzus

Adorno esztétikájában elhíresült „tiltásának” továbbgondolását a nyelvi tudatosság hangsúlyossá válása jelenti, mely kettős belátáshoz juttat: egyfelől ahhoz, hogy a Holokauszt tapasztalatával szembesülő filozófia nyelve nem tud közelebb kerülni valóságos mondandójához, másfelől viszont a művészet (líra, dráma, zene) – éppen azért, mert befogadói élménnyé teheti a nyelvi kifosztottságot vagy abúziót – hitelesen tud szólni mindannak jelentőségéről, ami végbement. Illetve épp a művészet nyelvének hitelessége jogosít fel arra a reményre, hogy van mód a Holokauszt (végső) tapasztalatának feldolgozására, internalizálására anélkül, hogy azt valamiféle egységes diskurzus beolvasztaná figuratív nyelvhasználatába. Mindezt viszonypontként tarthatjuk szem előtt a Pilinszky-recepció két, hol kimondva, hol kimondatlanul jelen lévő feszítő alapkérdése kapcsán: 1. Megjelenik-e ilyenfajta nyelvi tudatosság az esszében Pilinszky-nél; és hogyan viszonyul egymáshoz ebből a szempontból az esszé és a versek nyelvhasználata? 2. A hitről való beszéd nem alkot-e Pilinszky-nél olyan totalizáló diskurzust, ami nem hagyja kibontakozni a szövegekben a jelek többértelműségét, hanem az ideologikus értelmezésnek megfelelően egyértelműsíti őket? Parafrazeálható e kérdés úgy is, hogy mennyiben felel meg saját művészeteszményének Pilinszky – s azért merülhet fel így is a probléma, mert bizonyos értelemben a hitről való beszéd és a műalkotás összeegyeztethetőségének avagy összeférhetlenségének ideologikus kérdése áll előttünk. Erre autentikus válasz lehet a társiaság megszületésének őszövegeként értelmezett evangélium és a műalkotás befogadói tapasztalatában megtörténni remélt találkozás esztétikája – ám meg kell vizsgálnunk, hogy milyen nyelvhasználat az, amely teret adhat ennek a találkozásnak, „megtestesülésnek”, és hogyan alakul az a szöveg, amely viszont a nem-egyszerit kívánja elbeszélni, hanem a hit mindig érvényesként vett tartalmát.

Nagyon sokat segíthet e kérdések átgondolásához Derrida izgalmas könyve, a *Hit és tudás*,¹⁴ mely számos inherens kettősségre hívja fel a figyelmet, melyeket vallás-konceptciónk hordoz magában. Derrida ezeket nem kiengesztelhetetlen ellentétekként mutatja be, hanem jelzi az egységes képzet mögött megbújó heterogenitást. Már a vallási jelrendszer rögzülése előtti hittapasztalat is, amennyiben ehhez egyáltalán vissza tudunk tekinteni, két forrásból táplálkozik: az egyik a *messiási* nevet kapja Derridánál (ez, mondhatni, a hellenizálatlan biblikus szemlélet lenne, „ez lenne az eljövő jövőre való megnyílás, vagy a másoknak – mint az igazságosság elérkezésének – a jövételére való megnyílás, de várakozási horizont és profetikus előkép nélkül”)¹⁵, a másik pedig a *khóra* (a görög hagyományvonal, a léten túli elgondolása).¹⁶ (A *misztika*, mely a Pilinszky-recepciónknak egy időben fontos szava volt, olyan gyűjtőfogalomként kínálkozik, melyben szintézisükre lelhetnek ezek a nyomvonalak. Az is nyilvánvaló, hogy az *inkarnáció* esztétikai elvként való alkal-

¹³ I. m., 623.

¹⁴ J. Derrida: *Hit és tudás*, Brambauer, Pécs, 2006. (Ford. Boros János és Orbán Jolán)

¹⁵ I. m., 32.

¹⁶ I. m., 35.

mazása elméletileg helyt ad a nyelven-kívülinek a szövegben. De ez még nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen nyelvhasználat képes ezeket a radikális, eredendő másságot jelölő neveket¹⁷ megeleveníteni, illetve hogy a leíró, „tudást közvetítő” nyelvvel milyen viszonyban vannak.)

A tapasztalatról való beszéd pedig, amint a *vallás* diskurzusává alakul, már nem nélküli azt a bizonyos „jogi” mozzanatot, amely garanciát, felelősséget vállal a mondottak igazságáért.¹⁸ Avagy, a szentség tapasztalatához a hit tapasztalata társul. Ebben, mondja Derrida, elkerülhetlenné válik – a mondottnak való igazságtulajdonítás alapvető gesztusa által –, hogy nem csak a tanúsított léte, hanem az első és legfőbb tanúként megidézett is (a *vallás* diskurzusában: Istené) mintegy az elhangzottnak mint beszédaktusnak a konstatív potenciált mozgó hatókörébe kerüljön: „egy esküvel fogadott ígélet záloga sem képes arra, Istent is tanúnak véve, hogy Istent is már, ha lehet mondani, mintegy gépiesen ne nemzze... Istent ugyanis tanúként véve... az eskü nem képes nem előállítani, segítségül hívni vagy megidézni, mint ami már ott van, tehát nemzetlen és nemzhetetlen, még mielőtt létrehozhatatlan lenne”.¹⁹ (Ezért is írja Derrida, hogy *vallás* és *ész* fogalmai közös gyökérről származnak, még hozzá a tanúsításból, a kezeségvállalásból – abból, hogy *amit mondok, igaz, mert mondom*.)²⁰ Amennyiben ez a performatíva alapvetően a vallási nyelvhez tartozik, úgy megállapíthatjuk, hogy az Isten elsőbbségét állító mondatok retorikája éppen ellenkező irányban halad a tartalmukkal. Másképpen: a nyelvi tapasztalat itt megelőzi a teológia vagy a teológiai alapú esztétika válaszait (adott esetben a *csend*, *mezítelenség*, *megtestesülés* gondolatköréből származókat). A vallási nyelv állításainak alapformulája Derrida szerint olyasmi, hogy *tanúsítom/igazolom, hogy valami megtörtént/igaz volt*. Míg tehát ezek az állítások nyelvi adottságaik folytán Isten mindenhez képest való eredendőségét nem tudják kimondani a beszéd valóságalkotó horizontja miatt, addig, másfelől, nyelvi teremtőerejüket sem élük meg szabadon, hisz köti őket tárgyuk, a tanúsított, igazolt. (Adornói szemlélettel mondhatjuk, hogy a fogalmi nyelv összetett mimetikus kényszerére látunk rá itt.) Úgy gondolom, amennyiben elfogadjuk, hogy a vallásról való diskurzus ennyire alapvetően és sajátágosan problematikus, akkor kérdésünket úgy kell feltennünk, hogy nyílik-e erre rálátás a Pilinszky-életműben, és hogyan történik ez a teoretikus, illetve a lírai szövegekben.

Azt felületes összevetés után is megállapíthatjuk, hogy míg a versekben számtalanszor tematikusan is megjelenik a nyelv, a szó kudarca, addig ez a publicisztikákban mindig csak azokban az oppozíciókban szerepel, melyek a kiüresedett jelekkel szembeállítják a (*csend*, *szeretet*, *figyelem* kontextusában) megvalósuló kommunikáció reményhorizontját. Derrida idézett művében kitér arra, hogy az oppozíció mennyire alapvető eleme/szükséglete a vallási diskurzusnak. Megállapíthatjuk, hogy a szövegek retorikája megerősíti azt az intenciójukat, hogy a vallási diskurzus részévé tegyék az esztétikait, ezzel is jelezve az evangélium mint őszöveg primátusát. Az oppozíció a szöveg logikai szervezőelveként áthatja a publicisztikákat – maga az „evangéliumi esztétika” is ilyen módon határozódik meg: „Sokszor eszembe jutott már, hogy van egy íratlan keresztény esztétika, amit leginkább »evangéliumi esztétikának« lehetne nevezni. Hulláma végigvonal az európai irodalomban, hat napjainkban is. Van aztán többek között egy másik művészeti-esztétikai vonal is, amit klasszikusnak nevezhetnénk, s amely időről időre megszüli a maga kánonjait. [...] Ha a »klasszikus vonala« az irodalomnak arányainak mértékével gyönyörködtet, a »jézusi vonal« közvetlenségével...”²¹ Egy másik, ehhez ha-

¹⁷ Ld. i. m., 37.

¹⁸ I. m., 46.

¹⁹ I. m., 47.

²⁰ I. m., 49.

²¹ „Tűnődés az »evangéliumi esztétikáról«” (1961), in: *Publicisztikai írások*, 199.

sonló retorikai formulája az esszéknak a „kvázi-oppozíció”, amely egy negatív, mélypontoszerű, hiányra utaló állapottal nem annak teljes ellentétét állítja szembe, hanem egy olyan pozitív tartalmat helyez a másik pólusba, amely épp e hiányból sarjad ki, mintegy továbbviszi azt, de értékké alakítva – ennek a fordulatnak a hatása a rossznak, negatívnak, értéktelennek egyfajta „átlényegülése”. Mind ez, mind pedig a valódi oppozíció nem csak az esszéknak, hanem a verseknek is alapvető nyelvi eleme. (Kvázi-oppozícióra példa az 1970-ben írt *Egy lírikus naplójából* című szövegből: „Csak üresen várakozó lapra kerülhet valóságos szöveg.”²² Az ürességgel nem áll szemközt a telítettség, hanem az üresség értékességéből fakad a szöveg „valóságossága”.)

Újabb fontos retorikai vonása az esszéknak a kijelentő modalitás egyfajta ígéretszerű hangoltsága. Ez szinte minden, esztétikai kérdésekkel foglalkozó publicisztikában nagyon markáns. A már idézett 1961-es *Tűnődés az „evangéliumi esztétikáról”* határozott előjelzést tartalmaz: „Számos előjele van annak, hogy rövidesen a szeretet lesz a művészet és az irodalom legfőbb tárgya és problémája, olyan értelmi és érzelmi gazdagsággal, amilyen centrális hangsúllyal egyedül és utóljára az Evangélium foglalkozik vele.”²³ Az előre mutató bizonyosság kijelentése ugyancsak vissza fog köszönni a versekben. Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy a jelenbeli bizonyosság és az előrevetett remény egymást váltogatva jelenik meg számos bekezdésben, ami a műalkotást a hit kontextusában helyezi el. Az 1965-ös *Egy lírikus naplójából* folyamatos és befejezett cselekvésre utaló ígéret egyaránt használ. Az első mondatokban minden ige valami jövőbeli esemény elérésére való igyekezetet fejez ki (kiemelések tőlem): „Nemcsak a tudós törekszik pontos ismeretre, hanem a költő is. Ennek a megismerésnek a neve: szeretet. *Oda akarom adni* magamat valaminek vagy valakinek. Szeretni akarom, hogy megismerhessem, és *meg akarom ismerni* a világot, hogy szerethessem. *Fel akarom fedezni és meg akarom segíteni* a dolgokat, hogy ajándékképp visszakapjam tőlük önmagamat. Hogy élni segítsenek.” A folytatásban viszont már a jelen idejű cselekedetsorról ír Pilinszky: „Ez azonban csak akkor lehetséges, ha *meztelen valóságukban szemlélem őket*, sőt: bajukban, szegénységükben, árvaságukban, azon a ponton, ahol szükségük van rám. A szeretet a legpontosabb diagnosztika. Csak a *meztelenül őszinte ember képes a valóság egy meztelen darabjának bizalmába férkőzni* és cserébe kiérdemelni annak viszontbizalmát.”²⁴ Ez a bizonyosság, Derrida leírására visszautalva, nem tartozik feltétlenül a vallási nyelv sajátosságai közé; itt ugyanis a jelenben történő beteljesedést mondja ki Pilinszky (nevezetesen: a meztelen valóság szemlélését, illetve a szemlélő lemeztelenedését), és ez a nyelvhasználat kilép a múltra utaló tanúsító diskurzusból, s a jövőre nyitott várakozásából egyaránt. Érdeemes megnézni, hogy ez a diskurzusváltás a versekben is fellelhető-e, vagy ott inkább a lemeztelenedés/meztelenként látás mint remélt szerepel. Ugyanez a retorikai fordulat megy végbe az 1970-es *Egy lírikus naplójából* szövegében is: „Nos, ha a művészet alapvetően vallásos szerepét kellene meghatároznom, semmi egyéb bizonyosat nem mernék mondani, mint azt, hogy a művészet a bűnbeeséssel megszokadt inkarnációs folyamat küzdelmes folytatására, korrekciójára, beteljesítésére tett *kísérlet*. [...] Még egyszer summáznám, mire is gondolok. Időben, térben, a testiesség és az anyagiasság kísértései közepette élő ember, tulajdonképpen sohase valósul meg igazán koncentráltan. Szétszóródik a paradicsom utáni korszak földhözragadt talajtalanságában. Nos, a művészet mintha ennek az elvesztett megtestesülésnek lenne méterről méterre való visszahódítása. Egy igazi arckép mintha a megfestett arc isteni változata, Cézanne almái mintha a kerti almák isteni koncentrátumai, Van Gogh cipői mintha a művész valóságos bakancsainak beteljesítése volnának. Igen, nekem úgy tűnik,

²² I. m., 623.

²³ I. m., 200.

²⁴ I. m., 437.

mintha a művészet a pusztá egzisztálásból a beteljesülő realitásba, világunk nihiltől föllapult parcelláiról a megtestesülés *bizonyosságába* kalauzolna.²⁵ A szöveg a művészetet először az inkarnációt beteljesítő kísérlet metaforájával írja le, de az esszé végén a bizonyosságba kalauzoló létezőként. Ezzel párhuzamosan egyre inkább a művésznak a teremtőként, Isten teremtőtársaként való értelmezése erősödik fel. Ez a nyelvhasználat Isten abszolút más-voltát, érinthetetlenségét nem tudja jelezni – itt látom tehát azt a pontot, ahol a Pilinszky-mű „maga ellen dolgozik”, megbolygatva azt a kényes egyensúlyt, ami a hitvalló nyelv Istent tanúsító és kreáló performatívumai közt fennáll.

Három kérdés gyűlt fel előző gondolatmenetemben, amit nem csak az esszék olvasásakor, hanem a versekkel kapcsolatban is fel szeretnék tenni. A válaszok remélhetőleg közelebb visznek annak megragadásához, hogy milyen kölcsönhatás adódik recepciónk számára a publicisztikák és a versek világa közt – hol provokálja Pilinszky lírája önnön teóriáját, s hol hajlítja magához a líraértést a teória; illetve: hogyan szituálódnak ezek a vallási diskurzushoz képest. A kérdések: 1. a vallási diskurzus összetettségére és belső elmentmondásaira reflektál-e a szöveg, illetve a retorika – amennyiben a vers kapcsolatba lép ezzel a diskurzussal is; 2. hogyan alkalmaz oppozíciókat és kvázi-oppozíciókat; 3. jövőre nyitott folyamatos vagy jelenre vonatkozó befejezett cselekvések által építi-e fel időhorizontját a szöveg, és számol-e eme horizontot implikációival. E szempontokat egy olyan vers olvasásakor szeretném foganatosítani, amely talán nem tartozik az ideologikum tekintetében vitatottabb darabok közé, s amely inkább termékeny olvasathoz segíthet hozzá bennünket: ez az *Egyenes labirintus* a '71-es *Szálkák* című kötetből. (Az ilyen irányú kérdésföltetés a Pilinszky-életmű tekintetében a *Harmadnapon* után válik relevánsabbá.)

„Milyen lesz az a visszaröpülés,
amiről csak hasonlatok beszélnek,
olyanfélék, hogy oltár, szentély,
kézfogás, visszatérés, ölelés,
fűben, fák alatt megterített asztal,
hol nincs első és nincs utolsó vendég,
végül is milyen lesz, milyen lesz
e nyitott szárnyú emelkedő zuhanás,
visszahullás a fókusz lángoló
közös fészkebe? – nem tudom,
és mégis, hogyha valamit tudok,
hát ezt tudom, e forró folyosót,
e nyílegyenes labirintust, melyben
mind tömöttebb és mind tömöttebb
és egyre szabadabb a tény, hogy röpülünk.”

Az oppozíciókra vonatkozó vizsgálat a címben oximoront talál. Ez az esszéekben föllelt kvázi-oppozíciókhoz áll közelebb, hisz olyan alakzatot hoz létre, amely épp az elemei közti feszültséget fordítja saját javára. Hogy a szöveg intenciója tekintetében mi itt az oximoron feladata, arra még visszatérek.

A versnek nagyon érdekes momentuma az a kapcsolat, ami a *visszaröpülés* és a *hasonlatok* szavak közt létesül. Nyilvánvaló, hogy a *visszaröpülés* is csak egy metafora, ami valami meg nem nevezhető történéstre utal; mégis, a szöveg ezt a metaforát úgy állítja elénk, mintha „pontos” lenne, legalábbis pontosabb, mint a felsorolt „hasonlatok”. Mutatószó, határozott névmás teszi még szignifikánsabbá a szóválasztást (*az a visszaröpülés*). A szö-

²⁵ I. m., 622–624.

vegnek ezen a pontján, mondhatjuk, a *visszaröpülés* szó üres helyként működik, mert magát olyan meghatározott jelként szituálja, amelyet csak metaforákkal és további körülírással lehet nyelvi tapasztalattá tenni.

Figyelemre méltó a „hasonlatok” sorozata a szövegben – ezek sorról sorra új regisztereket rendelnek be e „kategória” alá: először az egyházi diskurzusból, majd a társiasság tapasztalatából érkeznek a felsorolás elemei, majd pedig egy bibliai eredetű alakzat (*vendégség*) lírai újírása következik egy összetett költői képben. Itt egy olyan nyelvi reflexió működik, ami holisztikusan átlátja, hogy a hittapasztalat leírását célzó összes regiszterünk alapvetően metaforizáció. Ez olyan meglátása e versnek, melyet az én olvasatomban a publicisztika nem tartalmaz.

A vers hetedik sorától kezdve viszont a lírai nyelv mintegy „birtokba veszi” azt, amit eddig kibontatlanul hagyott avagy elhatárolt a metaforáktól. Mint mondtam, természetesen a „visszaröpülés” is metafora – ezt a potenciálját itt kezdi el leginkább kamatoztatni, és itt egy újabb oximoronral létesít kapcsolatot („emelkedő zuhanás”). De még itt sem válik „tudássá” a költői nyelv körülíró képessége, hisz a „nem tudom” szintagma megszakítja, elbizonytalanítja a megállapítást. A fordulatot az „és mégis, hogyha valamit tudok, hát ezt tudom” sorok hozzák el, és végül velük alakulnak ki a szöveg világának időkoordinátái is: a „visszaröpülés” az eredetre néz vissza; az „egyenes labirintus” a jelen világa, melyben a „röpülés” *itt és most* zajlik; a jövő idő pedig már az első sortól jelezve van („milyen lesz majd”). A visszatérés tehát a jövő eseménye, mely egyben előretartást is jelent – így kiderül, hogy a *visszaröpülés* szemantikai oximoronná alakul a szövegben, egyszerre a végidőhöz való előrejutásra és az eredethez való visszatérésre utalva. „Üres hely”-jellege ekképpen átalakul.

Ha megvizsgáljuk, hogy a „nem tudom” és a „tudom” kijelentések mire vonatkoznak a szövegben, akkor láthatjuk, hogy a biztos tudás alapvetően a jelenre irányul; de bizonyossággal szól a szöveg a jövőbeli eseményről, a „visszarepülésről” is, ugyanakkor nem ismeri annak módját, bekövetkeztét – ez az, amit a tudás érintetlenül hagy. Itt észrevehetjük a hit horizontjához tartozó eseményekről szóló nyelv fluktuációját az előretartás reménység és a bizonyosság közt. A vallási diskurzushoz tartozó tudás-formának érzem azt, amikor a jövőbeli esemény bekövetkezte bizonyos, mint egyfajta keret, de tartalma, ami e keretet kitölti, már nem elgondolható szentségként áll az ember elé. A *tudásnak* az ilyen módon való szerepeltetése véleményem szerint a verset a vallási diskurzusnak is részévé teszi. Ugyanakkor nem gondolom, hogy ez idegen lenne Pilinszky intenciójától, hisz e vers egyik célja a végről / eredetről való beszéd lehetőségeinek kitapogatása (például az a felismerés, hogy az oximoron ennek egy eszköze lehet). Ez a befogadást ugyanakkor azzal bonyolítja, hogy ideologikus kérdések célpontjává is teszi a szövegeket, és ettől a publicisztika és a versek összemosása, a lírai műnek a teológiai kérdésekre reflektáló szöveg által való értelmezése (és vice versa) megkísérli az elemzőt (– ez jelen dolgozatra is vonatkozik).

Mindazonáltal a vers retorikája által sugallt *tudás*-képzet összeütközésbe kerül a szövegben leírt tudás-felfogással: ott, ahol a vers kétharmadánál megszólal a *közös* tapasztalat bizonyossága. E ponttól kezdve a vers többes szám első személyű igéket használ az egyes szám helyett. Végzetlenül nehéz, úgy vélem, a lírának beszélnie a hit ama reményéről, amely az emberek valódi interperszonális kötelekeiből létrejövő, és a végidőhöz kötődő közösségének megszületésére vonatkozik – ami oly nagy mértékben foglalkoztatja Pilinszkyt. A „képviselési” diskurzus kialakulása nagyon erősen ellene hat a szöveg szándékának. Nem feladatom megítélni, hogy ez így történik-e ebben a versben; nyilvánvalóan az egyéni befogadói tapasztalattól függ, hogy megáll vagy felborul a remény és a tudás érzékeny egyensúlya. Az esszék sokkal közvetlenebbül hivatkoznak a közös emberire, nem teszik kérdéssé azt, hogy a vallási diskurzus tanúsító funkciójához kötődő jogi mozzanat, mely a tanúsított

igazságát általános érvényűnek tekinti, hogyan problematizálja a diskurzust magát. A versekben a tanúsítás mozzanata többnyire kettős: a megszólaló *én* osztozik mindabban az emberi tapasztalatban, amit közösnek hisz, ezért reflexiója egyszerre irányul az egyénre és a kollektívra.

Összefoglalóan, és leegyszerűsítéssel élve, azt mondhatom, hogy a publicisztika és a versek közti határvonalat, ami a vallási diskurzushoz való viszonyukat illeti, a tudás és a remény, a bizonyos és a vágyott modalitásainak arányában látom, és ezeket az arányokat boríthatja föl az esszék „kritikátlan ráolvasása” a lírai szövegekre.

Az „evangéliumi esztétika” időszemlélete a politikai teológia kontextusában

Az olvasás folyamataira vonatkozó megállapítások után újra vissza kell térnünk Pilinszky publicisztikájának nem annyira retorikai, mint inkább tartalmi vizsgálatához, hogy immár a Holokausztra vonatkozó elgondolásokat is szemügyre vehessük. Ezek leginkább az esztétikai írásokban bukkannak fel, írás és felelősségvállalás kontextusában. Érdekes módon a művészi felelősségvállalás kérdése pedig gyakran az irodalmi művekben megjelenő idő-reprezentációk összefüggésében bomlik ki.

Pilinszky esszéinek egy késői fejleménye a műalkotáson belüli tér- és időviszonyokról való beszéd, ami voltaképpen már az „evangéliumi esztétika” megvalósulására, *hogyanjára* vonatkozik. Semmiképpen nem mimetikus tér-idő-konceptióról van szó, sőt inkább e koordináták meghatározó voltának való ellenszegülésről, a statikusságról. Adorno fogalmával élve, ez a műalkotás autonómiájának záloga, ami Pilinszkyénél is alapvető fontosságú. De azt sem mondhatjuk, hogy Pilinszky a pusztán várakozó, a mozgást, változást kizáró műalkotást ismeri el. Az 1977-es keltezésű *Egy lírikus naplójából* című írásban egyfajta speciális időszemlélet bontakozik ki. E szemlélet szerint a műalkotásokat inkább a lezárt és a megváltoztathatatlan múlt belső lehetőségei vonzzák, mintsem a jövő még alakítható horizontja, amely a művészeti képzeleten túl a célelvű megismerést is mozgósíthatja. A lezárt múlthoz való kreatív viszonyulás is a művészet autonómiáját biztosítja tehát; ugyanakkor Pilinszky létszemléletében az esztétika horizontján túlmutató jelentősége van annak, hogy amikor egy műalkotás anélkül avatkozik be, hogy „bármit megváltoztatna a tényeken”, akkor a mű által „minden lejátszódhat újra, holott megismételhetetlen, minden megváltódhat, holott megválthatatlan, jóvátehető, holott jóvátehetetlen, és vadonatúj, holott végérvényesen vége van”.²⁶ Nyilvánvaló, hogy a műalkotás időszemléletének ilyen leírása milyen erősen táplálkozik az ünnepi idő, a rituális újrarájátszás tapasztalatából – különös tekintettel a zsidó-keresztény hagyomány ünnep- és emlékezés-konceptiójára, mely a múltbeli esemény (például az egyiptomi kivonulás vagy Jézus kereszthalála) megőrzését és a jelen számára való relevánssá, élővé tételét együttes célnak tartja.

Az „evangéliumi esztétika” szerint a művészet a múltban nem a tényeket keresi tehát, hanem azokat a pillanatokot, amikor az emberi lét a maga teljességében, valóságában megmutatkozik, nem csupán önazonosságában, hanem a teremtettség kontextusában – ezek a föltáró események azok, melyekről elmondható: „Isten időről időre átvérzi a történelem szövetét”.²⁷ Az alapító-feltáró események sorába helyezi Pilinszky a Holokausztot, s ezáltal a történelmi idő-kontinuumból és -emlékezetből áthelyezi egy másfajta emlékezetbe, mely a felidézést mindig összekapcsolja az önreflexióval, az em-

²⁶ I. m., 760.

²⁷ „A »teremtő képzelet« sorsa korunkban”, in: *Összegyűjtött versek*, 80.

ber egzisztenciális és spirituális valóságának megértésével. A Holokauszt így az általa jelölt eseményen túlmutató funkciót és értelmezést kap, immár az üdvtörténet részeként: a totális negatívum feltárulását, a mélypontot/nullpontot, a legnagyobb fokú botrányt testesíti meg.²⁸ Az üdvtörténeti kontinuumban a kereszteseménnyel fonódik egybe, kölcsönös értelmező viszonyba lépve azzal – a Holokauszt mintegy a keresztesemény fájdalomra és az Auschwitzban megvalósult mértéktelen bűn valóságán, súlyán keresztül a megváltás esszenciális voltára hívja fel a figyelmet, míg a passió a Holokauszt teljes remény-nélküliségét ellenpontozza a jézusi együtt-szenvedés tényével, a feltámadás ígérétevel. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta megközelítésnek a publicisztikában egyáltalán nem célja a reprezentáció hitelessége, hanem inkább a reflexió, az esemény jelentőségének-jelentéshorizontjának feltárása avagy megalkotása.

A „teremtő képzelet” sorsa korunkban elhíresült sorai szerint „Auschwitz ma múzeum. Mégis a vitrinekben fölhalmozott tárgyakon föllelhető ütések és kopások a század, az élet betűi. Örök tanulság”²⁹ – és tanúság. Pilinszky itt reflektál arra, hogy az idő előrehaladtával a közvetlenséget a közvetítők láncolata váltja fel. A művészi figyelem, mely az alkotó egyik alaptevékenysége, ezért irányul a tárgyakra, a csorbákra, félrehullottakra; a történelmi és üdvtörténeti idő találkozásainak jeleit, nyomait „olvassa” bennük, általuk, különbséget téve jelentés nélküli objektum és tanúsító tárgy, „tény” és „valóság” (vagy „realitás”)³⁰ között.

A „teremtő képzelet” sorsa korunkban mondatai kisebb-nagyobb változásokkal, kiegészítésekkel a *Nagyvárosi ikonok*ba beemelt második esszéiben, az *Ars poetica helyett*ben is megtalálhatók. Ez a szöveg radikálisabban fogalmazza meg azt a látásmódot, mely szerint a Holokauszt az üdvtörténet részeként önmaga irdatlan méretű jelentőségén is túlmutatva mitizálódott: „botrány, amennyiben megtörténhetett, és kivétel nélkül szent, amennyiben megtörtént”.³¹ Az „Auschwitz” trópus teológiai és esztétikai alapú figurációja kifejezetten abban a kontextusban bukkan fel az esszéiben, mely a jelenbeli egzisztencia és művészet

²⁸ Szávai Dorottyá ugyanerről a következőképpen ír: „A Pilinszky-líra időszemléletéből a történeti idő három nagy nullpontja emelkedik ki: *Krisztus megfeszítettetésének, Auschwitz botrányának és a Végítéletnek* az eseménye. S hogy e három kitüntetett esemény éppen a történeti idő, s egyáltalán az e világi időbeliség meghaladását jelenti a *Harmadnapon*al kezdődően, arra az a poétikai eljárás is utal, amelyik a krisztusi és az auschwitzi áldozat passiója, valamint az eszkatológiai távlat között olyan szoros – mondhatni eszkatologikus – közösséget teremt, ami a különböző idővonatközös nullpontok közti dialógusként csakis az időbeliség cáfolataként értelmezhető. [...] Megkockáztható tehát a kijelentés, hogy az – alakulástörténetében egyre inkább a »mozdulatlan elkötelezettségre«, formai és tartalmi redukcióra hajló Pilinszky-líra egésze (de a *Harmadnapon* korszakától számított költői korpusz feltétlenül) leírható a *jelenidejűség* alakzatával mint sajátos emblémájával.” (Kiemelések Szávai Dorottyától. *Bűn és imádság. A Pilinszky-líra camus-i és karkai szöveg-hagyományáról*, Akadémiai, Bp., 2005. 70.) Szávai megállapításait túlságosan leegyszerűsítőnek érzem, éppen azért, mert figyelmen kívül hagyja a zsidó-keresztény vallási emlékezet belső dinamikáját, mely főképpen az ünneplő közösségek által véghezvitt felidézésben fejeződik ki. E dinamikában a vallási emlékezetben és rítus-hagyományban őrzött múlt és az általa áthatott, a felidézés pillanatára vonatkozó jelen összefonódik – és amennyiben az „evangéliumi esztétika” megvalósítja célját, mármint azt, hogy a vallási rítus és a műalkotás időszemlélete közt dialógus szülessen, úgy a statikusan megjelenített, ezáltal egyfajta változatlansággal, időtlenséggel felruházott költői kép már nem az idő semmisségére utal, hanem egy a tárgyiasított „történeti” időhöz képest *másik időfolyamatra*, melyben a világ létének alapító eseményei állnak kölcsönviszonyban egymással és a jelenből feléjük tekinteni kívánó emberrel.

²⁹ I. m., 80.

³⁰ Pilinszky eme megkülönböztetéséről ld. bővebben: Schein Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Universitas, Bp., 1998. 182.

³¹ „Ars poetica helyett”, in: *Összegyűjtött versek*, 83.

számára kívánja megragadni a múlt relevanciáját, és egyben a jelenben élő elkötelezettségét a halottak, a végbement, lezárt, megváltoztathatatlan események iránt. (Pilinszky érvelése szerint a múltbeli szenvedés kényszerítő ereje éppen megváltoztathatatlanságában van – akin már nem segíthet senki, annak sorsa valóban csak kérdésként, megoldhatatlan feladatként áll az élő előtt. A megmenthetetlenek iránti elkötelezettség paradoxona sejlik fel tehát ebben az esszében, aminek következménye Pilinszky esztétikájában „a végleges és tökéletes elnémulás kockázata árán” szóló vers.)³²

A jelen számára feladatot jelentő múlt kérdését élesebben veti fel az 1965-ös keltezésű *Egy lírikus naplójából*, melyben Pilinszky auschwitzi utazásáról, és azzal a fényképpel való találkozásáról számol be, mely aztán végigkíséri egész munkásságát, sőt minden napjait is: „Az év elején Auschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újrafogalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkenődős öregasszonyt hajtanak a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jövátéhetetlen közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot – ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént. Nos – egy hosszú gondolatsor kihagyásával –, én hiszek abban, hogy jóvátétejük azt, ami megtörtént, s méghozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént – személy szerint a meszelt deszkák előtt 1942-ben lépegető öregasszonnyal. A költészet számomra ha nem is pontosan ezt jelenti, de majdnem ezt: a jövátéhetetlen jóvátételét. Vagy legalábbis az első lépést a képtelenség e sötétjébe.”³³ E hallatlanul érdekes gondolatmenet rávilágít arra, hogy Pilinszky esztétikájában milyen szerepet játszik a temporalitás tényezője: éppen az időbeli elválasztottság és következményei mozgatják, ösztönzik a műalkotást arra, hogy – egy paradox gesztussal – ne némuljon el a múlt megszólításának lehetetlenségétől, elérhetetlenségének csöndjétől, hanem e csönd-tapasztalatot próbálja meg nyelvvé tenni.

Ami mozgásban tartja e lehetetlen dialóguskezdeményezést, az előre és hátra egyaránt irányuló remény, amely nem adja fel sem a megváltoztathatatlan „jóvátételét”, sem pedig annak összekötését az eljövendővel, a hit jövő-horizontjával. A múlt iránti elkötelezettség gondolata csak egy olyan szemléletben merülhet fel – s ott is csak paradox gesztusként –, amely képes egyben tartani az eszkatologikus bizalmat (a már beteljesedett, és az idő egészét átható megváltottságét) és az apokaliptikus reményt (az idők végezetével eljövő megváltást). Érdeemes megfigyelni, hogy Pilinszkyt egy olyan fénykép „szólította meg”, mely többszörös participációra, vagy legalábbis többirányú együttérzésre ad módot szereplői különbözősége által,³⁴ illetve maga a rögzített pillanat is mintegy egyszerre hív a beavatkozásra és a megváltoztathatatlanul való szembesülésre, hiszen a rajta látható személyek még úton vannak a gázkamra felé; ők még elpusztulásuk pillanata előtt láthatók, mozgásban, haladásban, mi viszont haláluk mozdíthatatlan, statikussá dermedt tényállásának ismeretében nézünk rájuk. A Holokauszt-tapasztalatnak az ilyen módon való, fényképek általi, a befogadót egyszerre dinamikus részvételere hívó, ugyanakkor az eseményektől való végtelen távolságára ráébresztő közvetítése Marianne Hirsch, az utó-

³² I. m., 86.

³³ *Publicisztikai írások*, 483.

³⁴ Erről tanúskodik az *En Jézusom* című, 1977-es cikk differenciáltabb leírása: „Amikor Auschwitzban – harmincfokos hidegben – egy akna mélyén megpillantottam a mázsás hajkupacokat, egy vitrinben az összezilált szemüvegeket, a folyosón a bélyeg nagyságú fényképeket s az egyik falon a világ legszomorúbb fényképét: egy görbült hátú öregasszonyt három kisgyerekekkel – a negyedik zsebre dugott kézzel, korához illően hátramaradva követte a gázkamrába igyekvőket – miért gondoltam öt sebedre?” (Kiem. tőlem.) In: *Publicisztikai írások*, 762.

emlékezet fogalmának kidolgozója szerint elsősorban a másodgeneráció tapasztalata³⁵ – Pilinszky példája viszont újfent azzal szembesít bennünket, hogy *minden* olyan helyzetben, ahol az időbeli távolság tanuskodásra kényszerít, közvetítők láncolatát vagyunk kénytelenek igénybe venni. (Ugyanezzel egészíthetjük ki Hirsch azon elgondolását, hogy kizárólag az utódok speciális helyzete, egyszerre tapasztalt odatartozása és időbeli elválasztottsága hozza magával a múltra irányuló, kreatív, emlékezet és utólagos együttérzés komplexumaként leírható viszonyulást.)³⁶

Amennyiben Pilinszky esszéi nyomán a tanúságot az elkötelezettség, a múlt iránti adósság, tehát az időben előre és hátra is ható felelősség nyomatékosításával értjük, akkor a főként J. B. Metz fémjelezte „politikai teológia” nevet viselő Holokauszt utáni teológiai irányzatban lelhetjük meg az ilyenfajta tanúságtétel fontosságának hangsúlyosságát – igaz, Metz inkább az emlékezés és az elbeszélés páros fogalmát használja.³⁷ Mártonffy Marcell Pilinszky prózájáról írt tanulmányában a Metzcel való párhuzamra a költő teológiai gondolkodásának a szenvedés és a teodícea kérdéseire való nyitottságáról szólva hívja fel a figyelmet. Ebben a kontextusban a Pilinszky-életmű olyannyira fontos *csend* szava azt a megszégyenülést és törést jelzi, amely a mérhetetlen szenvedéssel való szembesülés után „szakítja meg az üdvösségeufóriát racionalizáló” teológia folytonosságát.³⁸ Mártonffy utal Beney Zsuzsa tanulmányára,³⁹ mely bevezetőjében nagyon pontosan rákérdez a Pilinszky-életmű időszemléletének komplexitására, ám magyarázatképpen a költő paradox-tragikus hangoltsága mellett érvel. Válaszképpen Mártonffy Metznek a „visszanyúló szolidaritásról” írott mondatait idézi, melyeket ekképpen vezet fel: „Pilinszkynél a múlt jóvátételének s benne minden egyes egzisztencia utólagos helyreállításának (a kétségbeesés fantazmagóriájaként félre is érthető) kötelessége, ez tűnik a gondolkodás egyetlen csakugyan irányadó horizontjának, ha a hiány végletes fokán, a vereség szituációjában a hit nem szabhatja önazonosságát kisebb léptékű tervekhez anélkül, hogy a társiaság egyedül rá jellemző mértékét el ne utasítaná.”⁴⁰

Metz – akire nagy hatást gyakorolt Adorno munkássága – a Holokausztot egyértelműen a teológiai diskurzus elengedhetetlen részének tekinti, ugyanakkor felhívja rá a figyel-

³⁵ Hirsch Susan Sontagnak *A fényképezésről* című munkáját idézve fejti ki álláspontját: „»A fénykép az önnön pusztulása felé tartó élet ártatlanságáról és sebezhetőségéről tanuskodik, s fényképnek és halálnak ez a köteléke ott kísért az embert ábrázoló minden fotón«, írja Sontag. A fotó index mivolta felerősíti azt a vonását, hogy mintegy a halál előfutára, hírnöke, ám ugyanakkor azt a tulajdonságát is, hogy az életet jelzi. Az élet a tárgy léte a kamera lencséje előtt, a halál pedig az, hogy mindez már elmúlt. [...] Az élet: a tárgy jelenléte a fényképezőgép lencséje előtt; a halál pedig az, hogy »ott volt«. A radikális törést, a végességet a múlt idő jelzi. A fotó »*ça-a-été*«-ja a visszanezés lehetőségét hordozza a túlélők számára. A fénykép nem közvetít egyéni és kollektív emlékezet között, hanem a veszteséghez és halálhoz kapcsolódva a múltat egyfajta kísértetként hozza vissza, s ugyanakkor hangsúlyozza a múlt visszafordíthatatlanságát. A fényképpel való találkozáskor két jelen idő találkozik, amiből az, amelyik már elmúlt, újraéled a nézés aktusában...» E mondatok Hirschnek egy olyan tanulmányában olvashatók, mely már differenciáltabb leírását adja az utóemlékezet mechanizmusának; ld. *Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory* című írásában olvashatjuk. In: *The Yale Journal of Criticism* 2001/1–37. Az általam idézett bekezdések a 21.-on olvashatók.

³⁶ Magyar nyelven ld. erről bővebben: M. Hirsch: „Kivetített emlékezet – holokauszt-fényképek a magán- és közösségi emlékezetben”, in: *Enigma*, 2003/37–38. 113–132. (Ford. Bán Zsófia)

³⁷ Magyarul olvasható két fontos kötete: *Az új politikai teológia alapkérdései* (L’Harmattan, Bp., 2004.) és *Szenvedéstörténet és megváltástörténet* (L’Harmattan, Bp., 2005.) (Ford. Görfői Tibor)

³⁸ Mártonffy Marcell: „Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd. Teológiai törésvonal Pilinszky prózájában”, *Irodalomtörténet*, 2007/1. 80.

³⁹ Beney Zsuzsa: „Pilinszky »paradoxonai«”, *Műhely*, 1995/4. 43–46.

⁴⁰ Mártonffy, 90.

met, hogy „szó nincs arról, hogy Auschwitzot ezáltal valamiféle negatív mítosszá stilizálnánk”.⁴¹ Metz ugyanis úgy véli, hogy épp a Holokauszt nyitja rá immár eltagadhatatlanul a szemünket, hogy az üdvtörténet és a világtörténelem merev elválasztása a konkrét emberi szenvedés figyelmen kívül hagyásához vezet, s azon keresztül pedig a teológiai horizont hamis afirmációvá való torzításához. Másképpen: érvelésének egyik alapja az, hogy a szenvedés semmiféle kategorizálást, rendszerbe illesztést nem tűr.⁴² A politikai teológia szemszögéből a hit cselekedete elsősorban az emlékezés, amely mind az üdvtörténeti eseményekre, mind a történelemben létező ember sorsára irányul: „a keresztény teológia logoszat... gyökeréig hatolón egy olyan visszagondolás formálta – nem véletlenül vált a »veszélyes emlékezet« a politikai teológia egyik központi kategóriájává –, amely az ember szenvedéstörténetét nem fojthatja és nem felejtetheti el, s nem szüntetheti meg idealista módon.”⁴³ Ezáltal viszont a teológiai gondolkodás önellentmondásba keveredik, hiszen az előremutató üdvtörténeti remény beleütközik az emlékezet szüntelenül megtartó voltára rábízott múltbeli, megváltoztathatatlan, és azáltal semmiféle reménnyel nem kecsegtető szenvedésbe, mint önnön cáfolatába. Metz felkiáltásai éppen azt hangsúlyozzák, hogy a politikai teológiának nem lehet célja eme ellentmondás feloldása, hanem inkább e mélységes törés jelzése, és annak beemelése a hit diskurzusába: „a keresztények Istenről való beszédén általában oly kevésbé érezhető meg a teremtés égbekiáltó szenvedéstörténete. A konkrét helyzet visszasságának még az árnyéka sem lebeg a teológia fölött! És mintha az identitásvesztés tapasztalata sem létezne, amelyben az Istenről való olyannyira magabiztos beszéd az Istenhez forduló tanácstalan beszéddé válik!”⁴⁴ (Az utóbbi mondat nagyon érdekesen reagál a Holokauszt utáni zsidó-keresztény teológia egyik nagy kérdésére az imádság funkciójával kapcsolatosan, nevezetesen, hogy lehet-e, s hogyan lehet a távollévő/be-nem-avatkozó Úrhoz szólni. Metz egyszerű válasza „visszautalja” a hívőt Istenhez, ám nem azért, mintha bármit „tudhatna” az imádság pozíciójáról. Az ima mint Istenhez forduló tanácstalan beszéd teljességgel híjával van a Holokauszt utáni teológiát művelő gondolkodók által felrótt utilitarizmusnak.)

A hit emlékezetének kettős, üdvtörténeti és történelmi volta ugyanakkor az eszkatologikus és apokaliptikus időszemléletek együttes jelenlétéhez vezet. Ám mitől válik a *memoria passionis, mortis et resurrectionis Jesu Christi* „veszélyes emlékezeté”? A jézusi történet emlékébe való eszkatologikus beágyazottságunk a katasztrofák melletti elkötelezettségre hív, s ezért szüntelenül „helyzetbe hoz”, felelőssé tesz, arra indít, hogy cselekvő módon köteleződjünk el a szabadság, a kiengesztelődés mellett – ez az apokaliptikus horizont, a konkrét „jövő megkívánta elszánás”.⁴⁵ Metz elgondolása azért áll ki önmagáért „Holokauszt utáni” teológiaként, mert az emlékezés aktusa azt a következményt hordozza magában, hogy maga a múlt hatja és értelmezi át a jelent és a jövőt, és nem pedig az emlékező – mintegy felmenti az embert a totalizáló utópiaalkotás vádjá alól. Még akkor is így van ez, ha hozzátesszük, hogy az emlékezés fókusza és kontextusa igenis a cselekvő döntésén, választásán múlik. Metz számára azért fontos, hogy az emlékezést és az értelmezést igyekezzen elhatárolni egymástól, mert egyik legfőbb célja a teológiai tudatból kiiktatni lehetőleg minden „absztrakt és ideologikus” elemet, hasonlatosan a szenvedés figurációjának adornói, a *Bildverbot* elvéhez vezető tiltásához: „Az emberiség szen-

⁴¹ *Szenvedéstörténet és megváltástörténet*, 9.

⁴² Idézett művének egyik erős Adorno-utalása, különös tekintettel a *Negatív dialektikára*, éppen ezen a ponton található. „A megtapasztalható világban az értelmetlen szenvedés legcsekélyebb nyoma is az egész afirmatív ontológia és az egész teleológia hazugságát bizonyítja, és mindkettőt a modernitás mitológiájaként leplezi le”, írja Metz. (I. m., 103.)

⁴³ I. m., 10.

⁴⁴ I. m., 13.

⁴⁵ I. m., 88–89.

vedéstörténetének ugyanis nincs célja, hanem – ha kapcsolható egyáltalán bármi is hozzá – csakis jövője lehet. És ennek a történelemnek a számunkra megközelíthető folytonosságát nem a »teológia«, hanem a »szenvedés nyomvonal« biztosítja. A történelem lényegi dinamikája a szenvedés emlékezete, mely a jövőbeli szabadság negatív tudata, s amely arra indít, hogy e szabadság horizontján a szenvedés kiiktatása érdekében cselekedjünk.⁴⁶ E gondolatmenet folytatása is rengeteget merít Adornótól: a szenvedés emléke szétzúzza tehát a rendszerező ész totális struktúráit – ettől veszélyes, s ettől olyan nehezen befogadható a társadalom számára. A hit kontextusában a *memoria passionis*ből és a szenvedés emlékezetéből táplálkozó történelmi tudat oly módon kontextualizálja a világ eseményeit, hogy végső soron a legyőzöttek, megalázottak, számkivetettek, gyengék történeteként látja azt. Erre vetül rá az üdvtörténet előremutató emlékezete, mint provokáció, ami cselekvésre sarkall.

Metz teológiai nézetei akkor lesznek különösen relevánssá a Pilinszky-olvasat számára, amikor a múlt aktív emlékezetéről beszél, s a cselekedet lehetőségeként pedig az újra-elbeszélést jelöli meg (tehát tulajdonképpen a teológiai megújulás munkáját a művészet nyelvén látja a leginkább megvalósíthatónak). A múlt aktív emlékezete a „visszanyúló szolidaritás”, egyfajta irracionális felelősségvállalás mindazért, ami már megtörtént, lezárult – olyan elkötelezettség felismerése, amelyről Pilinszky ír az Auschwitz-fotó kapcsán. Természetesen ez csak akkor gondolható el, ha temporális vagy kauzális egymásra következésen túli viszonyt feltételezünk múlt, jelen és eljövendő közt. A kapcsolat Metz szerint a feltámadás, mely megtörtént, s ugyanakkor az idők végezetébe belerejtett esemény is. „Ez a feltámadásba vetett hit nézetem szerint abban fejeződik ki, hogy – »tényeleneesen« – arra tesz szabaddá, hogy figyelmet fordítsunk a múltbeli reményekre és szenvedésekre, és szembenézzünk a meghaltak kihívásával. A feltámadásba vetett hit nem csak olyan forradalmat ismer, amely a jövő dolgait változtatja meg, a későbbi nemzedékekért küzd, hanem olyan forradalmat is, amely újragondolja a meghaltak és reményeik értelmét (W. Benjamin).”⁴⁷ Az a felismerés pedig már inkább a Pilinszky-versek befogadásának tapasztalatához tartozik, hogy mennyire egymás tükörképe intenzitásában és a reményre való, néha kétségbeesett ráutaltságában a múltbeli szenvedés iránti elkötelezettség, az élőknek a megváltoztathatatlan horizontján túllátni akaró együttérzése és adóssága a holtak felé, valamint a jövő végpontján elrejtett értelemnyeres iránti sürgető és csillapíthatatlan vágy.

⁴⁶ I. m., 104.

⁴⁷ I. m., 108.

BYZANTIUMBAN ÉLTEM ÉN IS

*Maszkról, identitásról, történelemről
Gergely Ágnes Tigrisláz című fordításkönyve kapcsán*

Gonda Júliának

*„A régészetből
egy tanulság legalább levonható,
mégpedig az, hogy minden
tankönyvünk hazudik.
Amit történelemnek hívnak,
azt nem kell földicsérni,

így, ahogy van, a bennünk
lakó bűnöző csinálta –
a jóság történettelen”.*

Wystan Hugh Auden: *Régészet*
(Gergely Ágnes fordítása)

*

Az alábbiakban Gergely Ágnes költői-műfordítói-esszéista életművének bizonyos kérdéseivel szeretnék foglalkozni, legutóbb megjelent, *Tigrisláz* című, nagy angol versek magyar fordításairól szóló kötetéből kiindulva.

A szerző a magyar műhelyesszé legnagyszerűbb hagyományait követő, angol szövegek magyar fordításait elemző kötetet tett le az asztalunkra, legelsőbbben is két szemérmesen tisztelt költőelőde, Vas István és Nemes Nagy Ágnes esszéíró tevékenységének nyomába lépve. Beteljesítve szerény, alázatos vágyát, amit összegyűjtött versei elé illesztett, Weörest parafrazeáló, mestereinek – köztük Nemes Nagynak és Vasnak – címzett hommage-sonettjében, a *Hálaadás-parafrazis*ban fogalmazott meg: „Oltárom nincs. A század félhomályán / hat nagy halottat burkol gézbe hálám. / Bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék”.¹

A könyvbeli írásokat a műhelyesszé minden erénye és sajátsága jellemzi: a gyakorló fordító problémaérzékenysége, apró technikai kérdések iránti fogékonysága, az elméleti problémákkal szembeni józan közömbösség. Ez a közelítés egy-egy apró, de perdöntőnek bizonyuló technikai problémából kiindulva világítja át a verseket, ezekből a technikai problémákból nyit lélektani-egzisztenciális dimenziók felé Gergely is,² itt, fordításelemzésekről

¹ A másik négy megidézett mester Weöres Sándor, Illyés Gyula, Pilinszky János és William Butler Yeats.

² A műhelybírálat kiváló jellemzését adja Vas kritikusi karakterét megrajzoló, kivételes esszéjében Radnóti Sándor. „Bizonyos gyanakvással, bizonyos elragadtatással. Vas István mint kritikus”, in: uő.: *A piknik*, Budapest, Magvető, 2000. A műhelyesszé sajátságait, technikai és egzisztenciális kérdések összefüggéseit érinti Gergelyről írt kisrecenziójában Keresztesi József és Bán Zoltán András is. <http://www.revizoronline.hu/article.php?id=758> és <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEperiodikak/konyvajanlo/0066.html>

lévén szó, annyival bonyolultabban, érdekesebben, hogy két – ugyanazon vers két fordításának összehasonlításakor három – szöveg és két nyelv bevonásával zajlik mindez. Az ilyen típusú érdeklődés érthetően vonzódik a verstechnikai-verstani problémákhoz, Nemes Nagyra és Vasra éppen úgy jellemző ez, mint a szóban forgó, nagyszerű könyv szerzőjére, aki az esszéken belül részfejezeteket áldoz a verstani megoldások áttekintésének. Az életrajzi értelmezés elméleti problémáját is ebből a kiindulásból veszi szemügyre. Minden műhelykritikus szükségképpen barkácsoló szemléletű, szükségszerűen és üdítően szkeptikus, közömbös az elméleti előfeltevések összeegyeztethetősége tekintetében, egyfajta „józan észre” apellálva. Amennyiben Tóth Árpád vagy Keats életrajza – tüdőbajuk – segítségünkre van, megmagyaráz valamit, akkor természetesen bevonatik az értelmezésbe.

Én azonban – az előbb vázolt szemlélettől idegenül, de hűen saját feladatomhoz – mégis megkísérelnék általánosítani, választ keresni arra a kérdésre, milyen Gergely Ágnes szerint a jó versfordítás. „Kemény és pontos versmondatt” – olvassuk Szabó Lőrinc Blake-fordítása, *A tigris* egyik részére utalva, és a szerző egyetértőleg idézi Rába Györgyöt, a szóban forgó két sor „véglegesnek látszik Szabó Lőrinc átültetésében”. Ezek volnának alighanem a fordítás legfőbb értékei, legyen kemény és pontos, így pedig, lehetőleg, végleges, örök. Szabatos és végérvényes módon megfogalmazni egy felismerést, véglegesre munkálni – ez a költő feladata. Ugyanazzal a pontossággal és véglegességgel szólaltatni meg ezt a nyelvi-költői felismerést a másik nyelv terében – ez volna a fordítóé.

„A vers szégyentelen halálugrás”, írja ugyanakkor Gergely kicsit előbb, Kosztolányira hivatkozva. A verssel mindig valami bizonytalanba ugrunk, hiába fegyelem és mesteriség, melyek elengedhetetlenek, de semmiért nem szavatolhatnak. A fordítást mintha ez állítaná szembe a versírással a Gergely Ágnes idézte Kosztolányi-szövegben. Fegyverek közt hallgatnak a Múzsák, háborús időben fordítani kell Kosztolányi szerint.

„Sokszor nem gyakorolhattam erőmet. Ekkor legalább az erőm tudatában kívántam lenni. Mint a légtornász, akitől elvették hintáját és porondját s szűk szobában svédturnázik... s készül az egyetlentre és nagyszerűre, a halálugrásra”. A fordítás Kosztolányi sorai szerint technikai készségeink szinten tartása-fejlesztése, felkészülés – amennyire lehet – a versírás halálugrására, de maga nem halálugrás, csak edzés. De így gondolja-e Gergely Ágnes is? Látszólag egyetértően idézi, de a jól figyelő olvasó már a következő mondatokban is talál okot a gyanakvásra. „Verset fordítani olyankor is lehet – vagy kell –, ha az ember visszaretten, bajban van, vagy csak gyakorlatozik. Lakatos István 1957-ben a börtönben foggott bele Vergilius *Aeneis*ének fordításába”. Világos, mit értsünk azon, ha „az ember bajban van”, erre példa Lakatos István, és azt is értjük, erre példa Kosztolányi, milyen az, ha „gyakorlatozik”. De mitől retten vissza, ha a fordítás csak készenléti edzés? Mitől kell akkor tartania? A könyv vége felé, a Kosztolányi-idézet újbóli előkerülésénél már ezt a kommentárt olvassuk: „A szembekerülés pillanatához már nem fér tapasztalat. Újra és újra megcsap, hogy idegen a vers, a nyelv, az ember, aki a verset írta, a kultúra, ami mögötte áll. Rémületem, hogy talán nem bírok velük azonosulni, elveszi a maradék biztonságérzetemet is. Nincs közöttünk hinta, nincs porond”. Gergely Kosztolányi szavait („hinta, porond”) használva épp az ellenkezőjét állítja Kosztolányi tételének. A műfordítás olyasmi, ami – nincs hinta és porond – végképp teljesen kiszámíthatatlan, a fordító nemhogy nincsen biztonságban, de még „hinta” sincsen, nem akrobatamutatványt mutat be, hanem egyszerűen: repül. Hiába kiemelkedően fontos hát Gergely Ágnes költői-fordítói ethoszában és versvilágában – egyik mestere, Nemes Nagy Ágnes örökségeként – a pontosság és a fegyelem, mégsem azé a siker, a fordításban megszólaló költői igazság, aki akarja, sem pedig azé, aki fut. A fordítás nem pusztán pontos megszólaltatás egy másik nyelvi térben, hanem mindig elmozdulás is, a költemény egy lehetséges arcának felmutatása, ami csak mint lehetőség adott a versben, és a fordításban születik meg, éppen abból a perspektívából mutatkozik, ahonnan a fordító közelít. Gergely ebben a vonatkozásban is idézi Kosztolányit, és ebben a vonatko-

zásban is finoman ellép mellőle. Kosztolányi ugyan azt állítja, hogy a versben mindig és szükségszerűen hallatszik a fordító hangja, az kelti mintegy életre, de a fordítónak – így Gergely – tudnia kell, hogy „a vers nem az övé”: a versben meg kell szólalnia az idegenségnek is, a fordító is kommentátor, aki nem hallgathatja el a szöveg saját igazságát, ellenkezőleg, meg kell szólaltatnia azt, ami csak általa szólhat meg. Gergely gyakran hangsúlyozza, hogy mindkét nyelven hallani kell megszólalni a verset, ha le akarjuk fordítani. A fordítás úgy közvetít két nyelv között, hogy ebben a közvetítésben szólaljon meg valami a különálló nyelveken túllépő, de eredendően nyelvi és kifejezésbeli, egy olyan igazság, ami, ha nem is a fordításban jön létre, de a fordításban mutatkozik meg, ha tetszik, a fordítás eseménye mint igazságtörténet folyamatában lép ki az el-nem-rejtettségbe. Ahogy Kosztolányinál a fordítás, Gergely Ágnesnél az elemzés olvasható titkos önarcképként.

Az idegen és a saját effajta összjátéka, az idegenség megszüntetve megőrzésének dialektikája egyúttal identitáskonstrukciós kísérlet is.: „negyventől tettem magasra a lécet / a kicsi térben megidéztem Yeatset” – írja Weörest parafreazáló, *Összegyűjtött verseinek* kötetét nyitó hommage-versében a költő. A kicsi tér Yeats e könyvben is idézett sorára utal: „Nagy harag, kicsi tér”. A versben világos, a kicsi tér, amelyben Yeats megidézettik: Magyarország. Az eredeti vers megelőző sora azonban így szól: „Ír földről hoz minket a szél. / Nagy harag, kicsi tér” (Illyés Gyula fordítása).

Írországot behelyettesíti a költő Magyarországgal, ír „maszkot” húz magára, míg magyarságáról beszél. Maga nevezi „maszk”-húzásnak ezt az eljárást Yeatsról szóló munkájában. Megfordítja Yeats gesztusát, aki a Nyugat magyarjának nevezte az íreket fiatalkori versében. „Hazánk is látta sok derék fiát / börtönfalak közt, feldúlt otthonát / gyomokba veszni völgyön, dombon át / ó, sebzett szívű nép, e bús pohárt / Nyugat magyarja hadd köszöntse rád”. (*Nyugat magyarja* a címe Gergely Yeats-könyvének). Az ír költő írségének maszkja a magyarság volt, Gergely magyarságának maszkja az írség. Ami közös bennünk, az a „sebzett szív”, a „feldúlt otthon”, a kis népek kiszolgáltatottsága, a kicsi tér, ahol nagy harag gyűlik fel, a frusztráció agresszióba fordulása, ami a kis tér miatt szükségszerűen önpusztítás lesz. A történelem számkivetettjeiként válnak felcserélhetővé, és ez a játék, a megidézés, alighanem a kicsi tér valamelyes tágítását is lehetővé teszi. Kell-e mondani, hogy ez a két maszk közösen eltakarhat-megmutathat, és bevonhat a maszkáalba egy harmadik identitástényezőt, a zsidóságot. Nem kell különösebben éles fül ahhoz, hogy kihalljuk a kisgyermekként zsidósága miatt üldözött, magyarul író, a magyar nyelvet és kultúrát egyedüli otthonának tekintő, az idegent magyarul megszólaltatni kívánó költő-fordító vallomását a fordításkötet Yeats-idézetéből: „Mibennünk mindig itt él a múlt, vannak pillanatok, amikor a gyűlölet megmérgezi az életemet, s elpuhultsággal vádoló magam, mert nem adok neki adekvát kifejezést... S akkor rádöbbenek, hogy... lelkemet Shakespeare-nek, Spenser-nek, Blake-nek s talán William Morrisnak köszönhetem, és az angol nyelvnek, amelyen gondolkodom, beszélek és írok, és minden, amit szeretek, angolul jutott el hozzám”.

Maszkokat visel, eltéveszthetetlenül, az *Ír fohász 1916-ból* című vers is. Ez a kudarcba fulladt húsvéti felkelés éve. „Ó, kelta kőkirály, tekints le végre / villám sújtotta szirtjeid közül / e száműzött, e végzet verte népre, / mely a világot kapta börtönül. // Ha jókedvét, ha kincsét nem tetézed, / törd meg jobboldal ellenség szívét, / s ha mégis bünteted e népet, / legyen büntelen, hiszen a Tiéd”. Világos a bibliai utalásokból, valamint a nép és Istene kapcsolatából, hogy az írek a zsidók maszkjai, és a Himnusz idézett sorokból az is nyilvánvaló, hogy a magyarokéi is, az írek mutatják meg a sorsközösséget, amit megénekeltek a régi protestáns prédikátorok. A maszk itt nem eltakar, hanem felfed és összekapcsol. A *Temető Pannóniában* című versben elfed. „A katolikus temető / katolikus fogad, / de nem tudni, kit hantol el / a Kozma utca 6”. A vers ironikusan utal a Gergely-poétika később elemzendő enigmatikusságára, a címre mint a költői szövegben hasznosítható enigmára: „Ó, Istenem, úgy kedvelem / a szimbólumokat – / de mit jelké-

pez voltaképp / a Kozma utca 6?“. A válasz: „Csak a szemérem nem kopik / a pannon ég alatt“. A Kozma utca 6. címe maszkká válik, az e cím alatt található zsidó temető maszkjává, a rejtőzködés emblémáivá. A vers játékosból imperatívikus hangoltságúvá váló zárata a halálban sem elvehető személyes méltóságra hivatkozva, a halhatatlan lélek nevében követeli az identitást, az önazonosság maszkjainak felfedését: „Ne hidd, hogy jobb a semminél / egy puszta számadat. / Itt élél. Több vagy holtan is / mint Kozma utca 6.“

Egy ismerős és megvilágító maszkot mégis megtalálunk a szövegben. A zsidók szemérmességét „a pannon ég alatt“-i szemérmességnek nevezi, a zsidó temetőről pedig, melynek megnevezését követeli, azt mondja: *Temető Pannóniában*. Pannónia provincia, ezt a provincia-létet, elnyomottságot, az alattvalói reflexeket, óvatosságot ismét közösnek ismeri fel, azért pannon a temető, mert szemérmes a vers, de azzal, hogy pannon temetőnek írja le a zsidó temetőt, azt is állítja, hogy akik benne nyugszanak, nos, azok halhatatlan lelkének azzal is tartozunk, hogy elmondjuk, zsidóként magyarok voltak. A magyaros verselésű sorok ugyanerről tanúskodnak. A vers furcsa feszültsége, hogy először eltörli a halálban az önazonosságot, és ennek a törülésnek a folyományaként törli el a maszkokat is. „Az élet csupa jeltbeszéd / – a halál álmosabb: / egyformán ásít bárkire / egy Kozma utca 6.“ Később, mint láttuk, a halál ellenében is sértetlen én, a halhatatlan lélek nevében beszél. A halál eltörli a maszkokat és eltörli az iróniát, de nem törölheti el egyediségünket, önazonosságunkat, érvényben hagyja a rájuk hivatkozó felszólító, etikai célzatú megszólalást. Ezt a képletet, sokféleképpen módosulva, sokszor viszontláthatjuk Gergely Ágnes verseiben.

Mint mondtuk, a fordításkötet jellemzései egyúttal szemérmes önarcképek is, Gergely Ágnes versválasztásai, és ahogy szemügyre veszi a választásait, kirajzolják az őt foglalkoztató poétikai és gondolati kérdéseket.

A „tapasztalás sorozatában a beárnyékolta, a fenyegetett létezés futamai szólnak. Éppen ettől a madárdalszerű formától kapják meg a versek azt a vibráló nyugtalanságot, azt a váratlan elsötétülést, ami kitölti a keretüket, mintha egy kéz benyúlhat, be is nyúl az ablakon, hogy a falra írjon valamit. Néha egy szócska elég a figyelmeztetéshez“ (22.) – véli a szerző William Blake versciklusáról, *A Tapasztalás Dalairól* szólván, és úgy érezzük, mintha saját verseiről beszélne. Gergely költeményei formailag zárt, egyes csoportjaikban szintén – akárcsak Blake-nél vagy Yeats-nél – dalszerű, elképesztő formabiztonságú költemények, melyek mélyén érzékelhető valami a szorongás lényegéhez tartozóan megfogalmazatlan, kimondatlan, amit az olvasónak akár egyetlen szócskából kéne észrevennie.

Gergely *Tigris*-értelmezését olvasva elgondolkozhatunk, vajon az említett, az ablakon benyúló kéz nem az az „örök kéz“-e, mely szimmetriát, még hozzá rettentő szimmetriát, vagyis – Gergely Ágnes felfogásában – költészetet teremt?

Erről a költészetéről sokan leírták már, hogy enigmatikus költészet, ugyanakkor azt is érezzük, hogy a verseknek van valamiféle határozott közlő szándéka is, akár etikai természetű állítása. Egy kéz, amely benyúl a falon, és ír valamit, valami riasztót, súlyosat és önmagunkkal szembesítőt, ahogy a *Dániel könyvében*, és ezt a vers háttérében lévő írást rejti el a roppant kimunkált szöveg teste. Ha Gergely költészete enigmatikus, hozzátehetjük, hogy ez egyfajta apodiktikus enigmatikusság.

Az *Óda egy görög vázához* híres, axiómaszerű zárósora kapcsán jegyzi meg Gergely, hogy „a XX. század a sarktételeket a költészetben nehezen viseli el, különösen intelmek fényében“. Ezt a poétikai problémát akarja megoldani egy mélységesen „elkötelezett“ költészet, nem valamiféle korszerűségi illetudásból, valóban nem „hajol meg a korszellem, s a kordivat előtt“, ahogy idézett hommage-verse mondja, mi sem idegenebb tőle, hanem valódi és súlyos poétikai problémaként érzékeli, hogy a transzparens tanítás nem képes megszólaltatni semmilyen költői igazságot. Ennek a problémának a megoldására dolgozza ki az „apodiktikus enigmatizmus“ poétikáját. Az egyik tanulmányban Gergely elmondja, hogy milyen esetekben válik különlegesen izgalmassá egy fordítói feladat, s

ebből az egyik az, ha a versnek titka van. „A legtöbb vers mélyén ott marad egy réteg, ami elemezhetetlen. Ami csak a metakommunikáció szintjén fogható. Azaz:...valami fontosat rejt előlem a vers”. Ezt az „elrejtést” Gergely Ágnes sajátos redukcióval éri el, valóban Pilinszky tanítványaként, a motívumokat kiszakítja a környezetből, és enigmatikus jelekké teszi, amelynek felfejtéséhez elengedhetetlen kultúrtörténeti kontextusuk bevonása és – persze – bonyolult és homályos versbeli viszonyrendszerük tisztázása. S így is marad valami a verstől elidegeníthetetlen homályból – az ilyenfajta homályosság is talán Yeatshez kapcsolható. Egy látszatra kevésbé fegyelmezett, Gergely angol professzor ismerősétől egyenesen „hisztérikus”-nak minősített költészetben, a Sylvia Plathéban is a motívumok engimákká válása, a kihagyások rendje izgatja a szerzőt, és azt mutatja meg elemzésében, hogy mindaz, amiről úgy tűnik „a halálra ítélt elme szeszélyes képzettársításai”, az valójában „a halálra ítélt elme halálos logikája”. Eközben képi értelemben és stilisztikai értelemben a verseket semmiféle redukció nem jellemzi.

Vegyük példának az életmű egyik leghíresebb versét, az *Aput*. Olvasás közben érdekes észben tartanunk, hogy Gergely fordította és kommentálta többször, mostani kötetében is az előbb említett Sylvia Plath *Daddy* című versét, amelyben azt olvassuk: „Szép anyám cigány, sorsom balog, / velem egy pakli, egy pakli tarokk, / mért ne lehetnék zsidó”. A költemény egy – valójában különben ilyenként nem létező – náci tiszt édesapához szóló lírai monológ.

Gergely költeménye pedig az – egykor valójában létező – munkaszolgálatosként meggyilkolt édesapáról szól.

„Emléke napszínű falakban. / A falak hült helye a napban. / Árnyéka nőttön nő. A fény fia. // A temető nem szerves kémia.”

A felütéssel rögtön belépünk a szaggatottság, a paradoxonokba összeálló motívumok terébe. A napszínű, a nap kiszívta falak, melyek őrzik az emléket, eltűnnek a második sorban, felszívódnak a napban, lehetővé válik az átjárás az emlékezet számára – apuhoz. Vajon miért? Árnyéka nőttön nő. A meggyilkolt apa árnyéka egyre jobban ráborul a lírai én életére, egyre inkább főlé hajol, árnyékában mégis egyre világosabb van. Hiszen „a levegőváz üvegesedik, / az alkony és a köd / nem vár novemberig”. Őszül, az ember egyre közelebb kerül a holtak árnyaihoz, egyre megengedőbb az emlékezéssel. A különálló mondat ugyanis, akárcsak az egész vers – „a temető nem szerves kémia” – vita egy ifjúkori mű, a költőnél talán leghíresebb verse, az *Ajtófélfámon jel vagy* nyitóversszakával: „Nincsenek emlékeim, / és ha vannak sem őrzöm őket, / sohasem koslatom a temetőket, / nem érdekel a szerves kémia”. Azonban a növekvő árnyak, „a nyirok és a köd idején” már többet tud az ember. „Az emlékezés nem vegetatív”. Az emlékezés, éppen úgy, mint ahogy a vers metszi ki a motívumokat az idő folyamatosságából, kimetszi az emlékképet az időből (ahogy Pilinszkyknél is látjuk). Ezt már tudta voltaképpen a fiatalkori vers is, a mozdulatot kiemeli ott is folytonosságából a traumatizált emlékezet: „Érzem, hogy indulsz. Kilépsz, jól öltözött csavargó, / sohasem mész, csak indulsz”. A vers záróképében pedig a fájdalom kozmikussá tágítása a fájdalom örök voltát jelzi, egyrészt feldolgozhatatlansága miatt, másrészt pedig azért, mert műalkotássá lett: „velem indulsz, lélegzel, könnyeid / az én torkomat szorítják, és én hagyom, / s ott fön, ahol nincs keresnivalója, / az a szádból kiütött vékonyka Memphis-cigaretta / átégeti a bőrt egy csillagon”. Így kerül át az emlék a trauma örökléséből a megmunkált emlékezet öröklésébe, ezért lehet a cím: *Ajtófélfámon jel vagy*, mezüze tehát, ami, a parancs szerint, Istennel szembeni kötelességeire emlékezteti mindig a jámbor zsidót.

Ez a közeledés, a falak leomlása az oka, hogy az árnyék növekedése a fényt növeli, így lesz az egyre növekvő árnyékú apa a fény fia, hiszen a Napban van, abban a dimenzióban, ahol eltűnnek az emlékezés előtt álló falak.

„Ablakok mögött fuldoklik, kinek / nem vált vérévé, hogy a falakat / többé már senki nem építi meg. / A csontok közt lakó jól tudja, hogy / nem tünemény az, ami elforog /, ha szinkópásan elrémül a szív. // Az emlékezés nem vegetatív”. A falak motívuma, ezt nem nehéz kihallani a versből, új kontextusban, kiegészült jelentéssel tűnik fel: azok a falak, amelyekről itt szó van, gettófalak, bezárnak és elválasztanak, és ha ma épp nem is állnak, a traumatizált emlékezés („nem vált vérévé”) számára mindig fenyegetet újbóli megéptülésük. A csontok közt lakó, aki soha nem szakadt el halottaitól és a gyermekkori traumától, tudja, hogy az emlékezet állandó jelenléte állandó fenyegetés is. Az a bizonyos állandó fenyegetés, ami ott bujkál minden verssorban, a falon lassan kirajzolódó írás. „Az a katonaszínű hátizsák / az asztallapban kitapintható. / Ha nincs benne diófogórcs, / akkor is látható, hogy a fán / végigömlött a tea. Pedig a / termoszban kellett volna maradnia. / A melegnek az alsóneműben. / A szónak benn, az imakönyvben”. Világos, hogy nem a testi érzékek számára kitapintható a hátizsák az asztallapban, ahogyan az emlékezés sem vegetatív és a temető sem szerves kémia, és ahogyan Keats-Tóth Árpád már idézett, Gergey által tárgyalt versében sem „testi fülnek” hangzik a vázán látható síp dala. Az élet-történet elemei az időből átléptek a vers örökkévalóságába.

Ebben a térben válik lehetségessé az események visszapörgetése, képzeletbeli jóvátétel, hogy az emlékek filmje, ami az indulás mozzanatánál mindig leáll, újra és újra ugyanazt a kockát mutatva most elkezdjen visszafelé pörögni, visszakerüljön a tea a termoszba és így tovább. Aztán újra látjuk ismétlődni az elindulás, az időből történő kilépés pillanatát.

„Harmincnyolc áldott férfié. / A súlya körülhatárolható. / Tárgyak, vonzalmak, tollpelyhely. / Az idő, mint a só”. Újra a paradoxonokat alkotó motívumok. Súly-tollpelyhely-só. Az elindulás pillanatában a még csak harmincnyolc éves apa – akinek a versbéli, a múltó időben maradt beszélő már az édesanyja lehetne – tárgyai és vonzalmi is könnyűek még, hiszen az idő nehéz, „mint a só”, az, amit felvéve a hátizsákját „apu” levetett magáról. „A savannán, örök tulajdonán / végignéz napnyugtakor az oroszlán. / De azt őrzí a só mindenikiből, / amivé utoljára lefokozták”. Nem lehet eldönteni, kinek az allegorikus ellentéte a napnyugtán végignéző, búcsúzó oroszlán. A versszak zárósora, az „amivé utoljára lefokozták”, az Apával, az Apa megalázásával, méltóságától való megfosztásával kapcsolja össze. De a napnyugtát, az őszí a lírai alany, a lány beszédének környezeteként létesítette a vers, a lány az, aki napnyugtakor visszanez. Az évtizedes falak lassan tényleg leomlanak apa és lánya között. „Pária. Így van igazán közel.” – olvassuk a folytatásban. A só-motívum két előfordulása a versszakban két különböző időtapasztalatot jelöl. A múltó, elpergő idő súlyáét („az idő, mint a só”) közmondásos nehézségével, és a trauma, a megalázottság örökkévalóságát („azt őrzí a só mindenikiből, / amivé utoljára lefokozták”), hiszen a só konzervál is.

Ennek az egyetlen motívumba sűrített kétfajta időszemléletnek a szétválása mutatkozik meg, lép elő az el-nem-rejtettségbe a záró versszakban. Az, ami az eltűnő-elmúló idővel együtt süllyed el, és az, mi glóriával átallicpi azt. „Az ajtófélfán elbarnult a jel. / A rács a gyenge fűvön felviláglik, / az Élmunkás-híd újra Ferdinánd-híd, / rossz és rosszabb közt, mint erős gerenda, / átparázlik egy Memphis-cigaretta, / a Felsőbb Ennek nincs több, ami fáj. // A falak húlt helyén Dávid király.”.

A rács a „falak” motívumának utolsó variációja, utána már hidak következnek. A kétféle idő jelölője a Ferdinánd híd motívuma is, hiszen az elbarnult mezüze mellett ez jelzi a két vers közt eltelt majd három és fél évtizedet. De jelzi az összekapcsolódást is azzal, aki vállán hátizsákjával már kilépett az időből, „újra” Ferdinánd híd, mint az ő idejében. E kétfajta idő közt válik híddá. Első jelentésében két időszak, „rossz és rosszabb” között ível át, a létező szocializmus és napjaink Magyarországá közt, második jelentésében viszont a csillagbéli apa és lánya fogyó idejét köti össze. A mondattani eldöntetlenség megerősíti ezt a lehetőséget, az Élmunkás hídra és a Memphis cigarettára egyaránt vonatkozatható, hogy „rossz és rosszabb közt, mint erős gerenda” ível át. Maguk a motívumok is

(híd, gerenda, cigaretta) megképzik ezt a hidat a versszakon keresztül. A másik oldalon pedig, a falak hűlt helyén Dávid király, akinek újraalapított királysága követi majd a Messiás eljöveteletét. A fájdalom örökkévalósága itt is átvált – a fájdalomtalan Felsőbb Én, (emlékszünk, ez az, amivel már a *Temető Pannóniában* című versben sem bírt a halál) a találkozás örökkévalóságába. A két part között, a történelem szennyes árja fölött a vers ível, a vers, ami kimetszi az emléket az időből, és megvilágít. Hiszen, ne feledjük, maga a híd, a cigaretta nem csak a fénybe vezet út – maga a fény is. Felparázslík. A versben mutatkozik meg, világlik a transzcendens igazság.³

A tézisszerű megállapításokat („a temető nem szerves kémia”, „az emlékezés nem vegetatív”, „de azt őrzi a só mindenkiből, / amivé utoljára lefokozták”), nem csak elhordozza, de valóban súlyossá teszi ez a hihetetlenül kimunkált poétika.

Ennek a poétikának a komplexitását, hagyományainak antagonizmusát viszi színre a már elemzett *homage*-vers is, az *Összegyűjtött versek* nyitószövege. A lírai én megidézi Nemes Nagy redukcionizmusát – „a deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg” – és egyúttal az illyési „ízeket”, két nagyon eltérő versvilágot, Pilinszkyt, akitől azt tanulta, „hogymeg se hajoljak / a korszellemtől s a kordivat előtt”, valamint Weörest, saját verssorára utalva: „Szememnek Weöres nyitott új mezőt”, tehát a tradicionalizmust és a mindenkori modernséghez fűződő vonzalmat. Arra az *Újhold* és Weöres poétikája közti antagonizmusra is utal a verssor, amit Nemes Nagy híres versmondatai – „Döngesd magad körül a katlant, / élni tanítsd a fulladót, / Ne mondd soha a mondhatalat, / Mondd a nehezen mondhatót” – írnak le talán a legpontosabban. Ha egyszerűbben akarom mondani, akkor a nyelvre bízott és a gondolati fegyelem által kontrollált, a megismerést célzó szó különbségére.

Beleíródnak továbbá a versbe a „hajlíthatatlanság”, a versalkotás szakmai és etikai fegyelme és a tétovaság, a szkepszis „poétikája” közt feszülő ellentétek is. „Meg se hajoljak” – ez Pilinszky parancsa, „a visszhang is vacoghat”, ez Vas István korrektívuma. Valóban, ezeknek az elképzeléseknek a metszéspontján rajzolódik ki Gergely Ágnes verseinek a legvégső lehetőségig végiggondolt poétikája.

A szonett pontosan kirajzolja a Gergely-líra hagyományszemléletét is. „Ők lánggal égnek, én vagyok az emlék. // Oltárom nincs. A század félhomályán / hat nagy halottat burkol gézbe hálám. / Bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék.”. Az előd-utód sort felcseréli a szöveg, és immár nem az utód oltarán ég hálááldozat („Oltárom nincs”), nem az utód szava világítja meg az elődök művét, az utód verse maga legfeljebb csak hamuja lehet az ő lángjuknak, ő az, aki eltűnik majd a múltba, miután egy életidőnyit bolyongott a század félhomályában a hat fárosz örök, de emberi fénye által bevilágított keskeny úton. A fároszok helyén Weöres versében csillagok állnak. Ez a csere lehet utalás Baudelaire híres *homage*-versére (*Fároszok*), de sokkal több is ennél. Eredetük szerint tehát a hatok nem „csillagok”, nem földöntúliak, nem kezdet nélküliek, a történelemben született meg művük, hogy aztán kiváljon fényével, örök lángjával a süllyedő századok félhomályából, mint Keatsnél a görög váza és Yeatsnél Bizánc mozaikművészete meg a Hagia Szophia. Aligha véletlen, hogy ez a két, egymással érintőlegesen kapcsolatba is hozott nagy vers fontos része a *Tigrisláznak*. Megóvni és továbbítani („hat nagy halottat burkol gézbe hálám”, „bárcsak a porban lábnyomuk lehetnék”), továbbadni úgy, ahogy ezeken a verssorokon fut át a h és t, majd a b és az l-k hangok kombinációja, ez a költő feladata: csak posta volt, ahogy Babits mondja, nyom, melyet a holtak lépte vet. Kimentti azt, ami időtlenné vált, ami immár örök, a század sötét félhomályából.

Gergely Ágnes ugyanis a szó minden értelmében: humanista, aki nagyon is közel érzi magához az *Óda egy görög vázához* történelemszemléletét, egyfajta antikvárius történe-

³ A vers érdekes – az enyémet bizonyos pontokon megerősítő, máshol attól radikálisan különböző – értelmezését adja Szegő János: „A vers színváltozása”, *Parnasszus*, 2007/3.

lemszemléletet, a megfagyott, örökké vált múlt mint a mi időbeli végességünket meghaladó teljesség iránti áhítatot: „a Grecian Urn természetesen görög váza; a történetivé nemesedett haláltudat mégis megsuhintja belőle az olvasót” – írja a *Tigrisláz* Keatsről szóló részében. A halál biztos tudata garantálja, hogy a magában álló, rendezett és példaadó múlt mint szépség vagy bölcsesség, mint kultúra – írás a falon – mindig meghalad bennünket. Yeats Bizánca Gergely Ágnes olvasatában ennek az antikvárius történelemszemléletnek az emblémájává válik. Ezért fontos különösen Gergely Ágnesnek, hogy az „urn” jelenthet vázát és urnát is, a váza a művészet örökkévalóságát, az urna a beszélő halandóságát jelzi, sűríti egyetlen szóba. A múlandó az „örök”-re leselkedő folytonos veszélyként mutatkozik meg: a váza törékeny. Az *Óda...* első sorának „still unravish’d” jelzőjét elemelve jegyzi meg Gergely, hogy a jelzett szó, a váza „szűz lány. Jelzőjének alapszava, a *ravish* ige azt jelenti: megerőszkol, de jelentheti azt is, megbűvöl. Ezt a népmesészerű kettősséget hangolja finomra a jelentéktelen kis időhatározó-szó, a *still* (még mindig). A menyasszonyt *mostanáig* nem erőszakolták meg, nem bűvölték el; a vázát *mindmáig* nem törték össze. De törékeny”. Az „urn” szóban megbújó kettőség mintájára kapcsolódik össze, figyelmeztet Gergely Ágnes, az „overwrought”-jelzőjében a „kimunkált” és az „agyonhajszolt” jelentése, és a versmondattan lehetővé teszi, hogy egyszerre vonatkozhasson a vázára és a szűzekre, visszautalva az előzőekre, a háttérben megbújó fenyegetést újra felidézve. Így világossá válik, miért definiálja a modernitást Gergely a bevezető esszéiben „örökös égzengés”-ként, miért gondolja úgy, hogy a modern vers lényege ez örökös égzengés modern tapasztalatának artikulálása.

Ez a hagyományszemlélet magyarázhatja – mutatis mutandis – Gergelynek a könyve végén értelmezett Thomas Hardy-vershez fűződő vonzalmát is. A vers címe biblikus: „*Országok megtöretése*” idején, háborús életkép a hátszövegéből. A hátszövegi csendélet háttérben, a vers végén feltűnik egy szerelmespár: „Csak egy lány meg egy fiú a dicső / győzelmű krónika /, az semmivé lesz, de az ő/történetük soha”. A „semmivé lesz” az eredetiben „will cloud into night”, Gergely Ágnes nyersfordításában „belesötétül... az éjszakába”.⁴

⁴ Vas szkepszise és iróniája szólal meg, ahogy Gergely Ágnes briliánsan észreveszi, a Hardy-fordítás egy betoldásában, a történelemmel, pláne a „haladással” szembeni végtelen, részben Kavafiszon és Elioton, részben saját történelmi tapasztalatokon iskolázott, cinizmusba hajló szkepszis. Hardy szövegében a háborús krónikáknak nincs jelzője, Vasnál válnak ironikus „dicső” győzelmű krónikákká, melyek semmivé lesznek. Vas gúnya felerősíti a szöveg megvetését a történelem iránt. Ez a rezignáció szólal meg az ’50-es években írt híres soraiban: „Hol vannak már húsz év előtti / Eszméink? Megvalósulóban”, és ez válik később cinizmussá kavafiszos ravennai bökverseiben, például ebben az üdvtörténetet magasztaló kis darabban: „Theodorik hamvait a szélbe / szóratta a győztes Belizár. / Mire a császári város / Föllélegzett, mert az áriánus / Rothadó ragály veszélye / Kezdett szűnni már. / / És megtért az utolsó eretek. / Hála a bizánci fegyvereknek”. Érdemes elolvasni mindehhez egy általa fordított Kavafisz-vershez írt kommentárját: Vas István: „Konzztantinosz Kavafisz: Egy kisázsiai községben”, in: *Miért szép*, Rónay György és Vargha Kálmán (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973. Aligha független a Vassal egy ideig közeli viszonyban lévő Spiró György történelemszemléletének a pusztító történelemtől legalább némi nagyszabásúságot megtagadni nem tudó, „romantikus” cinizmusa ettől a minden romantikától ment cinizmustól (romantikusnak maga Vas nevezte Spirót korai verseskötetéről írt recenziójában). Eggyel továbbmenve akár azon is el lehet gondolkodni, hogy vajon mit köszönhet ennek a romantikus cinizmusnak a *Paulus* és a *Kazamaták* történelemszemlélete, amit ez Margócsy István futólag meg is tette: http://www.ketezer.hu/menu4/2006_11/margocsy.html. Vas költészetében az 50-es évek nagy kiábrándulása előtt is megvoltak már az alkati történetfilozófiai szkepszis csírái, úgy hiszem: a *Háború és békéről* írt versében arról vall a lírai én, hogy párhuzamosan kezdte olvasni Marxot, Bakunyint és Tolsztoj regényét, izgatta is „a sötét, tekergő, / áthatolhatatlan eszme-erdő”, de mégis: „míg fakult az elmélet hatása, / élt a tündér Rosztova Natása”. Ha tudjuk, hogy ez az „elmélet” a marxi történetfilozófiai elmélet volt, akkor meglepően erőssé válik az összecsengés Hardy Vas-fordította sorai és Vas saját, korai verse közt.

A dalszerűséget kontrasztként megidéző Gergely-versben – *Izabella és Ferdinánd* – valami hasonlót látunk: „Izabella és Ferdinánd/megszabja, kinek mennyi járt, / s megszabja majd, ki mennyit árt – / Izabella és Ferdinánd. // Ki kőcsipkét ver hidegen, / meggazdagszik a tizeden, / turbánt, kaftánt hord szívesen, / tekercset olvas: idegen. // Izabella és Ferdinánd, / a menet Allahot kiált, / a menet Adonájt kiált, / a két menet égre kiált. // És mennek Gibraltár felé, / Kis-Ázsia, Bizánc felé,/Velencei kalmár felé, / Spinoza és Rembrandt felé. // Izabella és Ferdinánd! / Ismeritek a tű fokát? / Ez átjut és az nem jut át: / egy gémeskút útjába állt //... ó, Izabella, Ferdinánd! / Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd.”.

Az elűzött, menekülő mórak és zsidók üldözői „eltűnnek”, Spanyolország nagysága villámgyorsan semmivé lesz („Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd”), az üldözöttek gyermekeinek munkája viszont megmarad. Spinoza és Rembrandt megmaradnak. A múlt mint történelem múlandó, a múlt mint szellem viszont az elsősorban éppen történeti időként értett időn túlra kerül. A klasszikussá vált műtadarabok történettelenek, időtlenek lesznek Gergely Ágnes verseiben.

Ez az, ami igazán foglalkoztatja költőként, fordítóként és elemzőként: a múlandó mögött felmutatni, „kimenteni” az állandót, az írást a falon, ugyanakkor megmutatni az örökben a fenyegetettet, mintegy a vers háttéréként, elfojtottként, szorongásként. Ahogy az Apa kísérteténél láttuk. Az „emléke napszínű falakban, / a falak hűlt helye a napban, / árnyéka nőttön nő, a fény fia” – oximoronsorai a pusztulás és az öröklét között mozgatják az apa alakját. A motívumok sűrűsége, a kihagyások éppen olyan lassú és alapos, szétszálazó olvasást kívánnak, mint amit Gergely Ágnes maga mutat be nekünk mások verseire figyelve. Azt, hogy ez a poétika, amely saját időbevetettsége ellen küzd, milyen erősen kötődik az *Újhold*hoz, jól példázza Nemes Nagy Ekhnátonjának felkiáltása: „a vágy már nem elég, / nekem betonból kell az ég”. Ugyanakkor láttuk az oximoronsorokban, hogy Gergely Ágnes nagyon is ismeri az időbelit, az esetlegeset, az esendőt, nála a megformálás, a reflexió a szigorú kompozíció része. „A deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg, / s Vas Pista, hogy a visszhang is vacoghat”. Yeats második verse, ahogy Gergely Ágnes elemzése megmutatja, hasonló tapasztalatot artikulál, Bizánc egyszerre történelemnek alávetett és történelemfeletti, „örök”, anélkül, hogy a két dimenzió bármelyike végleges győzelmet arathatna.

Ugyanennek az antikvárius karakterű hagyományviszonynak, tekintélytisztületnek köszönhetően óvatos Gergely minden olyan kánonkiigazító kísérlettel szemben, amely utólag akarja beleírni az irodalmi múltba a kizártakat. Finom elemzésében kimutatja, hogy Swinburne Tenger és alkonyég között című – Babits fordította – versének grammatikai terében nem jelenik meg a Másik, a nő, csak a megbántott férfiönzert panaszja szól. Ezért lehet a Swinburne-vers grammatikai teréből kiírt nő megjelenésének terepe a fordítás. A fordítás olyan lehetősége a kiigazításnak, ami végig bent marad a hagyomány terében. A „visszaírás” mint ideológiakritikai destrukció helyére Gergely Ágnes a fordítást állítja, ahol a vers saját teréből teremheti meg, a versbéli végtelen potencialitások egyikeként teheti aktuálissá a fordító a kizártat.

A fordítás mintegy hazafias konfesszióvá is válik, a magyar nyelv mint munkaeszköz dicsérete a nyelvben megtalált otthonról szóló vallomás lesz. Jelen van a nyelvhez fűződő viszonyban az antikvárius hagyomány szemlélettel analóg módon egyfajta nyelvvédő attitűd (az idegen szavak használata elleni berzenkedés), a nyelv szerkezetének, lehetőségeinek és korlátainak már-már vallásos tisztelete („az áldott magyar névutó” – írja egy helyütt). Arany Jánosnak, a legtöbb szót ismerő-használó magyar költőnek Gergely Ágnes is hűséget fogad, méghozzá a bibliai 137. zsoltár szavaival. „Ha megfedkezem rólad, Jeruzsálem, / bénuljon meg a jobb kezem! / Nyelvem ragadjon az ínyemhez, / ha nem emlékezem rád”.

Az első versszak idézi az eredetit „ Hát kihúlt jobbom legyen rá az ámen, / ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem”, a második pedig, az eredetiből ismert motívumokkal, a nyelv elszáradásával, a beszédképtelenséggel összekapcsolva Arany Jánost illeszti Jeruzsálem helyére. „És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer, Arany János”. A város helyébe Arany nevét illeszti a szöveg, a magyarság többé nem térben, hanem a nyelvben van. Másrészt a fordítás reménye az idegen nyelvbéli otthonra találásának reménye is, a nyelv az az eredendő és mélyen magyar közeg, amely képes az idegen befogadására azáltal, hogy megszólaltatja.

Gergely Ágnes meghallja Tóth Árpád Keats-fordításában Tóth elfülő lélegzetét, ahogyan elvegyül a Keats elfülő lélegzetével, a két tüdőbeteg zihálásának közössé váló ritmusát, felmutatja, mi az, ami sajátosan Szabó Lőrinc-i, és mi az, ami kosztolányis ugyanazon Robert Browning-vers fordításaiban, hogyan hallatszik bele Szabó Lőrinc Isten és rend elleni lázadása Blake *A tigrisének* magyarításába. Ezért a „melyik fordítás a jobbik?” retorikai kérdése nem csak azt jelzi, hogy itt nem lehetséges a döntés, nem csak azt, hogy „bizonyos szint fölött ezt nem lehet tudni”, nem tiszteletkőr, hanem valóban a kétféle értelmezés egyforma jogosultságának elismerése, annak nyomatékosítása, hogy a két szöveg nem mérhető össze, mert más mutatkozik meg bennük. Browning mellett Vas és Szabó Lőrinc Keats-fordítása a másik példa (When I have fears that I may cease to be). Gergely Ágnes ennek a két fordításnak a különböző lehetőségeit latolva párverset írt a két fordítás nyitószóiraiból *Keats/Vas István egy sorára*, illetve *Keats/Szabó Lőrinc egy sorára* címmel. (Mindez nem jelenti azt, hogy egy fordítás nem lehet rossz, lehet, ha nem szólal meg benne a vers igazsága, akár azért, mert nincs kérdés, amire válaszoljon, akár azért, mert a fordítás ennek az igazságnak az elnémítására irányul, az idegenség eltüntetésére a „szép magyar vers”-ben). A magyar nyelvben így megmutatkozik valami az idegen versből, olyasmi, amit még maga sem tudhatott magáról. Benjamin messianizmusa ez, Benjamin radikalizmusa nélkül. Gergely Ágnes fordításelmélete, vagy inkább fordítás-technikája és fordításetikája egyúttal, persze kultúraelmélet és identitásmodell is, ezt maga is finoman jelzi a kötet utolsó oldalain, az idegenség kizáró politikai értelmezéseivel szemben a fordításra, az „idegen vers megközelítésére” hivatkozva.

Zárásként térjünk vissza a versben rejtőző titokhoz. Gergely Ágnes Auden *Miss Gee* című balladájáról szólva beszél arról, hogy „ a vers megbúvó rétege a vers külszínével ellentétesen... is jelen lehet; mint kontraszt”. A fordításkötetben is olvashatunk egy saját verset, amire ez a leírás tökéletesen ráillik. A szonett stílusparódia, az irodalomtörténészek felesleges tudálékossága, a felesleges idegen szavak, terminusok használata ihleti.

„Ez a kadáver agnoszkálhatatlan, / szólt a halottkém. Azt hinnők, ez ő, / holott csak identifikálhatatlan / a dekomponált jelentésmező, // így minden „ő”-t és „mégsem ő”-t ma néma / és végtelen negáció hat át, / s temporális vetületben miénk a / referencializálhatatlanság. // Tér és időkoordináták között / az összes paradigma az, ami: / a fenomént szuggeraljuk a földött / osszárumba visszametszeni. // A kadáver nem korpusz! Vége most már. / Kelt ’negyvenkilenc október, Segesvár”.

A Petőfi-játéknak, noha paródia, nyomasztó kétértelműsége mégsem téveszthető szem elől. A vers végéig valóban nem tudjuk, kiről van szó, valóban „agnoszkálhatatlan a kadáver” egészen a záró sorig: „Vége most már. Kelt’ negyvenkilenc október, Segesvár.”. Csak itt derül ki, hogy Petőfi Sándor holttestének azonosíthatatlanságáról van szó, a Petőfit illető bizonytalanságról, ami viszont a „vég”-et bizonyosan ismeri: „’negyvenkilenc október, Segesvár.”. A „jelentés” ugyanakkor nem csak a halottkém jelentésére utalhat, hanem egy ennél is mélyebb rezignációra, a jelentésre mint nyelvészeti kategóriára, a kadáver agnoszkálhatatlansága mint végpont az ebben az értelemben vett, végképp elvesztett jelentésre utal. Innen nézve súlyt kap a játékos mondat, hogy „így minden »ő«-t és

»mégsem ő«-t ma néma / és végtelen negáció hat át, / s temporális vetületben miénk a / referencializálhatatlanság”. Az időn kívüli, a történelmi idő rombolásától megmentett avagy azt érvénytelenítő jelentés, az írás a falon, úgy tűnik, nem hozzáférhető többé, az engimatis apodiktikusság poétikájának útjai lezárultak. A halotról való tudás bizonyossága beemelhetné a korpuszt – az arra különben nagyon is méltó szövegkorpuszt – az örökké érvényes klasszikus szépség és az örökké érvényes kategorikus imperatívusz világába, legalább részben visszavonva a halált. De hát „a kadáver nem korpusz”. A költemény nem más, mint fanyarul rezignált tudomásulvétele annak, hogy a lángírás a falon olvashatatlanná halványodott, vagy talán már nyoma sem látszik. Bizánc kapui végképp bezárultak, senki nem viheti be a „a halhatatlanság remekibe” a költőt. Ez volt az „intelem” vagy „a sarktételek” enigmatikussá tételének, játékosság mögé rejtésének utolsó kísérlete. A kéz benyúlt, de nem írt a falra, hanem – alighanem végérvényesen – letörölt minden írást.

*

Gergely Ágnes úgy képes továbbgondolni azokat a poétikákat, amelyekhez kapcsolódik, hogy megújításukból nagy költészetet hoz létre, és ezeket a kérdéseket nemcsak versben tudja színre vinni, de fordításaiban és műhelytanulmányaiban is, a nagy hagyományú műhelyesszé bizonyosan egyik legkiemelkedőbb, ha nem a legkiemelkedőbb kortárs művelőjévé válva. Az *Újhold* iskolájából számos jelentős pálya indult útjára, de az ő művével talán egyedül csak a Székely Magda nagy költészete vethető össze.

ESTERHÁZY, KEZDETBEN

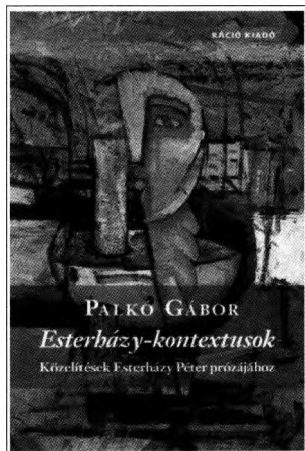
Palkó Gábor: Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához

Palkó Gábor tanulmánykötete, amely elsősorban két, a hetvenes években írott Esterházy-könyv elemzését tartalmazza – a *Fancsikó és Pinta* 1972 és 1974 között íródott, a *Termelési regényt* 1977-ben fejezte be az írója –, eredetileg doktori disszertációnak készült „Szavak a fiú ajkáról» (Esterházy Péter pályakezdése a posztmodern korszakalakzat[ok] kontextusában)» címmel, tudományos munka tehát, ennek megfelelő mennyiségű lábjegyzettel és milyenségű fogalmazással, Niklas Luhmannal, Kulcsár Szabó Ernővel, Ihab Hassannal, Jacques Derridával (stb.) elnehezített gondolatmenettel. Voltaképpen tévedésből kezdtem az olvasásához, a cím alapján azt remélve, megtudok valamit e művek készítésének és befogadásának egykori szellemi és szövegösszefüggéseiről, de ilyesmiről alig esik szó benne; e tanulmánykötetben a „kontextusok” jelentése: „különböző teoretikus iskolák szempontrendszerének érvényesítései”, mint Szabó Gábor fogalmazott az *Alföld* hasábjain (2008/5) remek kritikájában. „Palkó könyvében nekem túl sok a »kontextus« és túl kevés az »Esterházy«”, írta, s egyetérték vele ebben is, másban is. Most, nem kis fáradtság árán végigolvasva a kötetet, megpróbálok róla a témára figyelve írni, békén hagyva a „kontextusokat”, felidézve egykori szellemi és szövegösszefüggéseket.

Az öt tanulmányból álló kötet első darabja a posztmodern nemzetközi fogalomtörténetét igyekszik összefoglalni, a második a *Fancsikó és Pinta* egykorú kritikai fogadtatását tekinti át, a harmadik Esterházy ezen első könyvének elemzése, a negyedik és ötödik pedig a *Termelési regényé*. E felépítés logikája talán az, hogy a szerző előbb bemutatja a hetvenes évekbeli műveket körülölelő világirodalmi horizontot (amely az ő felfogásában a posztmodern korszaktudattal egyenlő), majd az első kötetet körülvevő hazai irodalmi horizontot, majd önálló elemzésében a két horizont eltéréséből kiindulva megmutatja a *Fancsikó és Pinta*-ban mindazt, amit a hazai kritika nem vehetett észre, ám a világirodalmi horizont (a posztmodern korszaktudat) láthatóvá tesz, majd a kötet azon mű elemzésével

zárul, melynek a horizontja végre egybeesik a világirodalmi horizonttal, s amely megjelenésével kiváltotta a hazai kritika szemhatárának a megváltozását is. Talán a kötetfelépítés e logikája magyarázza meg, miért nem tárgyalja a közbeeső Esterházy-könyvet (*Pápai vizeken ne kalózkodj!*) a tanulmányíró.

Számomra kérdéses, mennyi értelme van a posztmodern nemzetközi fogalomtörténete gyorsított menetű, angol és német nyelvű összefoglalásokat összefoglaló áttekintésének hetvenes években készült magyarországi alkotások (és egykorú fogadtatásuk) magyarázatára készülve. A posztmodern nem volt kontextusa a hetvenes évek magyar



Ráció Kft.
Budapest, 2007
276 oldal, 2300 Ft

műveinek, hanem utólag *lett* azzá. Palkó könyve a fogalom magyar nyelvű történetével nem foglalkozik, így könyvéből nem derül ki, hogy a hetvenes évek magyar szellemi életében e fogalom nem volt használatos, s nem tudhatjuk meg könyvéből azt sem, hogyan vált utólag használatossá egyes hetvenes évekbeli művek értelmezésében. Mint általában a Kulcsár Szabó-iskolában nevelkedettek, szerzőnk is a „visszaható érvényű olvasás”, az utólagosság perspektívája érvényesítésének a híve, s amit történeti érzéknek szoktunk nevezni, hiányzik a tanulmányaiból. Így akkor sem irodalomtörténészként jár el, amikor évtizedekkel ezelőtti alkotásokhoz fűz magyarázatokat, inkább kritikusként vagy még inkább az örök jelen időben munkálkodó irodalomértelmezőként.

Nemrégiben, *Posztmodern: izmus vagy -itás?* című, a *Korunkban* (2006/7) megjelent tanulmányában Milián Orsolya így foglalta össze, igazán tömören, a posztmodern fogalmának magyar használatával kapcsolatos tudnivalókat: „Feltehetően a terminus túlhasználtsága és egyben homályos jelentése eredményezi, hogy a magyar irodalomkritikában a kifejezés kilencvenes évek eleji parciális »játékba hozásától« eltekintve nem igazán honosodott meg. A magyar irodalmi posztmodern létezése mindmáig vitatott, s bár különböző életműveket (pl. Garaczi Lászlóét vagy Kovács András Ferencét), szövegeket (Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*; egy alternatív kánonban Németh Gábor: *eleven hal*) vagy szövegkorpuszokat (az önéletrajzi fikciók) bevett szokás posztmodernként aposztrofálni, úgy tűnik, valós posztmodern kánonról mégsem beszélhetünk. Megjegyzendő, hogy a kilencvenes évek elején született, a magyar irodalomtörténeti korszakokat átrendező, a modernséget négyfázisú processzusként (klasszikus modernség, avantgárd, másodmodernség, posztmodern) elgondoló koncepció, amely mára széles körben elfogadottá és hivatkozási alappá vált, a posztmodern a modernizmuson belül helyezte el.”

Én úgy emlékszem, a posztmodern fogalma 1986–1987 táján terjedt el a magyarországi szellemi életben, s ebben valószínűleg volt szerepe a *Bevezetés a szépirodalomba* (1986) fülszövegének is, amely önértelmező módon használta a kifejezést. Nemrégiben a *Kellék* című filozófiai folyóiratnak nyilatkozva Vajda Mihály azt mondta, hogy ő 1987-ben halott először a fogalomról, amikor a *Medvetánc* nevezetes körkérdésére (Mi a posztmodern?) választ kellett adnia – s aztán ki is tartott mellette. Az építészeti szakirodalomban biztosan előfordult a kifejezés korábban is (a Műegyetem építészkarának *Bercsényi 28-30* című folyóiratában például 1977-ben Robert Venturi-szövegek jelentek meg), ám tudtommal magyar irodalmi műre korábban nem alkalmazták. Nem fordul elő a kifejezés *A zavarbaejtő elbeszélésben*, Kulcsár Szabó Ernő kiváló (máig legjobb) 1984-es kis könyvében sem: akárcsak az „új próza” leghatásosabb kritikusi általában, e könyvecske is a modern regény történetéhez mérte a *Termelési regényt*.

Ha valaki végigolvassá a *Bevezetés a szépirodalomba* egyes, 1981-től megjelenő darabjainak a kritikáit, majd magának a gyűjteménynek az 1986–1987-es fogadtatását, kiderülhetne, hogy a fülszöveg előtt használta-e valaki Esterházy életművére a posztmodern kifejezést vagy sem. 1986 után mindenestre már sok irodalomtudós és kritikus alkalmazta a kifejezést; utólag visszanezve az a benyomásom, hogy a magyar irodalom nyugat-európai értelmezői (például Jolanta Jastrzebska, Kibédi Varga Áron, Töttössy Beatrice) mintha bátrabban tették volna ezt, mint a hazaiak többsége. Kulcsár Szabó Ernő 1988-ban tette közzé az első nagyobb tanulmányát a fogalomról, jól emlékszem rá, történetesen én voltam írásának (némileg tanácstalan) szöveggondozója a *Jelenkorban* (*Posztmodern kortudat és irodalmiság*, 1988/7–8). A tanulmány szövegén és hivatkozásain jól látszik az 1985–1987 közt kiadott friss német posztmodern tárgyú tanulmánygyűjtemények ihlető hatása, amelyek döntően befolyásolták a szerző gondolkodásának további alakulását. Hármas, majd négyes osztású, a posztmodern korszakot is magában foglaló korszakolási modelljét, melyet Milián Orsolya emlegetett cikkében, a kilencvenes évek elején alakította ki.

De vajon mit jelenthetett a *Bevezetés a szépirodalomba* fülszövegén a posztmodern? Úgy

vélem, aforisztikusan szólva, inkább John Barth posztmodernjét, mint a posztstrukturalista elméletekét. A *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban* című Barth-regény – amely a *Bevezetésen* is nyomot hagyott – 1977-ben jelent meg magyarul; Abádi Nagy Zoltán utószava a posztmodern fogalmát nem használta. A *Nagyvilág* a hetvenes évek közepétől közölt az amerikai posztmodern próza központi alakjaitól és alakjairól írásokat, Barthtól, Barthelme-től leginkább. David Lodge kritikái írását Barthról 1981-ben, *Az újrafeltöltődés irodalma. A posztmodernizmus szépprózája* című-alcímű híres Barth-esszét 1982-ben tette közzé a *Nagyvilág*. Amikor a *Bevezetés* fülén feltűnt a posztmodern fogalma, elsősorban ez volt a magyar nyelvű kontextusa: az amerikai posztmodern próza hazai recepciója. Mindez azért érdekes, mert a későbbi években egyre inkább a posztstrukturalista elméletek kezdték feltölteni a posztmodern fogalmát, jött Lyotard, Derrida, Baudrillard, Lacan és a többiek. Az 1995-ös *Nesze neked posztmodern* című ismeretterjesztő képregény-könyvben pedig, amely egy időben jelent meg angolul és magyarul, már szó sem esett az amerikai posztmodern prózáról, annál több a francia elméletirókról.

A nyolcvanas évek végén, kilencvenesek elején én is használtam a fogalmat, s nem csak irodalmi jelenségekre. Például egy 1989-es, *Jelenkor*-beli, meglehetősen darabos írásomban (*Irányzatok és tendenciák*) a képzőművészetet neveztem a magyar posztmodern húzóágazatának: „a hazai posztmodern eddigi nagy és folyamatos teljesítményei – Bódy, Esterházy és Jeles műveit kivéve – itt [a képzőművészetben] jöttek létre: elég Birkás Ákosra, Hegyi Lórándra, El Kazovszkijra utalni”. (Néhány évvel később ehhez hozzátettem volna már Vajda Mihály filozófiai írásait is.) Akkoriban azzal próbálkoztam ugyanis, hogy az irodalmi jelenségeket a különböző művészeti ágak egységében írjam le; hasonló (vagy ugyanazon) művészi alakításmódokat és észjárásokat véltem felismerni a *Bevezetésben*, Bódy és Xantus János filmjeiben, Garaczi László kispróza-írásában, az újfestészetben, a Monteverdi Birkózókör előadásában. Amikor 1992-ben összeállítottam az újraindítandó JAK-füzetek első listáját, még szerepelt benne „A posztmodern és a magyar irodalom” című, végül el nem készült, sokszerezésre tervezett tanulmánykötet: én a fentebb idézett mondatomat akartam benne részletesebben kifejteni.

Számomra maga a kulcsfogalom, a posztmodern, eredendően nem irodalomkritikai (s nem filozófiai) terminus volt, hanem művészetkritikai (jellemző módon kb. azonos jelentésben használtam a transzavantgárd kifejezéssel), első találkozásom is a képzőművészet terepén történt vele, az *Aktuális levél* első számában, amit 1984-ben kaptam kölcsön egy festő barátomtól. Birkás Ákos előadása, a *Ki az áldozat? Ki a tettes? és Mi a teendő?* ugyanis, amely aztán évekre meghatározta a művészeti érdeklődésemet, teljes terjedelmében közölte Douglas Davis ironikus párbeszédét *Modern és Posztmodern* között. A nyolcvanas évek közepén, noha egy egyetemi irodalmi folyóirat (*Harmadkor*) szerkesztője voltam, jobban érdekelt az *Új szenzibilitás*-kiállítások, Bódy Gábor kései videó-munkái és a 180-as csoport koncertjei, mint a magyar próza akkori nagy teljesítményei, amelyekért szegedi barátaim lelkesedtek. Van egy dossziém megsárgult gépiratokkal ezekből az évekből; innen tudom, hogy akkori, kezdetleges írásaimban 1985-től tűnik fel a fogalom.

Utoljára pedig 1993-ban használtam kulcsfogalomként a posztmodernrt (jelzőként néha később is), a már 1994-ben kiadott *Csipesszel a lángot* című kötetbe írt *Rövidtörténet, 1986, posztmodern* című tanulmányomban. Én, azt hiszem, nem „a terminus túlhasználtsága és egyben homályos jelentése” miatt hagytam fel vele, mint Milián Orsolya írta, noha ezek is nyomós okok, inkább irodalmi korszak-fogalommá merevülése és posztstrukturalista feltöltődése nem volt az ínyemre. Ebben az 1993-ban írt tanulmányban már igazodtam az irodalomértelmezés szabályaihoz: felhagytam azzal, hogy az irodalmi jelenségeket más művészeti ágak analóg fejleményeivel együtt próbáljam leírni – s ezt talán rosszul tettem. A posztmodern kapcsán akkor az érdeklődésem már arra irányult, hogy rámutassak a fogalom kétféle, tág és szűk jelentésére: hogy John Barth nevezetes esszéjé-

nek és a posztstrukturalista elméletek befolyásolta irodalomkritikának a posztmodernje különbözik egymástól, s az előbbi tágabb, mint az utóbbi. E gondolatmenet szálát évekkel később Balázs Imre József vette fel a *Kalligram*ban megjelent, vele készült beszélgetésben (2004/3), kijelentve, hogy a magyar kritikában túl gyorsan szilárdult meg a posztmodern fogalma, s ezért olyan, a megszilárdulás után érkezett alkotások, mint a *Jadoviga párnája* vagy az új történelmi regények, nem férnek bele szűk keretébe, holott a posztmodern tágabb (barthi) fogalmába beleférnének.

Most akkor modern mű a *Termelési regény*, aminek 1986 előtti értelmezői tekintették, vagy posztmodern? Szerintem tekinthetjük ennek is és annak is. 1967-ben írta a párizsi *Irodalmi Újság*ba Albert Pál az alábbiakat Kassák Lajosról (*Alkalmak* című kötetében is olvasható): „*Mutatis mutandis*, ő a mi Gorkijunk és Panait Istratink, Walt Whitmanünk és Verhaerenünk, Tristan Tzaránk és André Bretonunk és Marinettink, Kandinszkijunk és Malevicsünk, ő a mi dada-mozgalmunk, Bauhausunk és »új tárgyiasságunk«, s bizonyos értelemben még ő a mi Brechtünk és Paul Éluard-unk is.” Ugyanazzal a megvilágító erejű túlzással nevezhetjük Esterházy Pétert a mi Joyce-unknak és Musilunknak, Gide-ünknek és Handkénknak, Calvinónknak és John Barthunknak, azaz egyszerre modernnek és posztmodernnek, egyszerre sokfélének és összegzőnek, a regény (főként, de nem kizárólag 20. századi) történetének egymástól eltérő lehetőségeit tudatosan életművébe foglalónak.

Mindenesetre azzal, hogy utóbb a magyar posztmodern irodalom első művének kezdtük látni a *Termelési regényt*, leárnyékolódott a mű modern és neoavantgárd kontextusa, amely még látszott az egykorú fogadtatáskor: Molnár Miklós például azt írta róla bírálatában („*Irónia, középpont nélkül*”, *Életünk*, 1979/11), hogy „az avantgarde ihlette nyelvművészet kiemelkedő opusza”. Ez a kontextus ma legkönnyebben a párizsi *Magyar Műhely* hetvenes évekbeli számaiból idézhető fel, noha nem azonos vele – a *Termelési regény* első részlete itt jelent meg 1977-ben, az 53. számban, „A metódus bemutatása” címmel. (Palkó könyvében, mint a szakirodalomban általában, azt olvashatjuk, hogy Esterházy nyilvános pályája egy *Alföld*-beli publikációval kezdődött – valójában, a szerző *Otthon* című írásából is tudhatóan, a *Magyar Műhely* volt az első folyóirat, amely közölte az írását, 1974-ben.) A *Magyar Műhely* ezekben az években az „újat kereső”, „kísérletező” irodalom fórumának nevezte magát, s emlékezetes számok, írások, könyvek sorát adta ki az 1973-as Joyce-számtól (vagy inkább *Finnegans Wake*-számtól) kezdve a Szentkuthy-számon át a szerkesztő Nagy Pál programkönyvéig, a *korszerűség, kortárs irodalom* című 1978-as kötetig. E számok jó néhány írása és képe párhuzamba állítható a *Termelési regény* vagy a *Bevezetés* egyes megoldásaival.

De vissza Palkó tanulmánykötetéhez! Az általa előadott Esterházy-történet részben elfogadható számomra, részben nem: a fogadtatástörténetről adott értékelése nem, a művek jelentőségéről írtak sokkal inkább. Recepció-áttekintéséből szerintem nem következik, hogy a „kritika a *Fancsikó* és *Pintát* olvasva elbizonytalanodik” (60.) – ez inkább a tanulmányíró előfeltevéseiből következik (újító jellegű mű el kellene, hogy bizonytalanítsa a kritikát), mintsem az általa idézett-kommentált bírálatokból. S ugyanígy, a *Termelési regényről* szóló egykorú értelmezéseket valamelyest ismerve egyáltalán nem úgy látom, hogy a regény nyelvi világa „áthághatatlan akadály elé állította” a kritikát, mint Palkó írja (43.), épp ellenkezőleg: leghatásosabb elemzői épp ilyen műre vártak, éppen mű és kritikai fogadtatás ritka összhangja tette lehetővé, hogy a kortársak az „új próza” áttöréseként éljék meg a *Termelési regény* megjelenését és olvasását.

„A prózai konvencióktól való eltérés... csak a *Termelési regény* megjelenésével éri el az irritáció olyan fokát, amely immáron a prózaeszmény és a kritikai nyelv mibenlétére is hatással van...” (61.) – írja Palkó. E megfogalmazása azt sugallja, hogy az Esterházy-regény váltotta ki a kritikai nyelv módosulását. Mintha egy általános irodalmi törvényszerűség is munkálna a megállapítás előfeltevéseként, miszerint az irodalmi konvencióktól

erősen eltérő művek olyan irritációt jelentenek a közegük számára, amivel kiváltják vagy képesek kiváltani a kritikai nyelv megváltozását. Én azt hiszem, hogy a kritikai nyelv változása inkább függ különféle politikai, társadalmi, intézményi feltételektől, mint új irodalmi művek megjelenésétől. Mindenesetre, az *Ötfokú ének* szerzői, Balassa Péter, Thomka Beáta írásainak kritikai nyelve nem változott meg jelentősen a *Termelési regény* hatására, vagy legalábbis részletes bizonyításra szorulna az ellenkező értelmű állítás.

Palkónak a *Fancsikó és Pintáról* írott alapkielentéseiivel viszont nagyrészt egyetértek. Valóban, „új típusú epikaeszmény nem bontakozik ki a mű világában” (92.); ma olvasva akár azt is mondhatnánk, hogy innen még nem (vagy csak alig) látszik a *Termelési regény*, a *Bevezetés*, és ami utána következett az életműben. „A *Fancsikó és Pintában* a világszerűség illúzióját megbontó eljárások még gyerekcipőben járnak” (91–92.) – írja a tanulmányíró, s a megfogalmazás szellemessége elfeledtetni velem a mondatban kifejeződő dupla fejlődéstörténeti előfeltevés miatti bosszúságomat. Palkó Brian McHale *Postmodern Fiction* című könyvének nevezetes megkülönböztetésére támaszkodva írja: „A kérdésirány [a *Fancsikó és Pintában*] episztemológiai: a világ tárgyainak azonosságát és nem a nyelvi világok eltérő realitáskonstrukcióit vagy azok összjátékát kutatja”, mint majd teszi ontológiai irányúan a *Termelési regényben* (124.). Palkó szerint módosult tehát közben a prózaírói érdeklődés iránya – de talán nem a *Termelési regényben* először, tennem hozzá én, hanem már korábban, szinte manifesztumszerűen, a *Spionnovellában*. Ezen a ponton sajnálom igazán, hogy a tanulmánykötet csak az első és a harmadik Esterházy-könyvet elemzi, a másodikat, amelyben a *Spionnovella* megjelent, nem.

A *Fancsikó és Pinta* recepciójának Palkó-féle áttekintéséből furcsa módon kimaradt egy bírálat, méghozzá a legjobb, Albert Pálnak az *Új Látóhatárban*, 1979-ben közzétett, *Esterházy Péter tanulóévei* című kritikája, amely egyszerre tárgyalja az író első két könyvét, imígyen ragadva meg a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* jelentőségét a korábbi kötethez képest: „mintha csak az első kis remeklés után az író most fogna hozzá az írás prolegomenáinak vizsgálatához”. E bírálat persze sokkal hosszabban foglalkozik a második kötettel, különösen legfontosabb darabjával, a *Spionnovellával*, rajta keresztül értelmezve az egészet „mint egyetlen gomolygó ars poeticát”, a többértelműségben, a jelentés késleltetésében, lebetgetésében, a „váltogatott megközelítések relativitásában” mutatva rá Esterházy esztétikai krédójára. Az első két kötet egymáshoz való viszonyát én is úgy látom, mint Albert Pál jellemezte, s akárcsak ő, én is a *Spionnovellában* vélem felfedezni azt a már másfajta író, akinek a számára „az egyetlen valóság a papíron a szó”, aki kíváncsian bízik „a szóban, amely újabb szót hív elő” – azt tehát, aki majd a *Termelési regény* szerzője lesz.

Ezt azonban csak most gondolom így, hogy e kritika kedvéért újraolvastam e három Esterházy-könyvet. A szerző első három könyve nem megjelenésükkor, hanem évekkel később került a kezembe. Azt hiszem, 1982-ben olvastam először Esterházyt, húszévesen, *A fogadós naplóját*, az 1982/7-es *Mozgó Világban* – vagy már 1981-ben az *Ágnes*t, ugyanott? A folyóirattáram története mindenesetre a *Mozgó Világ* gyűjtésével kezdődött, az 1980-as évfolyamtól, aztán később a *Medvetánc* gyűjtésével folytatódott, a (lefénymásolt) *Aktuális Levéllel*, a *Jelenkorral* – és így tovább. (S e folyóiratgyűjtéssel párhuzamosan, nagy könyvtári folyóirat-olvasásokba merültem: régebbi *Új Symposiumokba* és *Magyar Műhelyekbe*.) Folyóiratokon keresztül jutottam el a kortárs, közelmúltbeli magyar irodalomhoz, s miként az első szerelem, az első folyóirat emléke is évtizedekig kísért: némiképp még ma is az 1980 és 1983 közti *Mozgó Világ*ot keresem, amikor folyóiratot olvasok. Az 1982/7-es szám tartalomjegyzékében vastagon aláhúzva és bekarikázva áll *A fogadós naplója*, a különösen tetsző írásoknak kijáró módon. Az én Esterházy-olvasásom tehát a *Bevezetés* darabjaival kezdődött, közülük is főként az Otlík-másolás radikalizmusa (*Mozgó Világ*, 1982/5) nyűgözött le akkoriban; ami előtte volt, kevésbé érdekelt.

Palkó recepció-áttekintése, a kilencvenes évek elejétől elterjedt kritikai módszert kö-

vetve, voltaképpen a recepció utólagos felülbírlását jelenti. Az áttekintőt nem érdekli különösebben, hogy az általa megidézett kritikák megjelenési helyei és szerzőik milyen pozíciót foglaltak el az irodalmi mezőben, hogy jelentős vagy jelentéktelen kritikusok voltak-e, hogy pályájuk mely pontján írták a bírálatukat, hogy hogyan illeszkedik megidézett bírálatuk pályájuk egészébe, mint ahogy nem érdeklik a kritikák formai-retorikus jellemzői és imázsépítő vonásai sem. E recepció-áttekintések voltaképpen ugródeszkák: a recepció megidézett kijelentései vagy a meghaladandó kritikai tudatot jelenítik meg, vagy a rákövetkező elemzés megelőlegzésének bizonyulnak. Valószínűleg nemcsak az utólagosság perspektívájának (eleve adott) fölényébe vetett hit mozgatta ezeket a recepció-felülbírlásokat, hanem az újabb keletű elméletek alkalmazásának (eleve adott) fölényébe vetett bizalom is.

Az egykori kritikai fogadtatás utólagos perspektívájú irodalomtudományi felülbírlása általában nem veszi figyelembe kritika és irodalomtudomány eltérő funkcióját és formáját sem. Máshol már idéztem Roland Barthes *Kritika és igazság* című tanulmányát arról, hogy nem szabad összetévesztenünk e beszédfajtákat, mert más a tárgyuk és mások az eljárásaik. Az irodalomtudománynak „nem ez és ez az értelem, hanem... a mű értelmeinek sokasága” a tárgya, a kritika viszont nyíltan a mű egy különleges értelme mellett teszi le a voksot – írta Barthes. Amikor például Palkó ismételtelen felrója az egykorú recepciókat (vagy egyes darabjainak), hogy „a jelentésképzés stabilizáló eljárásai” uralkodnak bennük, nem törődik e különbséggel, így azzal sem, hogy nem könnyű a mű egy különleges értelme mellett érvelni a jelentés valamelyes stabilizálása nélkül. Az e kaptafára készült recepció-áttekintések felületesek és kiszámíthatóak lettek tehát, olvasásuk érdekessége rossz- vagy jóhíszeműségük megállapítására korlátozódott. Szerzőnk recepció-áttekintő fejezete szerencsére igazán jóhíszemű.

Palkó ugyanakkor sosem folytatja ott, ahol a korábbi Esterházy-elemzők abbahagyták, s amikor felidézi a *Termelési regény* kritikai fogadtatását, akkor mindig (és mindig általánosságban) elmarasztalja a recepciót (pl. 155–156., 175., 191.). Mintha nehezen viselné, hogy egykor mások másfajta módon interpretálták a művet, amit most ő interpretál. Könyvből nem derül ki, hogy a *Termelési regény*nek magas színvonalú kritikai fogadtatása volt. Olyan magatartás ez, amelynek megnevezésére nemrégiben Bazsányi Sándor, nagyon szellemesen, a hatásiszony kifejezést vette kölcsön egy bírálatában (*Holmi*, 2007/3). Palkó könyve esetében még találóbbr ez a kifejezés, mint Szabó Gábornak a *Bevezetést értelmező könyvről* szólva. Csak a kritikusi hatásiszonnyal tudom például magyarázni, hogy miért írja szerzőnk, hogy a *Fancsikó és Pinta* kapcsán a Mándyra való utalás „korántsem könnyen megalapozható” (67.), vagy a *Termelési regényről*, hogy nem parodikus jellegű alkotás (171–172.). Esterházy annak idején *Irodalmunk, amely* című, Mándy Ivánról szóló írása végén közzétett négy, 1972 táján írt és publikált rövid szöveget, amelyeknek a hanghordozása, alakításmódja, nyelve egyszerre idézi az olvasó elé Mándy Iván prózaírását – és a *Fancsikó és Pinta*ét. A parodikusság pedig befogadásfüggő esztétikai minőség, s a *Termelési regényt* túl sokan értették parodikusnak a hetvenes évek végén, s a nyolcvanas években ahhoz (s túl sokan olvastak Mihail Bahtyint is ahhoz), hogy értelme legyen vitatni.

A *Termelési regény* első elemzése tipikus példája az elméletfüggő irodalomértelmezésnek, a jókora Luhmann-tengerbe alig egy-két csöpp Esterházy kerül: inkább a német szociológus szövegeinek interpretációja zajlik itt, mintsem a regényé. Nemcsak az a baj ezzel, hogy az olvasónak előbb be kell iratkozni egy (vagy inkább két) Luhmannról szóló tanfolyamra, hogy meg tudja ítélni a tanulmányíró fejtegetéseinek megalapozottságát, hanem az is, hogy e rendszerelmélet inkább alkalmas nagyobb léptékű társadalmi mozgások leírására, mint egyedi irodalmi alkotások finom elemzésére. Az elemzett regény könnyedségéhez képest az elemzések jócskán túlsúlyosak. Palkó írásainak megfogalma-

zásakor láthatóan olyan olvasóra számít, aki ugyanazt az egyetemi kötelező elméleti olvasmánylistát kell, hogy végigolvassa, mint amit ő maga is elolvasott – csak hát e listák nem tehetők kötelezővé minden olvasónak, s már néhány év alatt is eléggé kicserélődnek. A tanulmánykötetet olvasva az volt a benyomásom, hogy Palkó annyira bízik a tudományos kisközössége által beszélt diszkurzus erőnyeiben, hogy inkább lemond saját interpretációs erőnyeiről, amelyeket pedig megmutatott a *Fancsikó és Pintáról* írva, különösen szövegközelben.

A tanulmánykötet műelemző fejezetei több év eltéréssel készülhettek, hiszen hivatkozásai és szóhasználatuk kirajzolják az olvasó számára a Kulcsár Szabó-iskola elmúlt évtizedének a recepcióesztétikától a médiatudományig ívelő elméleti igazodástörténetét. A *Termelési regényt* tárgyaló második elemzés elméleti háttere, fogalmi bázisa valószínűleg azért eklektikusabb, mert ez a legkésőbb írt szöveg: egymást űzik benne Jauss, de Man, Derrida, Niklas Luhmann, Habermas és Kittler fogalmai és egyben szempontjai. E széleskörű elméleti szövegbázishoz képest az elemzések a magyar irodalomból csak ritkán idéznek meg műveket. Noha a *Fancsikó és Pintáról* szóló első és a *Termelési regényről* szóló második dolgozat között nagyrészt kicserélődött az elemzések elméleti háttere, Palkó iskolájának a jellegzetes szemlélete – az irodalom fejlődéstörténeti felfogása; a „visszaható érvényű olvasás” alkalmazása; a szellemi centrum–periféria-elmélet; az elméletfüggő elemzési mód; a rendszerszerű, lehatároló-definiáló jellegű magyarázó modellekhez való vonzódás – összeköti őket. Azt már nehezebb lenne megmondani, egyénivé teszi-e egyáltalán valami ezeket az elemzéseket.

A közelmúlt magyar irodalmának a „prózaforradulat” a központi, ezért leginkább neuralgikus eseménysora. Palkó könyve Esterházy Péter műveinek e kontextusával sem foglalkozik. A „prózaforradulat” kritikai megalkotása egyes írókat, akik a hetvenes években adták ki első könyveiket, naggyá tett, másokat peremhelyzetbe szorított. A *Mozgó Világ* 1981 táji ÉVTIZEDHATÁRHÍD című sorozatának névsorában klasszikusnak számító és ma alig ismert neveket is találunk. Lehetséges, hogy a „történelmet a győztesek írják”, de az irodalomtörténetben időnként a kanonizáció folyamatában vesztes szövegek is érdekesek, s akár fontosak is lehetnek. A *Fancsikó és Pinta* még a „prózaforradulat” kritikai megkonstruálása előtt jelent meg, a *Termelési regény* viszont e kanonizációs folyamat központi szövege lett. Vajon másként olvasnánk-e e műveket, ha az egykor mellőlük elsüllyedt alkotások kontextusában vennénk őket szemügyre? Vagy ha a kanonizáció dinamikájának feltárása közben íránk róluk értelmezést? E szellemi és szövegösszefüggések elemzését is meg lehetett volna, meg lehetne írni egy *Esterházy-kontextusok* című könyvben, s talán meg is írja majd egyszer valaki: Palkó Gábor, vagy valaki más.

BORBÉLY SZILÁRD KÉT KÖTETÉRŐL

Borbély Szilárd: Egy gyilkosság mellékszálai; Árnyképrajzoló (körülírások)

Borbély Szilárd két új kötete komoly intellektuális kihívás, ám elsősorban nem ezért nehezé beszélni róluk. A tragikus esemény, amely az origójukban áll, s amelynek esszészerű földolgozása – mint arról az alábbiakban lesz még szó – mindkét munkában helyet kapott, választás elé állítja a recenzenst: e szövegről mint írásműről beszéljen vajon, vagy mint e tragikus esemény nyomáról. Az első esetben valamiféle távolságtartásra lesz szüksége (a távolságtartásról rövidesen ugyancsak esik még szó), hátrább kell lépnie, és onnan venni szemügyre pedáns pillantással az írást. A második eset az alászállás, valamiféle (nem tudom, vagy inkább nem merészelem elképzelni, miféle) azonosulás gesztusát követeli meg. Ám a helyzetet még tovább bonyolítja, hogy mindkét kötet számos szöveggyűjteménye, melyekről bajos volna pusztán ennek az egyetlen esszésnek a nézőpontjából számot adni. Az alábbiakban két távolságtartó, rövid recenzió következik tehát.

*

Borbély pályáján a 2004-es *Halotti pompa* olyan centrális jelentőségű kötetnek bizonyult, amely a következő esztendők munkáit is önmaga köré szervezi. Ilyen magának a *Halotti pompának* a második, újabb ciklussal bővített kiadása (2006), és bízvást ide sorolható e két újonnan megjelent könyv is. Noha az *Egy gyilkosság mellékszálai* főként esszéket és interjúkat tartalmaz, míg az *Árnyképrajzoló* rövidebb szépprózai munkákat, a két kötet egy ponton – talán a legfontosabb ponton – szövegszerűen is érintkezik: mindkettőben megtalálható az *Egy büntény mellékszálai* című írás egy-egy változata. Az utóbbi esztendő legmegrázóbb esszéjéről van szó, amelyben Borbély Szilárd a szüleit ért támadást, a 2000 karácsonyán elkövetett rablógyilkosságot igyekszik földolgozni. S amennyiben a *Halotti pompa* költői reakció volt erre a traumára egy elfeledett barokk kori megszólalásmód, a szekvenca műfaji hagyományának megragadásával, úgy ez az írás a személyes történet föltárásának a kísérlete.

Az *Egy gyilkosság mellékszálai* esszékötetben megjelent változat terjedelmesebb, az *Árnyképrajzoló*-féle variáns – nyilvánvalóan a szomszédságában álló írásoktól sem függetlenül – rövidebbre vágott, gyorsabb ritmusú. A kettő közti különbségek természetesen messzemenő tanulságokkal szolgálhatnak Borbély művészi gondolkodásmódját, az írói műhelyben folyó munkát illetően, ám mindez messze meghaladná e recenzió kereteit. Ugyanakkor az elbeszélésmód legfontosabb

Vigilia / Esszék sorozat
Vigilia Kiadó
 Budapest, 2008
 212 oldal, 1700 Ft



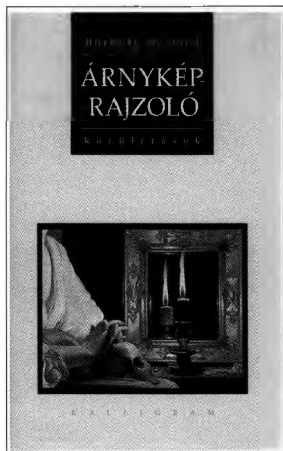
gesztusa, a *távolítás* nyelvi munkája a két közlés esetén változatlan maradt. Ezt a gesztust a trauma elbeszélhetősége, kontextusba állíthatósága követeli meg. „Minél többet gondolkodik rajta, annál kevesebbet tud Ilonáról és Mihályról” – hangzik a hosszabbik szövegváltozat nyitómondata, egyes szám harmadik személyé távolítva az első személyt, és nem utolsósorban keresztnevet illesztve az „anya” és az „apa” megnevezés helyébe. A folytatás ugyanezt a távolságot igyekszik fölmutatni: „Visszatekintve olyan, mintha egyszer, valamikor út közben csatlakozott volna hozzájuk. Vagy talán ők szegődtek hozzá, és együtt haladtak tovább. De az egész olyan esetleges. Csak az látszik bizonyosnak, hogy nem voltak kezdettől fogva ott, és egyszer csak eltűntek mellőle.”

A történetet elbeszélő szöveg ilyenformán pontosan azt az eltávolító, az egzisztenciális azonosulást fölfüggesztő műveletet kénytelen elvégezni, amit a bűntényt kísérő, kommentáló és értelmező hivatalos szövegek természetüknél fogva eleve elvégeznek. A gyanúsítottnak a nyomozás során tett vallomását ismertetve az elbeszélő nem *confessió*ként, hanem bizonytalan kontúrokkal rendelkező, pontról pontra újabb kérdéseket fölvető narratívaként olvassa a fölvezetett eseményesort. S a hivatalos fogalmi nyelvezet eltávolító hatása jut érvényre a boncolási jegyzőkönyvben is: „A jelentés szenttelen, pontos rögzítésre törekvő csendje a szeretet helyére tolakodott.”

Hol a szeretet helye? Borbély Szilárd esszéketete mintha végső soron ezt a hiányt tapogatná körül. A főtebb idézett nyitó bekezdés mindenestre ezekkel a mondatokkal zárul: „Amíg éltek, mindig szeretettel gondolt rájuk. De immár nem tudja, vajon min is alapult ez. És bizonytalan lett, hogy mit jelent a *szeretet*.” Ez a bizonytalanság azonban, mint kiderül, nem a tudás és nem tudás viszonyában értelmezendő, hanem a túlélési stratégia egyenes következménye: „A láthatatlan kéz lassan kúszott a szíve felé. És amikor ez az irgalmatlan erő kicsit lanyhult, megpróbált fölállni. Összeszorította az állkapcsát. A fogai között csikorgatott néhány szót: ne hagyj, hogy a szívedig érjen, valami ilyesmit. (...) Figyelnie kell, mert senkiben sem bízhat, gondolta. Érezte, az együttérzéstől kell a leginkább tartózkodnia. Egy éles sejtés, valami személytelen sűgás, homályos üzenet, egy nagyon messziről érkező hang figyelmeztette, hogy távolságot kell tartania önmagától. Azt üzenté a szavak nélküli sűgás, hogy meg kell vetnie önmagát. Meg kell vonnia, könyörtelesenül megtagadnia az együttérzést és a szeretetet, mert ezek a gyengeség forrásai.”

A narratív távolítás stratégiája arra szolgál, hogy egyáltalán valamiféleképpen elbeszélhetővé váljék a trauma. Ám ha mindezt a teljes kötet fényében vesszük szemügyre, azt láthatjuk, hogy a kérdés tágabb kontextusba ágyazódik. Az árulkodó kötetcím, az *Egy gyilkosság mellékszálai* e nagy súlyú, kötetzáró esszét kapcsolja össze a *Töredékek a gyilkosságról* című indító szöveggel, amely Krisztus testi halálának a gyilkosságra mint emberi cselekvésre vonatkozó következményeivel vet számot. A címadás ilyen módon a kereszthalált, illetve a személyes tragédiát körüljáró írások címeit kombinálja – s ez a metszéspont joggal tekinthető a kötet fő nézőpontjának.

„Az *Evangéliumok* a gyilkosságot istenjellé avatják” – szövegi le Borbély a *Töredékek...* nyitómondatában, és a fölvezető passzust az alábbi kijelentéssel zárja: „Aki gyilkol, az a test által, amelyet elpusztít, Krisztust is megöli.” Világos beszéd. Az *Egy gyilkosság mellékszálai*, ez az első pillantásra tematikailag igen sokszínűnek mutakozó, sűrű szövésű kötet néhány



Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
184 oldal, 2500 Ft

fő csomópont köré épül: a halál, az áldozat, a gyilkosság és a holokauszt egymással összefüggő témái köré. S mindezek mögött ott áll az egzisztenciális súlyú kérdés: „Nem a saját halálra gondolok, amiről Rilke beszél. Az már elveszett. Saját életünk sincs, akkor hogyan lehetne saját halálunk. Hanem csak arra, hogy a halál tanulságokkal szolgál az életre vonatkozóan. Az *ars moriendi*, a halál művészete igen nagy tudomány, arra jutottam.”

Az *ars moriendi*, a jó halál visszanyerésének az esélye mozgatja Borbély Szilárd vizsgálódásait. A fenti fölörölés kapcsán azonnal fölvetődhet a kérdés: hogyan jön mindehhez a holokauszt témája? Ha jól olvasom, Borbély felfogásában ez az esemény ugyancsak egy jel szerepét tölti be: Auschwitz nem más, mint a zsidó-keresztény kultúra „emberfelfogásában beállt szakadás” láthatóvá válása. Ebből következően már korábban is megvoltak a saját kulturális előfeltételei, amelyek lehetővé tették a létrejöttét, s amelyek továbbra is fönnullnak. Auschwitz a krisztusi hagyomány megtörése a nyelv és a test használatában – a zsidó Jézus genetikai törlésére, így az üdvtörténeti jövő módosítására tett kísérlet, amely keresztény nézőpontból halaszthatatlan kérdéseket vet föl: „a Holocaust az európai tapasztalat része, ekként tehát keresztény tapasztalat. Mi a teológiája? Mi a krisztológiája? Mit kezd vele a pneumatológia?” Vagy egy másik helyen: „A Holocaust keresztény üzenetének teológiai megfogalmazása és kutatása épp olyan fontos volna, mint a Holocaust tapasztalatának üdvtörténeti keretek között való szemlélése és a kereszténység szempontjából történő értelmezése, hogy megpillanthassuk benne a krisztológia számára értékesíthető, jövő felé vezető gondolatot.”

Az ezredforduló biotechnológiai változásainak kihívása – Auschwitzhoz hasonlóan – ugyancsak új állapotot jelez: „Ezek a változások már nem az ember környezetébe nyúlnak bele, ahogyan azt az ipari forradalmak tették, hanem a zsidó-keresztény hagyomány által kitüntetett létezőként kezelt *emberi testbe*.” S Borbély Szilárd esszéjének egyik központi kérdése – „Mi az, ami bennünk nem test?” – arról a pontról szólal meg, ahol a személyes tragédiából levont következtetések és a gyilkosságra mint istenjelre vonatkozó fölvetések találkoznak. Innen olvasható a Hans Holbein halott Krisztusát elemző Kristeva-móttó, ahogy a Ferencz Győző Radnóti-monográfiáját hagiográfiaként értelmező kritika, a Kertész Imre *Kaddisáról*, Nádas Péter *Saját haláláról* vagy a virrasztásról szóló esszék is. A szerzet helyére és a jó halál esélyeire vonatkozó, egymáshoz kapcsolt kérdéseket a holokauszt és a biotechnológiai forradalom jelezte „szakadás” vonatkozásai történelmi tapasztalatba, ha tetszik, az üdvtörténeti időbe helyezik. S ha az *Egy gyilkosság mellékszálai* minden fontos fölvetését nem is lehet egytől egyig ebben a keretben elhelyezni, mégis úgy gondolom, hogy ez adja Borbély Szilárd kötetének a sorvezetőjét. Márpedig e kötet a kérdések könyve, nem a válaszoké, ami jól is van így: az egymással szerves összefüggésben álló kérdések sűrű hálót alkotnak, s maga e háló létrejötté az esszégyűjtemény fontos teljesítménye.

*

Az *Árnyképrajzoló* középpontjában szintén az *Egy bűntény mellékszálai* áll. A nagyjából a könyv közepe táján található írás azonban a szépprózák társaságában más felhangokat kap, ha tetszik, esszénovellává lényegül. Az odáig vezető művek többsége mintha csak ennek a propedeutikájaként szolgálna. A kisprózák mindenkori hőse egyre-másra megalázó helyzetekkel kerül szembe: hol a kiképzőtiszt nagypapának a civileket mélyen megvető világképével, hol a csótányirtóval, a minisztériumi portással, a vasúti jegyellenőrrel, az irodalmi múzeum hivatalnokaival. És persze mindegyik történetből vesztesként kerül ki; ahogy Szező János említi recenziójában („Az árnyék színei”, www.revizoronline.com, 2008. 09. 25): „Mintha ez a civilség lenne a szövegekben felbukkanó Borbély Szilárd egyik legfőbb identitása is. A kívülről álló, a kurázsi nélküli civil, aki azáltal van jelen, hogy nincsen befogadva.”

Az eleve kívülálló és kiszolgáltatott ember ezekben a kisprózákban a hétköznapi kapcsolatok terrorjával szembesül. Ha a kötet írásait sorrendben olvassuk, a bűntény-esszé egy logikus sor részeként, mintegy a szocializációs folyamat végső lépéseként következik minderre. Az idézet ezúttal az *Árnyképrajzoló*-féle változatból való: „Most azt is belátta, nem volt természetes, hogy életének eddigi éveit a biztonság érzésében élte, mintha véde, burokkban. Belátta, hogy bűnös tévedés volt nem gondolni arra, hogy minden nap és minden nap minden órája haladék csupán.” Ez a két mondat apróbb eltérésekkel megtalálható a másik változatban is, némileg mégis másképp szólal meg. Hiszen a két kötet-megjelenés közti legfontosabb különbség talán nem is filológiai jellegű, hanem a megjelenést környező szövegekkel kapcsolatos: ami az esszékötetben számvetés volt, itt másfajta sorozat rendjébe illeszkedik, és ha végső soron ugyanazt a történetet beszéli is el, a megmutató tapaszlatát súlypontja máshová kerül, a kisprózák keretében megfogalmazódó kvázi-élettörténet sorában kapja meg a helyét.

Az ezt követő darabok, a *Gyerekkor falun* és *A kastélykönyvtár parkja* ugyancsak ehhez az ívhez kapcsolódik, bár míg az addigi történetek elvezettek a mélypontig, ezek mintha kifelé vezetnének onnan. A megidézett falusi gyerekkor igencsak nyomasztó, ugyanakkor romjaiban megmutatkozik benne a szépség egy élhetőbb világ tárgyi-építészeti relikviáin keresztül. A padláson talált tűzszerszám vagy a romlásnak indult kastélypark őrzi ennek a világnak az emlékezetét.

A kötet legtöbb írása valamiféle önéletrajzi regény előtanulmányként is olvasható. Mindamelllett, amint a kötet recenzensei több helyen is fölhívták rá a figyelmet, az anyag némiképpen egyenetlen: a gyűjtemény első felében gyakran válik zavaróvá – vagy legalábbis az uralkodó szólamtól idegenné – a magyar, illetve tágabb értelemben kelet-európai mentalitást bíráló publicisztikus hang. S itt talán ismét a kötetben létrejövő szöveg-környezettel kapcsolatos kérdésről van szó. Meglehet, a szóban forgó írások eredetileg olyan környezetben jelentek meg, ahol nem jelentett gondot, ha a szöveg a publicisztika és az esszé határvidékén mozog. Ám a kötet egésze, maga a kötetbe rendezés gesztusa megváltoztatja a publicisztikus kitételek modalitását. „A kelet-európai abszurd a politikai kurzusoktól függetlenül töretlen és elpusztíthatatlan” – ez a felütés például, amely egy publicisztikus esszé esetén teljesen rendjén való, az (itt és most, az *Árnyképrajzoló*-kötetben) kisprózáként induló szöveget azonnal befékezi, fölösleges didaxissal terheli.

A könyvet két fontos novella zárja, amelyek merőben más irányba mutatnak, mint az addigi anyag: *A bolgár kalauz* és a címadó *Árnyképrajzoló*. Mindkét írás olyan utakat jelezhet, amelyek merőben másfelé vezetnek, mint az önéletrajzi témákból építkező Borbély-próza. *A bolgár kalauz* izgalmas játék a fikcióval, amely Kosztolányi Dezső nevezetes Esti Kornél-történetét gondolja tovább, két tételben. Az első Franz Kafka álomleírása, melyben a bolgár kalauzzal kegyetlen tréfát űző magyar férfiban az uralom kifinomult eszközeként használt európai fölényesség elviselhetetlen példáját pillantja meg, a második egy apokrif Walter Benjamin-jegyzet, mely ugyancsak a kirekesztés és a kulturális sovinizmus vonatkozásában értelmezi a történetet. Ez az írás az irodalomtörténet és a filológus apparátusát egyaránt bevonja a szépprózai munkába, szellemes módon és eredeti nézőpontokból értelmezve újra egy klasszikus szöveget. Az *Árnyképrajzoló*, a kötet befejező novellája klasszikus értelemben vett fikció, feltehetően a tizenkilencedik század elején játszódó, romantikus-enigmatikus bűnügyi történet. Hőse, az árnyképrajzoló egy gyilkossági ügy kellős közepébe csöppen. Ugyanakkor az enigmatikus jelleg túlságosan is uralma alá hajtja a történetet, s noha az olvasó valamiféle végkifejletre készül, ebben a várakozásában csalódnia kell. A „másik, kimondhatatlan világba” vezető misztikus átlépés mindent magába nyelő titokká terebélyesedik, míg a történet fonalát mindaddig a kezében tartó szemlélő itt marad tanácstalanul a saját világában.

Borbély Szilárd helyenként nem elég szigorúan kézben tartott, ám mindvégig izgalmas

próza-kötete több irányt is kijelöl: az önéletrajzi ihletésű, hosszabb mű ígérete éppúgy benne rejlik, mint az esszé-novelláké vagy a tisztán fikciós írásoké. Ha pedig az *Árnyképrajzoló*t a nála alig valamivel korábban megjelent esszékötet, az *Egy gyilkosság mellékszálai* fényében vesszük szemügyre, akkor a fő kérdésnek az tűnik, hogy az *ars moriendi* vajon milyen fikciós eljárásokkal, illetve milyen áron tehető az esztétikai vizsgálódás uralkodó tárgyává. Ez a prózagyjtemény, akárcsak az esszékötet, szintén a kérdések könyve, ám ezekre a kérdésekre joggal remélhetünk választ Borbély elkövetkező prózai írásaitól.

J Á S Z A T T I L A

„POKOLI ESENDŐSÉG” AVAGY TÉTOVA JEGYZETEK

Szijj Ferenc Kenyércéduláihoz

„szakszerűség és katasztrófa”

(*a versben hallgatás méltósága*) Nyüglődöm, szöszölök és együtt élek egy ideje Szijj Ferenc új verseskötetével. Nem könnyű vele, ahogy egy igazi könyvvel vagy egy igazi társal sose könnyű. Szép és küzdelmes. Valahogy ezt érzem Szijj könyvében is. („Csak én bízom rád magam, / és onnantól névtelen szakadék leszünk.”) Nem tudom, miről is szól konkrétan, talán egy szakítás körüli történet, egy házasság vagy társas kapcsolat viszontagságai sejtethetők a szövegek mögött, és ez nagyon tetszik, nagyon szeretem, hogy nem köti az orromra, vagyis a vers orrára. Nem is oda való. És Szijj ezt a lebegtetést, ezt a személyes, kitárulkozó versben hallgatást profi módon műveli. A visszafojtott szomorúság csak úgy süt a mondatokból. („...miközben tudom, magamból fordítok ki valamit, szürkét, puhát, / farka van, azt cipelem a vállamon, és a végén adjam tovább / valakinek, az más, akkor a menekülésből is menekülök...”)

Akárhogy variálom a mondanivalómat, nem tudom kikerülni, hogy Szijj kötetében tulajdonképpen teljesen klasszikus értelemben vett létértelmező költeményeket találunk. Mai eszközökkel megvalósítva természetesen, tehát a mikrovilág és a környezet aprólékos, kimerítő és időnként valóságtól elrugaszkodott ábrázolásával. Semmi

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2007
104 oldal, 1600 Ft



sem változott ezek szerint Szijj költészetében, állíthatnánk, ám ez nem lenne igaz. Látszólagosan, vagyis az alaphangulatot illetően, persze, nem változott. Sose volt boldogan daloló pacsirta. Valahogy képtelen arra, talán alkatilag, hogy pozitívan tudja nézni az őt körülvevő világot, és mivel ezt pontosan tudja magáról, úgy gondolja, jobb, ha visszabújik a csigaházába, „mert ennyi mindent / már nem lehet közösségben elviselni, ehhez most / egy időre magára kell hagyni a környező világot”. Többnyire nem tudjuk meg, mit nem lehet elviselni, de elhisszük neki, „én megelégszem azzal, hogy csak kapaszkodom. / Vagy egy utolsó kis jel, hogy tovább, vagy inkább vissza, de mindegy is, addigra már nincs nyoma.”

Elmozdul, visszalép. Szijj így veszi birtokba az őt körülvevő világot. Talán ennek következménye az ismétlés, az ismétlődés idealisztikus vágya a felhőtlen románcra, ám a mégis lehetőségéből a mégse realitásába zuhan, körkörös dokumentálva a reménytelen helyzetet. A hét napjai jönnek egymás után, versekbe és verscímekbe tördelve, de a napok visszatérő nevei soha nem jelentenek ismétlődést. (És nem is jelenthetnek, ahogy erre már Kierkegaard is figyelmeztetett minket több mint százötven éve.)

(kitaposott hely) Eltévedni, bolyongani a világ hol ismerősnek tűnő, hol teljesen ismeretlen dolgai, tárgyai vagy helyei között.

Tökéletesen elveszettnek érezni magad.

Halkan kimondani, hogy minden bizonytalan.

Csak ez lehet az egyedüli tétje a versírásnak.

„Nincs hasonló, / a legsötétebb képen is minden rajta van.”

„Majd mintha néma estéken az üres ólakhoz / járnánk ki káromkodni. Akkor is halkan, / hogy a sötét hallgató meg ne hasadjon belé. / Lenne legalább egy kitaposott hely.”

„Ne olvassanak a számról, / ne számoljanak a nyomaimmal, majd én elmutogatom, / amire szükségem van, csak megvárom, amíg teljesen / sötét lesz, akkor nem tévedhetek.”

„Sötétség, alagút.”

De. Az egész kötetten átvonuló, uralkodó sötét tónus a kötet végén egy kicsit mégis feloldódik:

„Egy szép nap után éjjel
lassan eleredt az eső.

A sűrű sötétségből a csend
köldökszinórja.”

Halmai Tamás – egyébként Bán Zoltán András egykori vitát kiváltó kritikájának találó címével, és ennek kifejtett háttérmetaforikájával megegyezően – így jellemzi e legújabb Szijj-kötetet: „Az üresség mint létélmény szövegszervező erőként alakítja a kötet és az egyes írások struktúráját; a semmi kísértő jelenléte hol árnyalja, hol beárnyékolja a beszélő önértésének mintázatát.” Nyilván ezt érzi Szijj is, amikor a kötet utolsó versének (már a címe is kiemelt fontossággal bír, nem hétköznapi kenyércédula, hanem: *Utolsó napok*) utolsó (fent idézett záró) sorai egyértelműen valami pozitívumot, talán reményt sugallnak. Ám ha ez a valami még nem is remény, akármi is, Szijj gyönyörű, bátor és rendkívül erőteljes sorokkal zárja könyvét. Vallomással, akár, bármi történt az éjszaka magányosságában, reggelre elmosódik, talán, és valami közös bizonyítékra van szüksége, egy társra, egy érintésre. „Percről percre vezetni kell az ujjamat, / hideg kövön, törött üvegen, régi / keserűségen, hasadon, hátadon vagy ami / megfájdulhat egyszer, legyen / valami közös bizonyíték.”

Jó ezt olvasni, mert egyébként a kegyetlenségig önmarcangoló és önbüntető ez a kötetnyi vers, néha már alig lehet elviselni. „...hibátlan, nyomasztó és folytathatatlan” – állapította meg Szilasi László Szijj első prózakötete kapcsán, s ez érvényes a *Kenyércédulákra* is.

(*saját szabály, avagy mindennapi létünket add meg*) Szijj költészete mindig is a valóságból a fikció felé való elmozdulásról, átcsúszásról szólt, hiába írja le a legaprólékosabb részletességgel – látszólag – a valóságot. Ez nem új találmány, a jó művész mindig is megteremtette a saját valóságát, ami új, hogy nem metafizikus dimenziók felé törekszik, hanem épp ellenkezőleg, a leghétköznapiabb, legkonkrétabb dolgok felé mozdul. A tökéletes meztelenségig csupasztítja a valóságot és a stílust. És mindez létrehoz – megint – egy újabb Szijj Ferenc-i, egyedi struktúrát, ha tetszik, kötetet.

„Gondoltam, a *Kéregtorony* hosszabb versei után a változatosság kedvéért most rövidket írok, de sokat, lehetőleg mindennap, és akkor ebből kézenfekvő módon adódott, hogy mindegyiknél az adott nap neve legyen a cím, bár így akkor több azonos című versre lehet számítani, és ez be is következett, annak ellenére, hogy természetesen a mindennapos írásból nem lett semmi, és az eddig elkészült darabok se lettek kellőképpen röviddek.” (Meséli a szerző Károlyi Csabának egy interjúban.)

Hol leltár- vagy naplószerűen, hol monológyszerűen beszél tehát, csak úgy önmaga elé, Hallgatóra és Olvasóra nem kacsingatva. Beszélnie kell. Képletes kenyércédulákra rögzíti napi észrevételeit, tárja fel mindennapi létezésének belső titokrugóit. Tudja, minden bizonytalan, csupán egyetlen dologban lehet biztos, a hét napjai szép sorban követik egymást. Látszólag. Ám valójában éppoly követhetetlenül változnak és éppen olyan változatosak a napok, ahogy a kenyércédulák felirata követi egymást a kötetben. (Péntek, Szombat, Csütörtök, Csütörtök – stb.) Nyilván nem kell mindennap kenyeret venni, és nem kell mindennap jegyzetelni, leltározni sem. És időnként rettentően sok minden ráfér egy-egy kenyércédulára is.

(*az egyensúly kétségbeesett keresése, avagy hiába valóság*) „Nem én voltam. Azt mondod, / én, de nem én, hanem / más volt, vagy más voltam / én is, egy tárgyilagos valaki, / hogy neked segítsek, / bár akkor én már hiába.” Sokféle értelmezési lehetőséget felvet már a nyitóvers első soraiban, de egyértelművé is teszi, legyünk bizalmatlanok azzal (a személlyel), aki itt beszélni fog. Azaz – ahogy ezt a korábbi kötetekben is tapasztalhattuk –, az első versben kijelöli a fő tematikát, az egyetlen szálát, amelyre a kötet verseit majd mind felfűzi szépen: az én bizonytalanságára.

De nem kell feltétlenül elhinnünk Szijj Ferencnek, ez nem ő, ahogy prózájában óhatatlanul el tudja hitetni velünk, ezek csak figurák, bábuk, ha úgy tetszik, akiket beszéltet. A *Kenyércédulák* versei nagyon közel vannak a kisprózák beszédmódjához, a naplószerűséghez, ám itt a naplószerű monológia óhatatlanul Szijj Ferencé, lírai énként értelmeződik, és éppen a versszöveg napló- vagy prózaszerűsége miatt. Szijj szereti elhitetni olvasójával, ő csupán médium, aki közvetíti ezt az egész nyüglődést, hogy most én vagy nem én beszélek a versben. („Nem volt senki, vagy volt, / nem én, de voltam...” stb.) Ez az első vers még félre is vezetheti az Olvasót, de kötetnyi verssel a háttérben sokkal inkább az egész könyvön átvonuló én-te viszony boncolgatásáról lesz szó.

Ismerjük Szijj egyéb szövegeit, és tudjuk, szeret kellő távolságot tartani önmagától. Itt is ezt teszi, zseniálisan variálja az én problémáját, nyelvi csúsztatásokkal él. (Például: „Rám gyullad a villany, mert mozgás vagyok...”, „...és van most ez, ami van.”, „Ha jövők-megek, az ég egyenesen a szívemre nehezedik, az összes régi biztatás.”) Így nem biztos az sem, mindenféle lehetséges hasonlóság ellenére, hogy az életmű szerves folytatásaként kell értelmeznünk ezt a kötetet, hiszen ilyenfajta én-vizsgálatot nem olvashattunk még Szijj Ferenc-től (mindenféle ismertnek tűnő tematika újra felbukkanása ellenére). Ám ezt nem kell kitalálnunk, maga Szijj is hivatkozik egy beszélgetésben Ottlikra, aki szerint minden mű új-rakezdi a világot, pontosabban újraterezi a valóságot. Szakszerűség és katasztrófa permén egyensúlyozva éppen ezt csinálja, az egyensúlyt keresi, és igyekszik megvalósítani kétségbeesetten Szijj is legújabb versvilágában. („...persze lehet kötni a későbbiekhez,

amennyiben ott is mindig egy véletlen, esendő, zárt alaphelyzetből bomlanak ki a képek, hogy aztán valamiféle egyensúlyt vagy megoldást találva visszatérjenek, nem tudom, hová, de kérdésessé téve ugyanakkor az egyensúlyt, illetve megoldást, mert minden kérdéses, és mégis működik, időnként csodálatos dolgokat produkálva” – Kommentálja a kötet verseinek születését Károlyi Csabának.)

(az *újrakezdés diszkrét vágya*) Ki beszél? – kérdezte a 90-es évek „bizonyos” (posztmodernnek gondolt vagy tűnő) szövegei kapcsán Farkas Zsolt. Az akkori kanonizált névsor (Kukorelly, Sziij, Parti Nagy, Garaczi) némileg a szövegirodalom bűvkörébe vonta Sziij Ferenc nevét. Hiába hangsúlyozta maga a tanulmányíró is, Sziij világa leginkább a karkai abszurdal rokonítható, hiszen ő is a hétköznapi, unalmas kisvilágot billenti át adott ponton az irreálisba. Manapság, Sziij Ferenc negyedik verseskötetével (a *Kenyércédulák*kal) lassan tényleg meg tud győzni bennünket arról, amit mindig is sejtettünk, csak nem mertük leírni, hogy alapvetően ösztöneire hallgató költő. Megy a saját fejében alakuló kisvilága után, azt építi-rombolja folyton, függetlenül mindenféle elméleti megfontolásoktól. Talán fordítói gyakorlata kényszerítette rá, hogy ezt egyre precízebben és koherensebben tegye, saját világának keretein belül. És ez a saját világ leginkább az adott kötetben kialakuló saját nyelv működtetését jelenti. („... jövök haza, csókolom, vagy nem is haza, / csak itt lakom, ha egyáltalán itt és lakni és kicsoda, / mikor. Ezt abban a felvilágló pillanatban senki / nem tudhatja, egy egész utca se hirtelen, / bármennyire is az ablakok és falak mögül / már mióta bárkit.”)

És azért is fontos, hogy időről időre feléled a vágy Sziij Ferencben az újrakezdésre, saját versvilága újateremtésére, mivel az egykori, rendszerváltás környékén feltűnő új és nagyon erős (*Nappali ház*-as) nemzedék tagjai közül jó néhányan – sajnos – elhallgattak már (Kurdy Fehér János, Kurdi Imre, Jónás Csaba, Peer Krisztián), vagy elhallgatott bennük a költő (Darvasi László, Podmaniczky Szilárd, és Solymosi Bálint, aki egyre ritkábban nyúl a költőtollhoz). Mindez, innen nézve azért is meglepő, mivel éppen Sziij költészete küzdött folyton az elhallgatás kísértetével.

(a *test paradoxona*) A *Kenyércédulák* verseiben az én számára egyetlen bizonyosság, bizonyos dolog létezik, a test. Sziij Ferenc sosem beszél arról, amiről nincs biztos tudása, így például a lélekről. („Egy hatalmas, szürke gömböt láttam meg a szürke ég alján, és először azt hittem, / hogy ufó vagy más titokzatos jelenség, / aztán amikor kiderült, van ez az irodalmi / gondolkodás, hogy a valóságtól függetlenül / kitaláljuk, mi mit jelenthet, és akkor az / olyan, mintha nagyon mély értelmű lenne.” Nekem, irodalmias gondolkodásúnak már egy szürke gömb is a platóni lélekelméletet idézi. És hogy nem járok olyan messze mégsem az úgynevezett valóságtól, ebben a vers következő sorai is megerősítenek. „Hogy az valahogy te voltál, mert éppen / utaztál el, egy furcsa hold, hiány...”) A bizonytalanság viszont a testből, a működéséből fakad. „A rettentő, zsákformájú testből nincs kiút...” „De hogyan, ha mire nincs, / a testre, nemi szervre mondott feloldozással...” „Ez a test. Majd csak a fájdalom.” „...hányféle test egyedül és örökre...” „Egy kezdetektől fogva ismerős test / kellett volna sokáig.” A test, a testiség, az anyag, az anyagszerűség a legbiztosabb fogódzói ennek a költészetnek. Megfoghatóan segítenek közvetíteni az Olvasó felé a versíró én pokoli esendőségét.

Ezért válhat nagyon átélhetővé bárki számára, no meg szikár visszafogottságú beszédmódja és igényes, mindvégig kitaró megformáltsága miatt. Mindez ritkán áll össze egy kötetben belül. Sziij Ferencnek sikerült, valamit fel tudott mutatni – a költészet eszközeivel – mai világunk sötét működési mechanizmusából.

ELŐSZÖR

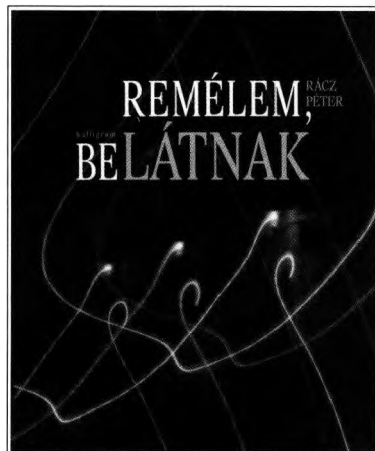
Rácz Péter: *Remélem, belátnak*

Kellemes időtöltés Rácz Péter verseskötetének olvasgatása. A szerző nem nehezíti meg a benne elmélyedők dolgát. Kevés költői trükk van benne, semmi nagyot mondás, képek mögé rejtett követhetetlen gondolat. Sok-sok szabad vers, vagy csak éppen az olvasás legtermészetesebb ritmusát megengedő verszene, semmi ütemhangsúlyos, katonás ritmus, és egészen langy, szétkent rímek. Őszies költészet ez, zamatos és csendben érően, szinte erotikusan filozofikus. A gondolat tartózkodóan kínálja magát, minden darabjában fel van mutatva a talány, de visszafogottan tárgyilagos és szinte tüntetően hétköznapi, már-már önmarcangolóan szerény.

Nagyon sok olvasata lehetséges, hiszen szoros szellemi rokonságban áll a hatvanas évek végén indult kortársaival, Tandorival, Petrivel és Várady Szabolccsal, az újféle tárgyiasság, a magyar költészetbe néhány évtizednyi késéssel belopakodó, Vas István által preferált és (részben) fordított Kavafisz, Eliot, valamint az ez idő tájt oly népszerű cseh mester, Holan verseiből újragondolt és átírt valóság költői megfogalmazásai. Olyan (rossz és) jó értelemben vett szellemi gettó volt ez, ahová a kor kényszerítette be a költőket, de ez a közösség a topográfiailag is szűk helyen kitermelte a maga belterjes, de mégis új korszakot jelentő életérzését, és máig hatóan kimagasló költői nyelvet hozott létre, szinte egymással beszélgetve, új és újabb témákat, motívumokat, költői slágereket kínálva egymásnak. Ezt az újdonságot éli tovább Rácz Péter, majd minden versében az így értendő és értelmezendő valóságra reflektál, nem tudja másként látni, mint ahogy *először* költőként befogadta. Nagyon sok versében szó szerint is megjelenik ez a szó: „csak még egyszer tudnék / valamit úgy csinálni, mint először, / de másodjára mindig finomítom, / jobban akarom csinálni – / rosszabbul sikerül.” (a *nagyothalló szeme*) ; „milyen jó / csak úgy élni / először / nem fogsz többet életem.” (A *Csak úgy élni dossziéból*) Más összefüggésben is gyakran visszatér, és elemi erővel szeretne valamit visszaszerezni: „még egyszer / szeretnék úgy kinézni” (*Hogy emlékezz rá*) – mondja a haldokló anya. „Mintha tegnap történt volna, vagy tegnapelőtt, / csak közben jártam Párizsban, és amikor huszonnyolc / évvel később egyszer megint arra vetődtem, / nem tudtam, mivel telt el az emberöltőnyi idő.” (*Megyek nagymamáék*)

Beszélhetnénk az elveszett időről is, de valami másról is és máshogy. Ami először van (történi), az nem lát ki magából, nem tudja, hogy van-e egyáltalán, hogy történik-e, mert nincs hozzá képest semmi, amihez viszonyuljon. Amit egyszer teszünk, az a második, sokadik történésben válik *előszörré* (első al-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2008
128 oldal, 1700 Ft



kalommá). Addig csak létezése kényszerét, egyensúlyát, értelmét keresi. Az *először* önmagában tökéletes, észre alig vehető öskép, egész életünket meghatározó norma. Egyszer leszünk nagyon szerelmesek, mélyen megérint valami, vagy voltunk valahol. A második alkalom ehhez képest szinte a szüzesség elvesztésének a megértése, mert az *először* a rejtőzködő érintetlenség is. Másodjára ehhez közelítünk, ezt akarjuk utánozni, visszahozni, újraélni. De minden *először* történt dolog a második történéskor kapja meg igazi értelmét. Ősi minta, feledhetetlen egyszerűség, de valamiként a levegőben lóg, és ekként értelmezhetetlen: „de legelőször van a kérdés / előtte minden vad reménybe torkollik / amit nem előzött meg / semmi” (*visszafelé írtam*). Olyan ez a költői szembenézés, mintha a világokon áthaladva érkezne meg újra a tükörképéhez. Most is ugyanazt látja, mint egykor, de egészen másként, vagy más nézi ugyanazt, vagy még az is meglehet, hogy *más* néz *mást*. Allúziókban gazdag költészet ez. Nevesítve csak Petri van (2007), a hozzá írt versben a falusi temetőben lévő sírját akarja fölkeresni, megidézi, de már a közben szakadó esőben *megidéződik* a költőtárs Bibó temetéséről írott verse is, aztán a sír keresése (az *először* itt a temetés) helyett beülnek egy kocsmába, hiszen nincs méltóbb Petrire nézve, mintha egy pohár ital mellett emlékeznek rá.

Apró motívumoktól kezdve, ahogy anyja halott arcán „kis örök mosollyal a száján” (A Téli lét *című dossziéból*), Petrinél (a miatta öngyilkosságot elkövető) Sári halott arcán jelent meg a (kinek is szóló?) mosoly: „Aztán a dögcédula a bokádon/ és vigyorogtál./ Vidoran és hamuszürkén.” (*Sári, ne vigyorogj rajtam*), máshol szintén Petri új-tárgyias, fanyar, bomló szálú szerelmi költészetét idézi meg, a dolgok valóságát megszépíteni nem tudó és nem akaró költői hangot, ugyanakkor azt a lassan filozófiába érő látásmódot, ahogy történeink egy bizonyos nézőpontból, a létezés kis botrányaiként, esetlegességükben is kultuszként rögzülnek. (*Rövidfilm, Esti beszélgetés, Remélem belátnak.*) A *Ha rám bízod* párverse Petrinél a *Délelőtt*, elég ha csak a kezdősorokat idézzük, annyira jellegzetes ez a felütés: „Hogy ilyen esetekben / az okkersárga szoknyád...”, „Szeretem ezt a sűrke szoknyád...”, ha aztán a vers egészen másféle tart is, mintha valami közös szó- és képkincsből merítene ez a költészet.

Egyszerre beszélget Kavafisszal, Petrivel és Tandorival a *salak, éjszaka*. Az időpont, a konkrét idő („fél három”, „fél egy”, „d.e. 9-től 11-ig”) beemelése a versbe szinte egy nemzedék számára vált időélménnyé. Valamelyest Kavafisz vagy Petri idejét éljük így mindennap néhány óráig. Ez a fajta „költőietlen” időszemlélet, ami semmiségeket, elaprózott cselekvéseket rendel magához, próbálja a hétköznapi ember mitológiáját, ezáltal élhető és számon tartható valóságát megteremtteni: „vágni, vágni lehet / valami jónak a hiányát, a reményét” – írja Rác. Hogy aztán a lírai idő (alkonyattal, sugárzó délben stb.) eme megcsonkolását elvégző költői szemlélet (Kavafisz) miként lopakodik vissza a gondolatiság szerpentinén újra a legnagyobb költészet magasába, ez mindhárom említett klasszikusnál és költőknél is megtörténik. Az idő számmal történő kifejezése hogyan válhatott egy új szemlélet paradigmájává, azt csak nagyon bonyolult módon lehetne megfejteni. Minden dolgokban, eszmékben a megfoghatót, a konkrétan ábrázolható kereső költészet számára a pontos idő ugyanolyan tárggyá válik, mint egy használt villamosjegy vagy üres sörösdoboz. Némileg szinte környezetszennyező tájelem lesz az időpont. Hogy aztán majd az efféle dolgok kimódoltságát is észrevegye valaki, és azt írhasa: „Már fél három! Milyen hamar elmúlt egy év.” (Tandori: *Kavafisz-haiku*)

Természetesen ő is megidéződik e kötetben. Nem olyan mélyen, mint Petri vagy Várady Szabolcs, láthatóan az afféle személytelen, formai játékokhoz kevés köze van (volt) Rác Péternek. De a „*Felírni hogy* – (a cím a vers)” vagy az *időhatározó*: „előtte és utána / máskor nem”, az ő szellemét hozza be a kötetbe.

És persze itt van Várady Szabolcs is, sok-sok összekacsintás, néha csak egy nyelvi fordulat vagy szójáték erejéig. „Tegnap nem mentem el, szakadt az eső” (A Mielőtt rotha-

dásnak indulsz *dossziéból*) megejtő természetességgel idézi meg a *Dubrovnikban elromlott az idő* hangulatát, de a vers egésze is ezzel a látásmóddal érvel, felel. Hiszen Rácz lírája éppen olyan hajlékonyan és elegánsan gondolati, mint Váradyé, elemzéseiben, képeiben igen csak közelébe ér költőtársa nagy, klasszikus költészetének: „Alighanem mint folyófenék, mondjuk a Duna, / úgy rejted válaszod, csak itt-ott bukkan ki, / ha sekély, egy iszamós tárgy, jobb mint a tudatalatti, / egy-egy foszlány, vagy mint a földalatti, / magad rejtette dolgok.” Érezhető az is, hogy a finomabb, tűnődőbb hangszerelés jobban áll Rácznak, a Petri-féle versvilággal a megidézetség mélysége, a tematika és a közös élményvilág rokonítja.

Míndez persze csak egy lehetséges olvasata a kötetnek. (Elképzelhető, úgy szólni róla, mint az esetlegességek könyvéről, hiszen szétszórt emlékekből, tárgyakból, szituációkból gyűjti anyagát a költő, s a téma sokszor valahol elmarad, takarja a költői szöveg.) Számomra azonban elsősorban ez egy ilyen beszélgetős kötet, ahol persze teljesen egyéni, személyes témák is felbukkannak. Nem megfelelési kényszerrel van tehát szó semmiképpen, hanem arról, hogy a szerző egy olyan közegben mozog, ami teljesen lefedti szellemi irányultságát, költői iskolázottságát, azt az élményanyagot, amelyet valaha együtt éltek meg a legjelesebbek és mellette még egy teljes költőnemzedék. Ami ettől eltér, és mást mutat, vagy éppen ezen a nyelven beszél szuverén létezéséről, az nagyjából két irányt jelöl. Az egyik kissé idegenségbe helyezett, szinte beckettí világ, a fájdalomból alig kirángatható iróniával, az édesanya („emma”) halála körüli eseményeketörténeteket beszéli el. A mindennapi dologi-tárgyi cselekvések visszabontják az embert, olyan észlelések tömege tölti ki, meg akar felelni ennek az egyszerűbb feladatnak, ami a halál közeledtekor hárul rá. Nem tud megfelelni hétköznapi alteregójának, Lali lesz belőle, aki primitívebb érzelmi életet él, és szinte bábuként szeretné utolérni az előtte rohanvást történeteket. Gyönyörű párbeszédnek születnek (*A Csak úgy élni című dossziéból, Hogy emlékezz rá*), talán a kötet legmeggrázóbb versei, furcsa szürreáliák, amelyekben élők és holtak egy nagyon tárgyias és szegényes világban tesznek-vesznek (*Ott a papa is című dossziéból*), de egyes versekben zavaró zakatolással, formátlan zenei hangoskodással válnak (*A Csak macskám van dossziéból*), és ez a világ valamiként nem mutat költőileg egészet, ugyanakkor nem mutat megformált, „költői” csonkaságot sem. Néha megnyílik a vers, mintha élesre állítódna a blende, az egyszerűség átmege tisztaságba, artisztikumba: „most csend van, / a testet viszik / nyissák a kaput.” (Az ember nulla fokban *című dossziéból*). A *holtpont* lenne talán hivatva, hogy kiemelkedjék egészen ebből a versbeszédéből, és magába gyűrje a végső fájdalom tiszta szavait, de mintha nem erre teremtődött volna ez a költészet. Csak a szituatív versekben, emberek közötti kapcsolatrendszerekben tud felemelkedni a gondolatiságba. Ha egyenes utat választ, ha tisztán tör a csúcsra, akkor a kép ereje halványabb lesz.

A másik hang a félelem hangja, a szorongásé. A kötet első felében található, a szülők (édesanya) halálát kissé személytelenül, de abszurdba helyezetten is szinte görcsös fájdalommal kiénekelő versei összeérnek a kötet második felében megszorodó, a saját elmúlását rezignáltan magához édesgető halál-versekkel: „hordod át az arcokat / meg a hangokat / áthurcolkods csendben odaát / kirendeckedsz a világból.” (*A Mit gondolnak majd című dossziéból*) A Rácz Péterre különösen jellemző, formai, zenei jegyeket is gazdagon alkalmazó, egyszemélyes, kissé elzárkózó szenzibilitás itt mutatja ennek az ősziesnek mondott gondolati lírának a legfőbb erényeit. Míg a kötet közepén a hétköznapi napiságukkal hivatkozó helyzetdalok állnak, amelyek összegyűjtötték a meglett ember életérzésének sok zörejét, hamis semmiségét, itt újra a csend, a csendesebb, a titkosabb, a szemérmesebb lélek jelenik meg, aki inkább elhallgatni szeretné kétségeit és kétségbeesését, mint nyilvánossá tenni. Báthori Csaba szép szavaival: „Komolysága, szfinxekre emlékeztető, frontális némasága, mozdulatlansággal delejező szűkszavúsága szem-

beötlő a mai magyar líra tömkelegében.” („Visszhangzó sokszögek”, *Magyar Narancs*, 2008. 23. szám.)

Az elveszett úrhajóban érezhető legjobban, legösszetettebben a létezés bizonytalanságához közelítő férfias szomorúság. Az éjszaka, ami Petrinél a költészet egyik múzsájaként funkcionált még első kötetében (*Reggel*), most a feltámadó, a tudatba belegázoló és mind nagyobb területeket eltulajdonító semmi-lét ideje és helyszíne lesz. Az éjszakai, hajnali ébredések, az ébrenlét és a halál valós tudatának kettőségében megfosztják az ént valami-jétől: „Rajta kapom a semmit magamon.” A lélek magában érzi, hogy belső, intellektuális tevékenysége nyomán távolságok nőnek önmagában. Nem távolodik semmitől, és tőle sem távolodik semmi. Mégis a távolság benne nő: „személytelen úrhajós vagy maga az / elveszett úrhajó, akinek nincs már hová visszatérnie.” Vigasz vagy józan belátás: a nincs és a túlán. Az ember szerény lehetősége, hogy még a vele majdan történő dolgokról sem tudhat semmit, és minden szó csak bizonytalan dísz annak a félelemnek. S akkor vissza-felé is: „előzmény nélkül való / tehát minden / ilyenek voltak az évek korábban is / de már nem emlékszel / mert ez azelőtt történt / talán kezdettől volt ilyen”.

Amikor valaminek a meghaladása visszavet az egész esetlegességének megértésébe. Amikor attól mámorosodunk meg, hogy józanok maradtunk a kétségbeesésünkben.

A SZAKÁCS BÉLSZÍNT ESZIK

Keresztesi József: *Hamisopera. Kritikák 1999–2007*

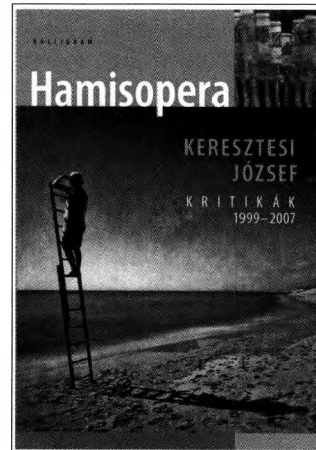
Az utóbbi években komoly divatja lett hazánkban annak, hogy kritikusok kötetbe rendezik írásaikat. De ki olvas ma kritikaköteteket? A kritikának mégiscsak a folyóiratok, lapok hátsólapjain van a helye, hiszen az a rendeltetése, hogy viszonylag gyorsan reagáljon a frissen megjelent könyvekre.¹ Jellemző, hogy míg például egy verseskötet rendszerint olyan darabokat is szokott tartalmazni, melyek irodalmi lapokban már napvilágot láttak, és olyanokat is, melyek még nem, addig egy kritikagyűjteményben általában csak olyan írásokkal találkozunk, melyek a maguk idejében, a maguk helyén már megjelentek, tehát betöltötték a feladatukat.² Hogy ennek ellenére mégis rendre jelennek meg kritikakötetek, különböző okokkal magyarázható. Más szóval: az egyes könyvek összeállításának ténye mögött eltérő motivációkat sejthetünk. Ha kissé rosszmájú akarnék lenni, azt mondhatnám, vannak olyan gyűjteményes kötetek, melyeknek az lehetne az alcíme: „kellett már egy kötet”; másoknak ez: „megint eltelt tíz év”, vagy éppen ez: „tavaly is írtam ezt-azt”. Félreértés ne essék: megrögzött kritikakötet-olvasó vagyok, és az iménti címkékkal egy kritikust sem akarok megbántani, csak jelezni szeretném, hogy nem mindig lehet érezni a műbírálatok kötetbe kerülésének a *téjtét* – hogy Keresztesi József számára egy oly fontos kifejezéssel éljek. Nem mindig világos, hogy miért szükséges könyvben is kiadni bizonyos recenziókat, persze azon túl, hogy az íróembert – többek között – a köteteinek a száma teszi. Nagyon is lehetséges, hogy egy kitűnő kritika jól működik, mondjuk tíz hónappal a bírált könyv után megjelenve valamelyik irodalmi lapban, értékel és értelmez, orientálja az olvasót, visszajelzésül szolgál az írónak és a kiadónak, a kritikustársak is hivatkoznak rá esetleg, és ha jeles szerző könyvéről szól, akár még az irodalomtörténetekbe is bekerülhet idővel – mégsem olvassuk nagy kedvvel, „csak úgy”, önmagáért, ha öt évvel a folyóiratbeli közlés után egy kötet lapjain találkozunk vele. Márpedig ideális esetben nem csak akkor veszünk kézbe egy kritikagyűjteményt, ha szükségünk van rá, hanem olykor önmagáért is föllapozzuk, mint egy verses- vagy novelláskötetet. Az ideális eset pedig, valljuk be szomorúan, fehér holló. Sok kritikakötetet csak azért tartunk a polcunkon, mert praktikus, ha ott vannak a közeli köztünkben; „jól jönnek majd”, ha egy szerző újabb művéről recenziót írunk.

Keresztesi József *Hamisoperája* nem ilyen. Nemcsak azért nem, mert a kötet az egyik legtehetségesebb mai ma-

¹ Más kérdés, hogy nálunk a „gyorsan” jelenthet néhány hetet (sőt napot), de akár két-három évet is.

² Eltekintve persze az ilyenkor szokásos, a kötetek élére helyezett vagy az utóhang szerepét betöltő, *ars poetica*-szerű esszéktől.

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2007
264 oldal, 2400 Ft



gyar kritikus szövegeit tartalmazza, hanem azért sem, mert megvan benne az, ami oly sok kritikagyűjteményből hiányzik: a kötet egésze kirajzol egy képet, mely többet jelent, mint a cikkek összessége. A *Hamisoperát* tehát egyrészt azért érdemes elolvasni, mert igen sokat lehet belőle tanulni, nemcsak a kortárs magyar irodalomról, hanem magáról a kritikáiról is. Másrészt pedig azért, mert, ami ezzel mélyen összefügg, a könyv összeállításának nyilvánvaló személyes tétje is van. Ez pedig, tűnjék elsőre mégoly közhelyesnek és patetikussnak, az önmegértés igénye. Keresztesi nem akarja megkerülni annak a nem lényegtelen kérdésnek a tisztázását, mit csinál ő mint kritikus – vagyis mivel töltötte el életének elmúlt tíz évét. Nem véletlen egyébként, hogy a József Attila Kör által 2007 őszén, *Az ítélőerő kritikája* címen megrendezett konferencián a szerző referátumának címe ez volt: *Szerintem a kritika*.³ Milyen tehát „szerintem” a kritika? És milyen a kritikus? „Az irodalomkritikus olyan ember, aki szeret, vagy legalábbis valaha szeretett olvasni. Azért vált hivatásos olvasóvá, hogy ezt a szenvedélyét gyakorolhassa. Idővel aztán éppen a szakmájából fakadó kötelezettségek válnak ennek a legfőbb akadályává, és a számos felkérés, a folyamatos csúsztatott határidők közepette komoly veszélyként jelentkezik, hogy elsikkad az olvasás öröme. Nem lesz többé képes anélkül olvasni, hogy ne legyen papír és toll a keze ügyében. A szakács, amint műszak végeztével sós kiflit rágcslál a buszmegállóban.” (223) Angyalosi Gergely *Romtalánítás* című kötetéről írott kritikájának elején írja le ezeket a sorokat Keresztesi, vázolja a kritikus helyzetét – a kritikusét, aki maga is olvasó, és persze maga is író.

Aki rendszeresen ír kritikát, azt hiszem, csak egyetérthet ezzel a megállapítással. A *Hamisopera* éppen azért emelkedik ki az „átlagos” recenziógyűjtemények közül, mert a legtöbb darabján azt érezni, hogy szerzőjük még mindig szeret olvasni. Vagyis nem olyan szakács, aki a műszak után kiflivéget majszol, hanem olyan, aki bélszint – vagy valami más finomságot – lakomázik, s nem rest elővenni ehhez a damasztyszalvétát sem. Némi túlzással azt mondhatnánk, Keresztesi József csak azokat az írásait válogatta be a kötetbe, melyek megírásának volt tétje. Minél több recenziót ír az ember, annál nagyobb a veszélye annak, hogy – sürgető határidők fenyegetése alatt – egyszerűen „legyártja” a szövegeit. Mert „meg kell lenni” a kritikával, várja a szerkesztő, s nem mindig lehet az ihletre várni, mint a régi költőknek. Nos, a *Hamisopera* legtöbb írása nem ilyen „legyártott” szöveg – legalábbis általában nem érezni rajtuk. Érdemes röviden idéznünk a már említett *Szerintem a kritika* című előadásszöveget: „A kritika mindenkori tárgya ugyanis nem pusztán a könyv, hanem az olvasás során létrejövő bonyolult és sokrétű képződmény. A kritikusnak a saját olvasmányélményével kell számot vetnie, amelyet az adott olvasmányon túl a szellemi neveltetése is meghatároz. Ha nem jön létre akár a találkozás, akár a konfrontáció a mű világa és az enyém között (vagy akár e kettő zavarba ejtő együttállása), voltaképpen nincs miről írni. Lehet, és szoktunk is persze, de minnek.”⁴ Talán súlyosnak tűnnek ezek a szavak – pedig csak arról van szó, hogy Keresztesi nagyon komolyan veszi azt, amit csinál. A kritikus tudatosság, önreflexió és önkritika miatt különösen érdekesek ezek az írások. Vagyis az én esetemben elsősorban azért jött létre a Keresztesi által emlegetett „találkozás”, mert számomra nem volt tét nélküli, hogy mit gondol a *Hamisopera* szerzője a kritikáról.

Márton László *Testvériség*-trilógiájáról szóló, *Biankó regény* című recenziójában például ezt írja. „Létezik két, a mai irodalomkritikában gyakran használt fogalom, amelyeket a Márton-trilógia némiképp új megvilágításba helyez: a *játék* és az *omnipotens elbeszélő* fogalmáról beszélek. Az elsőt jobbra (és jobb híján) különösebb tét nélkül, töltelék kifejezésként szokás használni. Ha a lusta kritikus irodalmi vagy kultúrtörténeti utalásokat

³ Írásos változata: *Kalligram*, 17 (2008)/3. 59–61.

⁴ *Szerintem a kritika*, 59–60.

vesz észre a szövegben, azonnal adott a kijelentés: a szerző ezt és ezt »játékba hozza«. A játék fogalma ebben a kontextusban üres, híján van minden konkrét tartalomnak, és többnyire az értelmezés munkájának kényelmes megkerülésére szolgál. A másik kifejezés, az »omnipotens elbeszélő« összetétel szitokszóként működik: arra utal, hogy a szerző eluralkodik a mű világán, kvázi isteni helyzetbe tolja föl magát, olvas a lélek redőiben és a világban működő okok között, illetve, ami a legrosszabb, nem is reflektál mindegyikre, hanem ezt a pozíciót minden kétegy nélkül kezeli, természetesen veszti.” (132) Keresztesi első megjegyzése azokra a kifejezésekre vonatkozik, melyek újra és újra megjelennek az irodalmi közbeszédben, s melyeket olyan természetességgel, és olyannyira tét nélkül képesek használni a kritikusok, akár a létigét. Hol a „játékba hozás”, hol a „mintázat”, hol az „alakzat” tölti be ezt a szerepet ideig-óráig, és nyilván mindig lesznek ilyen fordulatok, melyeknek az a veszélye, hogy automatizmusokhoz vezethetnek. A szerző másik megjegyzése bizonyos tudományos, irodalomelméleti föltevések átgondolatlan „alkalmazására” vonatkozik, vagyis végső soron megint csak a „lustaságra”, hogy az ő szavával éljek: arra, amikor értelmezés helyett a recenzens megelégszik egyes gondolati sémák előrángatásával.

Ebben a vonatkozásban is értelmezhető Barány Tibor megállapítása, aki Keresztesi „anti-professionalizmusáról” beszél.⁵ Keresztesi József profi kritikus, azonban professzionalizmusa nem azt jelenti, hogy a kritikáírást az irodalomtudományos munka terepének tekintené. Megmarad olvasónak, aki persze föl van vértézve poétikai, retorikai, irodalomelméleti és -történeti, művészeti stb. ismeretekkel, de nem az ezekkel való szakozás érdekli, amikor recenziót ír, hanem a könyv, amely előtte fekszik, és az olvasás élménye. Éppen ezért képes arra, hogy releváns állításokat tegyen arról, mennyiben és hogyan „omnipotens elbeszélő” a Mártoné. És ha már a *Testvériség*nél tartunk, hadd idézzem Keresztesi egy izgalmas gondolatmenetét. „A haldokló Lacika betegágyának a végébe egy összetört tükör cserepeit szórják, »ha jön a halál, hadd lássa meg rút ábrázatát a tükörszilánkokban«. Ezt a képet hozza *játékba* Márton László portréja a harmadik kötet borítójának fülén. Langmár Péter felvételén a szerző arca töredékesen, egy repedt tükörben megokszorozódva látszik. A fenti szöveg hely fényében a szerző a sors uraként jelenik meg...” (135) A „hozza *játékba*” kifejezést a szerző dőlten szedi, jelezzve, hogy néhány bekezdéssel följebb éppen ennek a frázisnak az átgondolatlan használatára hívta fel a figyelmet – Keresztesiben van önirónia. És nincs híján a humornak sem. Nem tudom megállni mosolygás nélkül például azt, amikor Dr. Kovács István *A vidéki fiatalok Budapesten* című kötete kapcsán a következő „olvasási stratégiát” ajánlja: „Bátran ajánlom tehát mindenkinek, aki el bírja olvasni.” (202)

Az eddigi idézetekből talán világossá vált, hogy Keresztesi József értekező nyelve mentes a túlzásoktól; nem technicista, de nem is szenvelgő. A köznyelvi stílus hatásos voltát példázzák itt a Szálinger Balázs *Zalai passiójáról* írt kritikából vett mondatok. Miu-tán Keresztesi megállapítja, hogy Szálinger célja eposzköltővé válni, ezt kérdezi: „Rög-vest felmerül a kérdés: miért jó ez neki?” (107) Később pedig: „Vajon érdemes pusztán poénból megírni *egy egész eposzt?*” (109) Néha nagyon jól tesz a szövegnek, ha ilyen frap-páns mondatokban kérdeznak rá a lényegre – mellesleg a Szálinger-költészet kapcsán az egyik legadekvátabb kérdést fogalmazta meg itt Keresztesi. Túlságosan emelkedett rés-zekkel csak a *Párhuzamos történetekről* szóló recenzióban találkoztam. A rövid bekezdé-sekre gondolok, melyek bár hatásosak, belengi őket némi pátosz. Mint például ezt a be-kezdés-mondatot: „Vajon létezik-e két különböző fogfájás?” (176) Voltaképpen örültem ezeknek a részeknek, mert azt mutatják, hogy a kritikus nemcsak olvasó, hanem ember is, akit nem hagyott hidegen az a sok tényező által ünnepélyessé szcenírozott pillanat, ami-

⁵ Barány Tibor: „A kritikus megteszi tétjeit”, *Beszélő* (3. folyam) 13 (2008)/5. 120–124. 121.

kor megjelent Nádas nagyregénye. Gergely Ágnes írja a versekről és a versfordításokról, hogy azokat nehezebb elkezdni, mint befejezni.⁶ Nos, aki látott már – jobb híján – idézetel kezdődő kritikát, az eliheti, hogy Gergely megállapítása a recenzió műfajára is igaz. Keresztesi Józsefnek olykor nagyon találóak a felütései. Például ez: „A Bertók László kötetéből kiolvasható, határozott állítás szerint a költészet értelmes tevékenység.” (57) Van-e olvasó, aki ezt látva unottan továbblapoz? Aligha.

Egy kissé talán többet idézek, mint ahogy az megszokott, de nem kell mentegetőzőnöm emiatt, minthogy a most recenzeált könyv szerzője is sokat idéz kritikáiban – és jó érzékel válogatja meg az idézeteket. Azt viszont nem értem, hogy miért nevezi a recenzens mindenkor szomorú feladatának azt, hogy ismertetnie kell a kritizált mű cselekményét. (146) S bár attól megkímélném az olvasót, hogy a *Hamisopera* mind a harminckét írásának tárgyát megnevezem, azt meg kell jegyezmem, hogy a kötet első nagy része lírai, a második elbeszélő, a harmadik pedig értekező művekről szól (tudjuk, persze, a határok nem merevek). És akkor azt is ideírom, hogy a szövegek eredetileg az *ÉS*-ben, a *Holmiban*, a *Jelenkorban* és a *Magyar Narancsban* jelentek meg, két írás a *Kritikában*, egy pedig a *Kalligramban*. Ebből pedig az is következik, hogy az írások között találhatók hosszúkritikák, melyek alaposan számot vetnek a vizsgált mű korábbi recepciójával és a szerző addigi életművével, de rövid hetilapkritikák is. Utóbbi műfajról olvasunk fontos megállapításokat az Ács Margit esszéiről és kritikáiról írott szövegben. (237.) Ebből – ha eddig nem lett volna világos – megtudjuk, hogy Keresztesi számára a mű iránti „szenvédélyes érdeklődés” etikai következményekkel is jár. Talán egy kissé túlzásnak tűnik, ha az etikát emlegetem egy recenzió kapcsán: arra a hozzáállásra gondolok, mely soha sem a könnyebb utat keresi, és így a minőségi munka zálogának tekinthető. Csak a szövegek minősége teszi lehetővé, hogy a szerző olyan személyes megjegyzéseket engedjen meg magának, mint hogy egy vers több mint tíz éve a kedvencei közé tartozik. (72.)

Keresztesi személyessége azonban nem ehhez hasonló mozzanatokban merül ki. Sokkal inkább jellemző az, ahogy az *Északról hegy...* című Krasznahorkai-regény kapcsán beavat tépelődéseibe, vagyis az olvasás folyamatába, és megmutatja, miként jut el a kezdeti „gyanakvásból” oda, hogy fenntartásai ellenére „meghajol” Krasznahorkai László teljesítménye előtt. (125–130) És ha már Keresztesi kételyeiről beszélünk, akkor azt is meg kell említenünk, hogy a kötetben olvasható leginkább affirmatív bírálat viszont alighanem az Angyalosi Gergelyről szóló. Angyalosi fő kritikusi erényét abban látja, hogy a műveket a műhelyproblémák és az egzisztenciális kérdések összetettségében képes látni. (225) Az az észrevétele, hogy Angyalosi nem marad kívül a szövegén, hanem önmaga is az elemzések szereplőjévé válik (226), magára Keresztesire is érvényes. Hasonlóképpen a *Hamisoperára* is állnak egy másik kritikus-kritika szavai: „Mint minden valamirevaló kritikakötet, Vári György könyve is portrét nyújt a szerzőjéről: nemcsak dokumentálja, hanem meg is komponálja az életpálya egy szakaszát.” (251)

Írásom végéhez érve meg kell állapítanom, hogy szinte csak dicsértem Keresztesit – zavarban is vagyok kellőképpen. Éppen ezért hadd jegyezzem meg, hogy ízlésünk és értékítéletünk legalább annyiszor mutat különbséget, mint hasonlóságot. De majdnem mindig meg tudott győzni arról, hogy igaza van, még akkor is, ha az ő igaza más, mint az enyém. És olyankor sem untam az írásait, amikor a bírált szöveget nem ismertem – ennél többet kritikus nem kívánhat.

⁶ Gergely Ágnes: *Tigrisláz*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 50., 70.